

STUDIJA O PREPREKAMA U OBRAZOVANJU U CRNOJ GORI

Romska i egipćanska djeca

jun 2013. godine

unicef

 Ipsos

STUDIJA O PREPREKAMA U OBRAZOVANJU U CRNOJ GORI

Romska i egipćanska djeca

Studiju pripremio:

Ipsos Strategic Marketing, Beograd, Srbija

- Ana Delić
- Milica Erić
- Milena Lazić
- Predrag Kurčubić

Stručni komentari:

- Caroline Milena Sykora

jun 2013. godine

Studiju pripremio:

Ipsos Strategic Marketing, Beograd, Srbija

© Dječji fond Ujedinjenih nacija (UNICEF)

jun 2013. godine

Potrebna je dozvola da se reprodukuje bilo koji dio publikacije. Molimo vas, kontaktirajte UNICEF Crna Gora (Vladike Danila 28, 20 000 Podgorica, Crna Gora, tel: +382 20 224 277; fax: +382 20 224 278; e-mail: podgorica@unicef.org). Dozvola će biti data besplatno obrazovnim i neprofitnim organizacijama.

Izjave u ovoj publikaciji su gledišta autora i ne odražavaju politiku i gledište UNICEF-a.

Fotografije:

UNICEF Crna Gora/Zoran Jovanović Maccak

UNICEF Crna Gora/Risto Božović

Fotografija na naslovnoj strani:

UNICEF Crna Gora/Zoran Jovanović Maccak

Lektura:

Sanja Marjanović

Korektura:

Lida Vukmanović

Dizajn i priprema za štampu:

Praxis Montenegro d.o.o.

Štampa:

DPC d.o.o.

Tiraž:

350 primjeraka

SADRŽAJ

PREGOVOR	5
SKRAĆENICE	7
UVOD	8
METODOLOGIJA	10
OKVIR ZA ANALIZU DETERMINANTI	13
REZIME	15
Podsticajno okruženje	16
Raspoloživi resursi	19
Zahtjevi	21
Kvalitet	25
PREGLED POKRIVENOSTI OSNOVNIM OBRAZOVANJEM	27
Podaci o obrazovanju djece u Crnoj Gori	28
Djeca van školskog sistema u Crnoj Gori	30
1. Djeca iz populacije Roma i Egipćana	30
2. Izbjeglja i raseljena lica	32
3. Djeca sa smetnjama u razvoju	33
4. Djeca koja žive u siromaštvu	35
ANALIZA DETERMINANTI U OBRAZOVANJU	37
DESK STUDIJA	38
Podsticajno okruženje	38
Društvene norme	38
1. Stigma i diskriminacija djece iz ugroženih socijalnih grupa	38
Zakonodavstvo i politika u oblasti obrazovanja	41
1. Zakonski i normativni okvir za inkluzivno obrazovanje u Crnoj Gori	42
2. Strateški okvir u međunarodnoj zajednici.....	44
3. Nacionalne strategije i ciljevi	45
4. Lokalni strateški planovi.....	45
Budžet i rashodi za obrazovanje u Crnoj Gori	47
1. Investicija u poboljšanje kvaliteta obrazovanja	47
2. Rashodi za nastavno osoblje i troškove komunalija.....	47
3. Finansiranje politika kojima je cilj pomoć ugroženoj djeci	48
Upravljanje i koordinacija	49
1. Prepoznavanje i rješavanje pitanja ranog napuštanja škole	49
2. Identifikovanje djece koja su u riziku od ranog napuštanja škole i preduzimanje preventivnih mjera	50

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE.....	52
Raspoloživi resursi	52
Dostupnost osnovnih potreština.....	52
1. Blizina škole mjestu stanovanja i prevoz	52
Dostupnost službi s odgovarajućim kadrom.....	55
1. Nedovoljno dostupno predškolsko obrazovanje	55
2. Važnost upotrebe drugog jezika u školama	56
3. Ograničen pristup sistema obrazovanja i službi koje su zadužene da pronađu djecu.....	58
Zahtjevi	60
Stanovanje i pristup finansijama	60
1. Pristup odgovarajućim stambenim uslovima, vodi i grijanju.....	61
2. Nemogućnost plaćanja školskih troškova	65
3. Doprinos kućnom budžetu	69
4. Dužnosti u domaćinstvu i briga za druge članove porodice	71
Kulturološke prakse i vjerovanja	72
1. Slobodno vrijeme	72
2. Prijatelji.....	72
Nezadovoljavajuća podrška roditelja za nastavak obrazovanja	74
1. Upoznatost sa sistemom obrazovanja	74
2. Stavovi o značaju obrazovanja	74
Pismenost roditelja	82
Rano stupanje u brak.....	83
1. Karakteristike romskih i egipćanskih domaćinstava.....	83
2. Stavovi o braku	84
Smanjena motivacija i zainteresovanost mladih za obrazovanje	87
Kontinuirana potreba	88
1. Djeca van obrazovnog sistema	88
Pohađanje škole.....	91
Izazovi kod upisivanja u knjige rođenih i dokumenta za ličnu identifikaciju	93
Zdravlje djece i teškoće u razvoju kao prepreka za upis i pohađanje škole.....	93
Kvalitet	94
Evaluacija Reforme obrazovnog sistema u Crnoj Gori (2010–2012), Implementacija inkluzivnog obrazovanja	96
Specifična iskustva djece sa smetnjama u razvoju	96
ZAKLJUČCI I PREPORUKE	99
ANEKS	115
Aneks 1: Zajednički osnovni principi inkluzije Roma	115
Aneks 2: Primjeri dobre prakse.....	117

PREDGOVOR

Obezbeđivanje poštovanja osnovnih ljudskih prava djece romske i egipćanske nacionalnosti predstavlja veliki izazov za mnoge evropske države. Iskazujući posvećenost evropskim integracijama, ostvarivanju Milenijumskih razvojnih ciljeva i implementaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima djeteta, Vlada Crne Gore obavezala se da će obezbijediti poštovanje prava svakog djeteta na pristup kvalitetnom obrazovanju.

Napredak u oblasti reforme obrazovanja istaknut je i u nedavno privremeno zatvorenom Poglavlju 26, u procesu pregovora o pridruživanju EU, a koje se odnosi na oblasti obrazovanja i kulture. Međutim, u naporima da se ostvari bolja integracija djece romske i egipćanske nacionalnosti u obrazovni sistem Crne Gore, nailazi se na brojne probleme. Stopa upisa, pohađanja i završetka osnovne škole i dalje je niska među djecom romske i egipćanske nacionalnosti.

„Studija o preprekama u obrazovanju u Crnoj Gori“ pruža sveobuhvatnu analizu okolnosti koje često utiču na to da djeca romske i egipćanske nacionalnosti ostanu van sistema obrazovanja. Nadamo se da će studija omogućiti efikasnije definisanje programa i mehanizama za monitoring i evaluaciju, da bi ova djeca dobila potrebnu pomoć.

Nijedan društveni problem ne može se objasniti samo jednim uzročnikom ili determinantom. Ova studija jedinstvena je po tome što je prilikom izrade korišćeno istovremeno posmatranje svih ključnih determinanti koje utiču na isključivanje Roma i Egipćana, kao i drugi vezani faktori, kao što su rani brakovi i međugeneracijsko siromaštvo. Ove determinante definisane su globalnim i regionalnim studijama o sličnim oblicima socijalne isključenosti i nejednakosti u sektoru obrazovanja.

Crna Gora je u proteklih deset godina ostvarila napredak u oblasti inkluzivnog obrazovanja. Na primjer, sve veći broj djece romske i egipćanske nacionalnosti upisuje se u osnovne škole. Podaci Ministarstva prosvjete i sporta iz 2011/12. godine, pokazuju da je njih 1582 upisano početkom školske godine, u poređenju s 536 koliko ih je bilo prije deset godina.

S druge strane, prema podacima iz popisa, samo polovina djece romske i egipćanske nacionalnosti pohađa školu. Djeca Romi i Egipćani koja idu u školu vrlo često ne postižu dobre rezultate, a stopa napuštanja škole je u porastu, naročito kod djece starije od 11 godina. Manje od jedne trećine završi osnovnu školu, a samo 7% završi srednju školu, u poređenju sa 98%, odnosno 86% kolika je stopa završetka osnovne odnosno srednje škole među većinskom populacijom.

Studija je pokazala da ne postoji samo jedan razlog za visoku stopu napuštanja škole, već su u pitanju višestruki međusobno povezani faktori. Između ostalog, to su: stigma i diskriminacija, siromaštvo, uslovi stanovanja i higijena, kulturološki uslovljeni stavovi i tradicija u zajednici, niska stopa pohađanja predškolskih ustanova, kvalitet obrazovanja, nedostaci u sistemu monitoringa i sporo sprovođenje zakona namijenjenih poboljšanju njihovog statusa. Održivi rezultati u oblasti poboljšanja obrazovanja Roma i Egipćana mogu se ostvariti jedino kroz istovremeno prevazilaženje više prepreka.

Obrazovanje ima moć da prekine ciklus međugeneracijskog siromaštva i isključenosti Roma i Egipćana. Potvrđeno je da predškolsko obrazovanje doprinosi postizanju boljih rezultata u osnovnoj i srednjoj školi i predstavlja mehanizam za opšte smanjenje razlika u školskom uspjehu tokom životnog ciklusa djeteta. Predškolsko obrazovanje

pomaže djeci romske i egipćanske nacionalnosti da bolje nauče crnogorski jezik i ostvare bolje rezultate u osnovnoj školi, kao i da se bolje integrišu u crnogorsko društvo.

Ostvarivanje trajnih promjena na nivou države moguće je postići zajedničkim djelovanjem više činilaca: škole, lokalne uprave, roditelja djece romske i egipćanske nacionalnosti i njihovih zajednica, kao i predstavnika sektora obrazovanja, socijalne zaštite i zdravstva. Izradu „Studije o preprekama u obrazovanju u Crnoj Gori“ podržali su Ministarstvo prosvjete, Monstat, Crveni krst i civilni sektor. Neophodno je da radimo zajedno da bismo doprinijeli da Crna Gora postane mjesto gdje sva djeca imaju mogućnost da ostvare svoj puni akademski potencijal i svoja ljudska prava.

Bendžamin Perks,
šef predstavništva
UNICEF-a za Crnu Goru

SKRAĆENICE

EU – Evropska unija

IPA – Instrument prepristupne pomoći
(Instrument for Pre-accession Assistance)

JIE – Jugoistočna Evropa

LPA – Lokalni plan akcija

MONSTAT – Zavod za statistiku Crne Gore

MPiS – Ministarstvo Prosvjete i Sporta

RAE – Romi, Aškalije i Egipćani

RE – Romi i Egipćani

SEN – Djeca s posebnim obrazovnim
potrebama (Special Educational Needs)

SZO – Svjetska zdravstvena organizacija

UN – Ujedinjene nacije

Fotografija:
UNICEF Crna Gora/Zoran Jovanović Maccak

Osnovno obrazovanje i vaspitanje u Crnoj Gori obavezno je za svu djecu uzrasta od šest do petnaest godina, bez obzira na pol, rasu, vjeru, socijalno porijeklo ili drugo lično svojstvo. Iako je prema podacima posljednjeg popisa stanovništva od 2011. godine 95% sve djece školskog uzrasta pohađalo školu, u populaciji romske i egipćanske djece stopa pohađanja osnovne škole značajno je manja (51% odnosno 54%). Po nezvaničnim procjenama, stopa upisa u osnovnu školu romske i egipćanske djece je 25,2%, stopa završavanja prvog ciklusa obaveznog obrazovanja je 32% (u odnosu na 98% u opštoj populaciji), dok odgovarajuća stopa za drugi ciklus iznosi 7% (u odnosu na 86% u opštoj populaciji).¹ Vlada je ratifikovala Konvenciju UN o pravima djeteta i Crna Gora se obavezala da obezbijedi pravo svakog djeteta na obrazovanje.

Kao pretpristupna zemlja, Crna Gora mora da ispuni određene EU standarde. Proces pristupanja podrazumijeva usklađivanje politike, zakonodavstva i nacionalnih akcionih

planova sa standardima EU za socijalnu inkluziju, uključujući eliminisanje prepreka sa kojima se susrijeću romska i egipćanska djeca u domenu pristupa obrazovanju. Konkretno, finansiranje za integraciju i jednakost Roma dostupno je u kontekstu proširenja EU kroz Instrument pretpristupne pomoći. Kao dio IPA šeme finansiranja, Generalni direktorat za proširenje Komisije kontinuirano prati razvoj antidiskriminacionog zakonodavstva, administrativne radnje² i socijalnu i ekonomsku integraciju Roma.³ Povrh toga, nakon Rezolucije Evropskog parlamenta o EU strategiji za Rome iz marta 2011. godine, Evropska komisija za zapošljavanje, socijalna pitanja i inkluziju stavila je na razmatranje *EU okvir za nacionalne strategije integracije Roma do 2020. godine*, što je dio šire strategije Komisije za rast Evrope do 2020. godine. Evropski savjet usvojio ju je u junu 2011. godine. Iako se okvir prvenstveno odnosi na 27 zemalja članica EU, Komisija je posvećena razmatranju i podršci strategijama integracije Roma i akcionim planovima za pristupne zemlje⁴, uključujući i Crnu Goru.

¹ *Crna Gora poslije krize: Ka manjoj i efikasnijoj vladi, javni rashodi i institucionalni pregled*, Glavni izvještaj, World Bank, oktobar 2011.

² UNICEF, European Social Observatory. [2011] *Preventing Social Exclusion through the Europe 2020 Strategy: Early Childhood Development and the Inclusion of Roma Families*. pp.15.

³ European Union. [2011] *EU framework for national Roma strategies: Frequently asked questions*. <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/11/216>> Accessed 14.9.2011.

⁴ European Commission. [2011] *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European and Social Committee and the Committee of the Regions. An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020*, pp. 11-12.

Crna Gora je prihvatila Milenijumsku deklaraciju, koja obuhvata niz mjerljivih i vremenski definisanih ciljeva koji se odnose na ljudski razvoj. Jedan od Milenijumskih razvojnih ciljeva je 100% pokrivenost osnovnoškolskim obrazovanjem dječaka i djevojčica do 2015. godine, s posebnim akcentom na uključivanju djece iz marginalizovanih grupa, kao i na prevenciji ranog napuštanja obrazovnog sistema.

Uprkos određenom napretku u pogledu integracije romske i egipćanske djece u obrazovni sistem tokom protekle decenije u Crnoj Gori, njihova stopa upisa, pohađanja i završetka osnovnog obrazovanja još uvijek nije blizu nivoa predviđenog Milenijumskim ciljevima razvoja. Vlade, kao što je crnogorska, koje žele da se bave isključenošću Roma i Egipćana suočavaju se s brojnim preprekama. U Crnoj Gori, međutim, još uvijek ne postoje pouzdani i sveobuhvatni empirijski dokazi o uzrocima njihovog neuspjeha da se upišu u školu, kao i o uzrocima koji su doveli do napuštanja škole.

Glavni cilj ove studije jeste da obezbijedi sveobuhvatnu analizu romske i egipćanske djece i prepreka sa kojima se suočavaju u oblasti obaveznog obrazovanja. Studija će analizirati postojeće zakonodavstvo i politike u oblasti obrazovanja, budžeta i rashoda obrazovanja, koordinacionih mehanizama između relevantnih institucija, dostupnosti osnovnih resursa, infrastrukture, kulturnih normi i vjerovanja, kao i kvaliteta obrazovanja i

postojećih usluga. Pored toga, specifični ciljevi studije su:

- da obezbijedi dubinski uvid u probleme sa kojima se susrijeću romska i egipćanska djeca i njihove porodice, a koji se odnose na uključivanje u obavezno obrazovanje;
- pribavljanje osnovnih podataka relevantnih za programiranje, praćenje i evaluaciju statusa romske i egipćanske djece u obrazovnom sistemu i njegov napredak u narednim godinama;
- da se dopune opšta istraživanja o romskoj i egipćanskoj populaciji u Crnoj Gori.

Cilj izvještaja je da razmotri sve glavne odrednice ili ključne faktore sa kojima bi bila suočena svaka vlada koja bi se uhvatila u koštac s rješavanjem isključenosti ugroženih grupa. Treba napomenuti da je izvještaj organizovan u oko deset odrednica, odnosno faktora iz globalnih i regionalnih studija o isključenosti, i ta analiza determinanti služi kao okvir za analizu korišćenu u studiji. Analiza determinanti prikazana je u nastavku do detalja.

Izvještaj se sastoji od dijela o metodologiji, opisa okvira za analizu odrednica i izvršnog rezimea. Poslije ovih uvodnih sekcija biće prikazana desk analiza, kao i dio koji razrađuje rezultate empirijske studije, čije su komponente objašnjene u opisu metodologije. Sekcija sa zaključcima i preporukama, kao i aneks s primjerima dobre prakse, prikazani su nakon empirijskog istraživanja.

Cilj istraživanja je da omogući bolje razumijevanje višestrukih faktora koji mogu doprinijeti uključenosti romske i egipćanske djece u osnovnoškolsko obrazovanje. Pošto to zahtijeva „mjerjenje“ fenomena i obezbjeđivanje faktora koji će objasniti procese koji stoje iza neupisivanja djece u osnovnu školu ili do ranog napuštanja osnovne škole, sprovedeno je kako kvantitativno, tako i kvalitativno istraživanje. Pored toga, istraživanju je prethodila i desk analiza, koja daje uvid u postojeće strategije, istraživanja i programe u ovoj oblasti, podatke zvaničnih institucija u vezi s obuhvatom djece osnovnoškolskim obrazovanjem, primjere pozitivnih praksi drugih zemalja i druge značajne podatke. Procjena glavnih kvantitativnih indikatora obuhvata djece data je u desk analizi. U izvjesnom smislu, desk analiza predstavlja ono što mi već znamo o isključenosti Roma i Egipćana u Crnoj Gori i, prije svega, odnosi se na politiku i strategije koje obrazovni sistem preduzima radi uključivanja romske i egipćanske djece. Međutim, ne postoje podaci o tome da širi socijalni, kulturološki, tradicionalni i ekonomski faktori takođe mogu doprinijeti isključenosti. Glavni cilj ove studije je da se ojača poznavanje tih širih pitanja.

Zbog toga je korišćena i kvantitativna studija, da bi se procijenio veliki broj drugih indikatora koji mogu biti u vezi s neupisivanjem ili

napuštanjem osnovne škole – socio-ekonomski status domaćinstva, pravni status porodica s djecom koja nijesu uključena u osnovnoškolski sistem obrazovanja, vrijednosti, stavovi roditelja itd. Tačnije, cilj kvantitativne studije je da obezbijedi objektivnu i tačnu procjenu faktora koji dovode do neupisivanja ili napuštanja osnovne škole. Da bi procjena ovih faktora bila moguća, u istraživanju su upoređivane dvije grupe domaćinstava sličnog socio-ekonomskog statusa, koje se razlikuju jedino po karakteristici krucijalnoj za ovo istraživanje – domaćinstva s djecom koja su upisana u osnovnu školu i redovno je pohađaju, i domaćinstva s djecom koja nijesu upisana u osnovnu školu ili su je napustila tokom procesa obaveznog obrazovanja.

S obzirom na to da se na osnovu rezultata kvantitativnih studija najčešće ne mogu u potpunosti objasniti mehanizmi koji utiču na fenomen koji je predmet istraživanja, poželjno je kombinovati kvantitativne i kvalitativne podatke. Kvalitativne studije obezbjeđuju dublji uvid, odnosno razumijevanje pojave. Stoga su u okviru istraživanja obavljani razgovori u fokus grupama s roditeljima djece koja nijesu upisala osnovnu školu ili su je napustila, a takođe i s roditeljima sličnog socio-kulturnog i ekonomskog statusa čija su djeca upisala osnovnu školu i redovno je pohađaju.

Posebna pažnja posvećena je mehanizmima koji dovode do neupisivanja ili napuštanja osnovne škole. Ti mehanizmi analizirani su kroz studije slučaja o djeci koja nijesu upisala osnovnu školu ili su je napustila. U tu svrhu realizovani su dubinski intervjui s osobama ključnim za neupisivanje, odnosno napuštanje osnovne škole – samim djetetom, roditeljem ili starateljem, učiteljem ili razrednim starješinom, školskim psihologom ili pedagogom i osobom koja je u opštini zadužena za osnovnoškolsko obrazovanje. Vodilo se računa da u studijama slučaja budu zastupljeni različiti scenariji, u kojima su razmotreni različiti faktori i procesi koji dovode do neupisivanja ili napuštanja osnovne škole, kao i da se prikažu primjeri pozitivne prakse.

Pošto je fokus istraživanja stavljen na relativno mali dio populacije, metodologija ovog istraživanja ne nudi mogućnost opisivanja populacije svih domaćinstava s djecom koja nijesu upisala ili su napustila osnovnu školu. Bez obzira na zastupljenost različitih regiona, opština, tipova naselja, domaćinstava različite etničke pripadnosti i iz različitog socio-ekonomskog i kulturološkog konteksta u uzorku, ne može se tvrditi da je uzorak reprezentativan za populaciju svih domaćinstava, iako se vodilo računa o tome da veličina i struktura uzorka pruže mogućnost za izvođenje pouzdanih zaključaka.

U okviru ove studije sprovedena su četiri manja istraživanja:

1. **Desk analiza** – analiza postojećih zvaničnih podataka, relevantnih istraživanja i strategija u vezi s obrazovanjem romske i egipćanske djece.
2. **Istraživanje „licem u lice“** – intervjui s glavom domaćinstva ili drugim članom domaćinstva koji je najviše upućen u obrazovanje djeteta/djece.
 - a. Uzorački okvir (ili ciljna populacija) teoretski čine sva domaćinstva u Crnoj

Gori u kojima djeca nijesu upisana ili su napustila osnovnu školu, kao i domaćinstva sličnog kulturološkog porijekla i socio-ekonomskog statusa u kojima djeca redovno pohađaju osnovnu školu.

- b. Princip uzorkovanja je tzv. *Snowball* uzorak.
 - c. Anketirano je ukupno 300 osoba u isto toliko domaćinstava, a u okviru uzorka djece osnovnoškolskog uzorka kreirana su četiri poduzorka:
 - i. poduzorak romskih i egipćanskih domaćinstava s djecom koja nijesu upisala ili su napustila osnovnu školu – ukupno 100 domaćinstava;
 - ii. poduzorak domaćinstava većinske populacije s djecom koja nijesu upisala ili su napustila osnovnu školu – ukupno 50 domaćinstava;
 - iii. poduzorak romskih i egipćanskih domaćinstava sličnog kulturološkog porijekla i socio-ekonomskog statusa, kao i romska domaćinstva u kojima dijete ne ide u školu, ali i s djecom koja redovno pohađaju osnovnu školu – ukupno 100 domaćinstava;
 - iv. poduzorak domaćinstava većinske populacije sličnog kulturološkog porijekla i socio-ekonomskog statusa, kao i ne-romska domaćinstva u kojima dijete ne ide u školu, ali i s djecom koja redovno pohađaju osnovnu školu – ukupno 50 domaćinstava.
 - d. Upitnik je u prosjeku trajao 45 minuta.
 - e. Istraživanje je sprovedeno tokom avgusta 2012. godine.
3. **Diskusija u fokus grupama** s roditeljima djece osnovnoškolskog uzrasta:
- a. s roditeljima romske i egipćanske etničke pripadnosti čija djeca nijesu upisala ili su napustila osnovnu školu;
 - b. s roditeljima iz većinske populacije čija djeca nijesu upisala ili su napustila osnovnu školu;

- c. s roditeljima romske i egipćanske etničke pripadnosti sličnog kulturološkog porijekla i socio-ekonomskog statusa, kao i roditelji čija djeca nijesu upisala ili su napustila školu, ali i čija djeca redovno pohađaju osnovnu školu;
- d. s roditeljima iz većinske populacije pripadnosti sličnog kulturološkog porijekla i socio-ekonomskog statusa, kao i roditelji čija djeca nijesu upisala ili su napustila školu, ali i čija djeca redovno pohađaju osnovnu školu.

Fokus grupe s Romima i Egipćanima sprovedene su u Podgorici 3.9.2012.godine, dok su fokus grupe s roditeljima iz većinske populacije održane dan kasnije u Bijelom Polju.

- 4. **Studije slučaja** – šest ključnih scenarija neupisivanja ili napuštanja osnovne škole i jedan primjer pozitivne prakse razrađeni su i

objašnjeni pomoću podataka dobijenih u dubinskim intervjuima s ključnim osobama u procesu obrazovanja djeteta (4/5 dubinskih intervjua po jednom scenariju):

- a. Podgorica (Naselje Konik), Bijelo Polje i Nikšić;
- b. u periodu od 3. do 10. septembra 2012.godine.

Još nešto o metodologiji: u toku identifikacije roditelja iz uporedne grupe većinskog stanovništva čija djeca ne pohađaju školu i sprovođenja terenskog dijela studije, došlo se do zaključka da su u većini slučajeva to bili roditelji djece s nekim vidom smetnje u razvoju. Stoga je dodatna sekcija o najvažnijim problemima sa kojim se suočava ta grupa dodata na kraju studije. S obzirom na blisku povezanost između uključivanja romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju, situacija djece sa smetnjama u razvoju pojavljuje se u cjeloj studiji.

OKVIR ZA ANALIZU DETERMINANTI

Studije unutar EU koje se bave mapiranjem uzroka niskog učešća u obrazovanju (uključujući rano napuštanje obrazovanja), lošim akademskim postignućem i niskim nivoom obrazovanja koje postižu Romi i Egipćani, ističu da ovakvi ishodi ne mogu biti shvaćeni kao pojedinačni događaji, već kao proces koji je pokrenut konstelacijom mnogih faktora rizika. U skladu s ovom idejom, izvještaj je organizovan oko okvira od deset međusobno povezanih odrednica koje je razvio UNICEF, a koje pomažu da se analiziraju i prate prepreke ugrožene djece u pristupu osnovnim uslugama. Deset odrednica ili determinanti formulisane su u okviru četiri velike kategorije: Podsticajno okruženje, Ponuda, Tražnja i Kvalitet. U ovom izvještaju

to su faktori koji utiču na pružanje obrazovanja i pristup obrazovanju. Vlade širom Evropske unije imaju višestruko razgranate strategije za istovremeno rješavanje svih prepreka univerzalnom obrazovanju.

U tabeli koja slijedi prikazane su neke od odrednica koje utiču na obrazovanje djece iz romske i egipćanske populacije. Kao što je pomenuto, prikazani okvir je osnova na kojoj se zasniva ovaj izvještaj. Sadržaj desk studije organizovan je prema determinantama koje se nalaze u okviru Podsticajnog okruženja. Ostale odrednice, koje se nalaze u kategorijama: Raspoloživi resursi, Zahtjevi i Kvalitet, većinom su opisane u sekciji empirijske studije u okviru ovog dokumenta.

Tabela 1

Odrednice i faktori rizika koje identifikuju regionalne i globalne studije

Odrednice i faktori rizika koje identifikuju regionalne i globalne studije		
Podsticajno okruženje	Društvene norme	<ul style="list-style-type: none"> • Stigma i diskriminacija koja je naročito uperena protiv Roma i Egipćana ili drugih manjinskih etničkih grupa, izbjeglica i raseljenih lica, i djece sa smetnjama u razvoju ili djece ometene u razvoju
	Zakonodavstvo/politika	<ul style="list-style-type: none"> • Pravni okvir ne garantuje ili samo djelimično garantuje inkluzivno obrazovanje • Nedovoljno prolazan sistem obrazovanja • Loše osmišljena ili sprovedena politika socijalne zaštite
	Budžet/rashodi	<ul style="list-style-type: none"> • Nedovoljno ulaganje u poboljšanje kvaliteta obrazovanja • Politike koje se odnose na ugroženu djecu nijesu finansirane ili su nedovoljno finansirane kako na nacionalnom tako i na lokalnom nivou • Izdaci za nastavno osoblje predstavljaju više od 80% ukupnog godišnjeg rashoda, s nedovoljnim finansiranjem samog kvaliteta
	Upravljanje/koordinacija	<ul style="list-style-type: none"> • Nacionalni / lokalni informacioni sistem za prikupljanje podataka o djeci van školskog sistema • Državni organi su nedovoljno koordinisani da identifikuju, bave se i rješavaju pitanja koja se odnose na OOSC horizontalno i vertikalno • Škole nemaju sisteme za identifikaciju djece kod kojih postoji rizik od napuštanja škole/fokus nije stavljen na prevenciju

Nastavak tabele 1

Odrednice i faktori rizika koje identifikuju regionalne i globalne studije

Odrednice i faktori rizika koje identifikuju regionalne i globalne studije	
Raspoloživi resursi	Dostupnost osnovnih potrepština <ul style="list-style-type: none"> • Ruralna područja i nerazvijeni djelovi gradova – saobraćaj i velike razdaljine između kuće i škole • Nedostatak infrastrukture za rano učenje, posebno u seoskim sredinama • Škole nemaju dovoljno didaktičkih materijala i udžbenika na drugom jeziku za obučavanje djece iz manjinskih grupa
	Pristup uslugama s adekvatnim brojem osoblja <ul style="list-style-type: none"> • Nedovoljno dostupno predškolsko obrazovanje • Nedostatak kvalifikovanih nastavnika i saradnika • Nedostatak podrške za djecu koja ponavljaju razred – nedostatak programa za savladavanje propuštenog gradiva • Ograničen pristup sistema obrazovanja i službi koje su zadužene da pronađu djecu • Nastavnici nijesu obučeni za praksu inkluzivne nastave
Zahitjevi	Pristup finansijama <ul style="list-style-type: none"> • Siromaštvo porodice kao razlog za nemogućnost plaćanja troškova škole • Škole ne obezbjeđuju besplatan prevoz od kuće do škole i od škole do kuće • Loše osmišljena socijalna davanja u gotovini za porodice koje žive u ekstremnom siromaštvu • Dječiji rad – doprinos porodičnim prihodima • Briga za ostale članove porodice i obaveze u domaćinstvu
	Kulturne prakse i vjerovanja <ul style="list-style-type: none"> • Disfunkcionalna porodična dinamika • Ugrožena podrška roditelja za nastavak školovanja • Rani brakovi • Nedovoljna komunikacija o školi u porodici • Ugrožena motivacija i zainteresovanost za obrazovanje među mladima
	Kontinuitet korišćenja <ul style="list-style-type: none"> • Česti izostanci iz škole, preskakanje časova ili prekid dolaska • Mobilnost roditelja – često mijenjanje prebivališta • Izazovi povezani s prijavom rođenja djeteta i dokumenti o identitetu
Kvalitet	Kvalitetno obrazovanje <ul style="list-style-type: none"> • Loš kvalitet predškolskog obrazovanja • Loš kvalitet podrške škole djeci s posebnim obrazovnim potrebama • Nastavni plan/gradivo ne reaguje dovoljno i nije dovoljno fleksibilan da odgovori na potrebe različitih učenika • Praksa inkluzivnog obrazovanja nije održiva zbog lošeg kvaliteta podrške

REZIME

Fotografija:
UNICEF Crna Gora/Risto Božović

Studija o preprekama u obrazovanju u Crnoj Gori

Ovo istraživanje nastoji da rasvijetli i analizira prepreke sa kojima se susrijeću romska i egipćanska djeca i djeca sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori u pristupu kvalitetnom obrazovanju. Nadamo se da će ovaj rad pomoći nacionalnim i lokalnim donosiocima odluka da nastave s reformama politike, pokrenu nove inicijative za inkluzivno obrazovanje i da će poslužiti kao mjerilo za efikasnu implementaciju.

Ovaj izvještaj organizovan je u okviru oko deset determinanti ili odrednica, odnosno faktora koji utiču na rezultate u oblasti obrazovanja. Desk analiza predstavlja neke zvanične statističke podatke i baca svjetlost na relevantno zakonodavstvo, politiku, budžetski okvir, koordinaciju i upravljanje. Empirijska studija, koja je realizovana putem anketa i fokus grupa, predstavlja podatke o mnogim drugim odrednicama u kategorijama raspoloživih resursa, zahtjeva i kvaliteta u oblasti obrazovanja. Konačno i veoma važno, tu je i sekcija sa zaključcima i preporukama, kao i aneks s primjerima dobre prakse.

PODSTICAJNO OKRUŽENJE

Determinante u kategoriji Podsticajno okruženje okvira za analizu determinanti mogu, na nivou sistema i društva, podržavati ili sprječavati jednak pristup kvalitetnom obrazovanju. Te odrednice predstavljaju temelj obrazovanja. Ti temelji mogu da podstaknu kvalitetno inkluzivno obrazovanje za svu djecu, uključujući romsku i egipćansku djecu i djecu sa smetnjama u razvoju. Četiri odrednice kategorije Podsticajno okruženje pokrivene u ovom odjeljku su: društvene norme, zakonodavstvo/politika, budžet/rashodi, upravljanje/koordinacija.

Prema podacima popisa iz 2011. godine, svaki deseti stanovnik Crne Gore je

osnovnoškolskog uzrasta, a 95% djece ovog uzrasta uključeno je u osnovno obrazovanje. Stopa pohađanja znatno je niža u romskoj i egipćanskoj populaciji s obzirom na to da samo polovina djece osnovnoškolskog uzrasta iz ove populacije pohađa školu, uprkos činjenici da ta stopa raste iz godine u godinu. Pored toga, još uvijek ima više od 10% djece iz romske i egipćanske populacije, s najvećim procentom djece osnovnoškolskog uzrasta, koja nijesu registrovana u matične knjige rođenih. Takođe, 34% djece bez državljanstva ne pohađa školu, kao i 16% djece koja su u procesu sticanja državljanstva. Ostale ugrožene grupe djece koja su u visokom riziku od ranog napuštanja škole su djeca sa smetnjama u razvoju i siromašna djeca. Stopa djece koja su ispod linije siromaštva je 10%⁵.

Brojne empirijske studije rađene u evropskim zemljama, a koje se bave pitanjem odsustvovanja djece iz osnovnog obrazovanja, ukazuju na to da je ovo kompleksan, višedimenzionalan problem, koji uzrokuje ima nekoliko faktora rizika. Širom Evrope, stigma i diskriminacija, često prisutne u romskoj i egipćanskoj populaciji i populaciji djece sa smetnjama u razvoju, jedna su od glavnih prepreka za njihovo obrazovanje. Neupisivanju u školu i ranom napuštanju škole doprinosi i segregacija romske i egipćanske djece: segregacija između škola, segregacija unutar škole, a ponekad čak i segregacija u specijalnim školama. Romski i egipćanski djeca lako se nađu u začaranom krugu – škole ne podržavaju jezik kojim se romski i egipćanski djeca koriste kod kuće, a njihovo znanje zvaničnog jezika na kome se obavlja obrazovanje je loše, što može ozbiljno ugroziti razvoj romske i egipćanske djece i njihove šanse za kvalitetno obrazovanje. Često se zbog predrasuda stvara percepcija da su romski i egipćanski djeca intelektualno inferiorna, i kao rezultat toga škole i nastavnici tim učenicima pružaju niži kvalitet obrazovanja

⁵ Studija o siromaštvu djece u Crnoj Gori, novembar 2011.

zbog smanjenih očekivanja u pogledu njihovih akademskih sposobnosti. Osim toga, romska i egipćanska djeca često su žrtve zlostavljanja, fizičkih i verbalnih uvreda u školskom okruženju, a malo toga je urađeno na suzbijanju takvog zlostavljanja. Svi ti faktori djeluju kao prepreke za upis u školu, zadržavanje u istoj, kao i na uspjeh u školi.

Podaci iz niza nacionalno reprezentativnih istraživanja o socijalnoj distanci i diskriminatorskim stavovima ukazuju na to da diskriminatorski stavovi i osjećanja prema pripadnicima romske i egipćanske populacije postoje u Crnoj Gori, kao što je to slučaj i u većini zemalja. Kad je u pitanju diskriminacija u pristupu obrazovanju, prema ovim istraživanjima, Romi i Egipćani i osobe sa smetnjama u razvoju predstavljaju najugroženije grupe, jer 53% odnosno 40% građana izjavljuju da Romi i Egipćani, odnosno osobe sa smetnjama u razvoju, nemaju isti tretman kao većinsko stanovništvo u pogledu pristupa obrazovanju. Slično tome, u nacionalno reprezentativnim istraživanjima o znanju, stavovima i praksi, stigma djece sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori identifikovana je kao jedna od glavnih prepreka za potpunu inkluziju u obrazovanje i u društvo.

Vlada Crne Gore usvojila je veliki broj zakona, nacionalnih strategija i lokalnih strateških planova radi stvaranja inkluzivnog obrazovnog sistema koji pruža jednake mogućnosti svoj djeci. Dva glavna pravca strategija su sljedeća: (i) razvijanje mehanizama za stalno obrazovanje djece i roditelja iz romske i egipćanske populacije i kontrola kvaliteta znanja koje ta djeca stiču i (ii) stalno obrazovanje ne samo djece i roditelja iz romske i egipćanske populacije, već i nastavnika i drugog nastavnog osoblja, o

značaju i karakteristikama inkluzivnog obrazovanja. Nacionalne strategije i akcioni planovi u vezi s Romima i Egipćanima postoje na nacionalnom i lokalnom nivou, radi podsticanja integracije u društvo i obrazovni sistem. Često, međutim, nedostaju sredstva i/ili kapaciteti za primjenu zakonskih propisa, politika i akcionih planova. Štaviše, tek treba osmisliti sveobuhvatnu politiku o inkluzivnom obrazovanju.

Na nizak nivo postignuća romske i egipćanske djece u osnovnim školama može da utiče njihov mali obuhvat predškolskim obrazovanjem i vaspitanjem koje je, između ostalog, veoma važno s aspekta prevazilaženja jezičkih i kulturnih barijera. Nizak nivo prisutnosti u tim institucijama smanjuje šanse romske i egipćanske djece da savladaju zvanični jezik prije nego što krenu u osnovnu školu.

Prema zakonodavstvu Crne Gore, dvije institucije zadužene su za upis u osnovnu školu i za rješavanje problema neupisivanja i nepohađanja nastave u osnovnim školama: državni organ zadužen za vođenje matičnih knjiga građana i obrazovna institucija.

Potrebno je ojačati sisteme za prepoznavanje romske i egipćanske djece pod rizikom i djece sa smetnjama u razvoju. Precizni podaci i ključne informacije o njima i dalje su nedovoljni da bi se pokrenule efikasne obrazovne inicijative i da bi se mjerio njihov uticaj. Prije svega, ne postoje efikasni informacioni sistemi koji bi pomogli u prepoznavanju romske i egipćanske djece s problemima u učenju zvaničnog jezika. S tim u vezi, koordinacija među relevantnim sektorima radi rješavanja dugotrajnih izazova s kojima se suočavaju romska i egipćanska djeca u pogledu pristupa obrazovanju uglavnom ne postoji.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Monitoring predrasuda i diskriminacije romske i egipćanske djece i njihovih porodica u društvu.
- Razvijanje kampanje za njegovanje poznavanja romske i egipćanske kulture i pozitivnih stavova prema djeci iz romske i egipćanske populacije i njihovih porodica.
- Aktivno podsticanje sprovođenja zakonodavstva i politike u oblasti sprječavanja diskriminacije i ustaljivanje obuke o različitosti među relevantnim zainteresovanim stranama.
- Razvijanje ili jačanje efikasnih žalbenih mehanizama, kapaciteta zajedničkog djelovanja u oblasti ljudskih prava i mehanizama za obeštećenje.
- Jačanje političke volje podsticanjem prihvatanja ideja i vršenjem uticaja na donosiocima odluka da uvide koristi inkluzivnog obrazovanja za sve, kao i ekonomske koristi. Izrada jasno artikuliranih ciljeva i rokova, sprovođenje redovnih procjena i praćenje inicijativa prema akcionim planovima. Sprovođenje centralnog nadzora na lokalnom nivou.
- Mehanizmi za ulaganje pritužbi i uklanjanje diskriminacije i kršenja ljudskih prava treba da budu ojačani, razvijeni i upareni s kampanjama za podizanje svijesti o zakonima i načinu upotrebe mehanizama. Potrebna je i izgradnja kapaciteta tijela zaduženih za sprovođenje zakona i politika.
- Jačati mehanizme za prikupljanje podataka o ugroženoj djeci koja su pod rizikom od napuštanja škole ili su van školskog sistema (djeca sa smetnjama u razvoju, romska i egipćanska djeca, djeca interno raseljenih i raseljenih lica).

Treba napraviti bazu podataka koja bi bila dostupna svim relevantnim državnim institucijama radi boljeg protoka informacija i ojačati saradnju između ključnih aktera.

- Potrebno je izmijeniti zakone radi boljeg prepoznavanja i vođenja evidencije djece sa smetnjama u razvoju. Potrebno je u potpunosti sprovesti dodatno izmijenjene zakone, koji od 2010. godine sveobuhvatnije uređuju potrebe romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju.
- Promjena strukture izdataka i povećanje udjela finansiranja koje je usmjereno ka mjerama za povećanje kvaliteta, uključujući: razvoj u ranom djetinjstvu, viši nivo obrazovanja i doživotno učenje.
- Naglasiti potrebu investiranja u širenje besplatnog predškolskog obrazovanja, uzimajući u obzir njegov značaj za smanjenje jaza između obrazovanja i životnih šansi između Roma i Egipćana i većinske populacije.
- Među drugim mjerama, potrebno je ojačati međuresorni rad da bi se osiguralo da romska i egipćanska djeca i djeca sa smetnjama u razvoju primaju koordiniranu holističku podršku.
- Osmisliti jasne procedure i mehanizme koji bi omogućili efikasnu primjenu odredaba Zakona o osnovnom obrazovanju i vaspitanju koji se odnose na upis u školu i napuštanje škole, kao i sankcije koje slijede ako dijete nije upisano ili je napusti.
- Povećati broj romskih medijatora koji bi pomogli u sprovođenju većeg prisustva djece u školi i smanjenju rizika od napuštanja škole.

RASPOLOŽIVI RESURSI

Da bi se ostvarilo kvalitetno obrazovanje za svu djecu, potrebno je obezbijediti određene osnovne resurse. Elementi koji pripadaju kategoriji raspoloživih resursa u okviru analize determinanti imaju odlučujući uticaj na obrazovanje Roma i Egipćana i uključuju sve od obezbjeđenja osnovne infrastrukture u kojoj se drži nastava do zapošljavanja visokokvalifikovanih nastavnika u obrazovnom procesu. Vođenje računa o tome da ugrožena djeca imaju iste šanse da pristupe obrazovanju i da budu uspješna kao i druga, manje ugrožena djeca, iziskuje posebne dodatne elemente, kao što su besplatan prevoz za one iz udaljenih krajeva do obezbjeđivanja mirnog prostora za učenje.

Još jedna prepreka u obrazovanju na koju nailaze romska i egipćanska djeca jeste udaljenost stambenih objekata u kojima žive od škola. Velika većina romskih i egipćanskih porodica nije u stanju da plate siguran prevoz do škole i od škole do kuće, a besplatan prevoz, prema izjavama roditelja dobijenim u toku ovog istraživanja, često ne postoji.

Romska i egipćanska djeca i djeca sa smetnjama u razvoju obično imaju obrazovne potrebe koje su veće od potreba ostale djece. Zapošljavanje visokokvalifikovanih profesionalaca u školama, kao i onih koji mogu odgovoriti na potrebe dvojezičnih učenika, i obezbjeđivanje kvalitetnih predškolskih ustanova u zajednicama, naročito je važno za osiguranje pristupa i pozitivnih obrazovnih rezultata za obespravljenu djecu. Pohađanje predškolskih ustanova široko je prihvaćeno kao važan element za uspjeh u školi i predstavlja mehanizam koji smanjuje razlike u obrazovanju. Pohađanje mješovitih

predškolskih ustanova od velike je važnosti za romsku i egipćansku djecu, jer u velikoj mjeri olakšavaju dalje obrazovanje, djelimično i zato što pomažu u boljem usvajanju crnogorskog jezika i **ovu djecu čini spremnijom za pohađanje škole**. Postoji korelacija između niskog nivoa pohađanja predškolskih ustanova i pohađanja osnovne škole. Većina djece koja trenutno ne idu u osnovnu školu, a koja su pokrivena ovom studijom, nijesu nikada išla u vrtić, dok je pohađanje vrtića bilo mnogo češće među đacima koji trenutno idu u osnovnu školu, bez obzira na njihovo etničko porijeklo. Na pristup romske i egipćanske djece predškolskim ustanovama utiče niz prepreka, koje uključuju: dostupnost predškolskih ustanova, socio-ekonomske uslove i nemogućnost plaćanja naknada; nedostatak svijesti o značaju ranog obrazovanja; blizina predškolskih ustanova romskim i egipćanskim domaćinstvima; nedostatak dokumentacije i administrativne teškoće prilikom upisa. Dodatne mjere za smanjenje stepena ranog napuštanja škole i obezbjeđenja redovnog pohađanja nastave iziskuju koordinaciju među sektorima, što obuhvata obrazovanje, dječiju i socijalnu zaštitu i sistem zdravstva. U tim dodatnim sektorima treba da radi osoblje koje zna da odgovori na potrebe i stanje romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju, i koje će aktivno tražiti porodice čija djeca ne idu u školu. Kada djeca prestanu da idu u školu, polovina njih se zvanično ne ispiše iz škole. Taj podatak se ne može tumačiti kao pokazatelj potencijalnog povratka u školu, budući da je 84% roditelja eksplicitno navelo da se njihovo dijete neće vratiti u školu naredne školske godine. U najvećem broju slučajeva djece koja prestanu da idu u školu ne postoji reakcija zvaničnih institucija, kao što su škole, opštine i centri za socijalni rad. U slučaju kada se pomoć pruži, Romima i Egipćanima češće pomažu romske NVO ili Crveni krst.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Obezbjedivanje besplatnog i bezbjednog prevoza za djecu koja žive u udaljenim oblastima.
- Sve dok se ne sprovedu adekvatne mjere za prevoz, u udaljenim područjima i naročito zimi, potrebno je razmotriti uvođenje privremenih školskih i predškolskih rješenja, kao što su: osnovne škole sa više razreda ili „satelitske“ osnovne škole; predškolsko obrazovanje kod kuće; kao i mjere koje obuhvataju podizanje svijesti o značaju predškolskog obrazovanja i kvalitetnih predškolskih aktivnosti za djecu.
- Prioritet za Crnu Goru treba da bude širenje besplatnog opšteg i obaveznog predškolskog obrazovanja za djecu od 5 do 6 godina. U okviru postojećih planova za pripremne razrede za tu starosnu grupu, potrebno je voditi računa o tome da romska i egipćanska djeca pohađaju nastavu zajedno s većinskom djecom da bi se unaprijedile vještine poznavanja crnogorskog jezika.
- Upis u predškolske institucije treba da bude olakšan, naročito za roditelje koji su nepismeni i koji nemaju dokumentaciju. Potrebno je ukinuti takse za upis u predškolsku ustanovu i prioritet upisa djece iz porodica sa dva zaposlena roditelja.
- Predškolsko osoblje i učitelji i osoblje iz osnovnih škola treba da budu obučeni za dvojezičnu nastavu, da bi odgovorili na zahtjeve djece čiji maternji jezik nije crnogorski. Potrebno je držati dodatnu nastavu iz crnogorskog jezika u osnovnim školama i angažovati osoblje koje će sprovesti tu nastavu.
- Jačanje sistema i uloge romskih medijatora koji će raditi s romskom i egipćanskom djecom čiji maternji jezik nije jezik na kome se održava nastava.
- Potrebno je izraditi mjere za jačanje kapaciteta centara za socijalni rad i drugih relevantnih aktera, uključujući i škole, da bi oni mogli pratiti đake koji napuštaju školu ili koji ne pohađaju redovno nastavu.
- Potrebno je uspostaviti bolje praćenje i kvalitetnije sisteme baza podataka, kao i bolje odnose s drugim relevantnim sektorskim institucijama – da bi se efikasno pratilo odsustvovanje s nastave, ponavljanje razreda i napuštanje škole. U tom smislu može pomoći razmjena informacija o aktivnostima i metodima koje koriste NVO angažovane u toj oblasti.
- Primjena mjera kojima bi se pomoglo u informisanju romskih i egipćanskih roditelja o značaju predškolskog obrazovanja i njihovih izbora. Prema rezultatima istraživanja, roditelji romske i egipćanske djece nijesu dovoljno obaviješteni o predškolskim izborima. Romska i egipćanska djeca ne moraju da idu u lokalna obdaništa za romsku i egipćansku populaciju; romski i egipćanski roditelji mogu upisati svoju djecu u etnički šarolika obdaništa koja se nalaze na drugim mjestima.

ZAHTJEVI

Ono što romske i egipćanske porodice i porodice s djecom sa smetnjama u razvoju mogu da urade i što su spremne da obezbijede da bi olakšale obrazovanje svoje djece predstavljaju determinante u kategoriji Zahtjevi u okviru analize determinanti. Njihovi zahtjevi za obrazovanjem prije svega su određeni njihovim finansijskim položajem, kao i, na primjer, njihovim vrednovanjem obrazovanja – oni možda nemaju dovoljno informacija da pravilno procijene dobitak od ulaganja u obrazovanje svog djeteta. Drugi faktori takođe igraju ulogu i razmotreni su u studiji.

Djeca iz većinske populacije ne upisuju se u škole prije svega zbog razloga koje njihovi roditelji opažaju kao **zdravstvene probleme ili zbog nekog vida smetnji u razvoju. Romski i egipćanska djeca** ostaju izvan sistema, kako zbog neupisivanja, tako i zbog ranog napuštanja škole, a prije svega zbog razloga koje njihovi roditelji pripisuju **socijalno-ekonomskoj prirodi**, u čemu i tradicija igra određenu ulogu.

Loš socio-ekonomski status domaćinstava obuhvaćenih ovim istraživanjem ogleda se u niskim prihodima, nedostatku osnovnih sredstava za život, ali i lošim uslovima stanovanja, što je najvidljivija razlika između romskih i egipćanskih i domaćinstava iz većinske populacije u ovom istraživanju. Životni prostor Roma i Egipćana generalno je manji i skućeniji, tako da djeca dijele prostorije s većim brojem drugih lica. Oni rijetko imaju odgovarajući prostor za učenje. Skoro svako domaćinstvo u ovom istraživanju, bez obzira na etničku pripadnost, suočava se s nekim strukturalnim problemom: krovom koji prokišnjava, zagađenim vazduhom, bukom i nedostatkom svjetlosti. Svi ovi negativni aspekti još su izraženiji kod Roma i Egipćana, a naročito u romskim i egipćanskim

domaćinstvima u kojima djeca nijesu uključena u obrazovni sistem. Pored toga, u čak jednoj trećini domaćinstava zimi je veoma hladno i, u poređenju s većinskom populacijom, Romi i Egipćani imaju više poteškoća da se snabdiju gorivom za grijanje. Jedna od najvećih poteškoća je nedostatak tekuće vode i kupatila u romskim i egipćanskim domaćinstvima. Taj faktor sprječava romsku i egipćansku djecu da obavljaju rutinsku higijenu koja je neophodan uslov za pohađanje škole.

Djeca obuhvaćena ovom studijom uglavnom žive u višečlanim domaćinstvima lošeg socio-ekonomskog statusa. Mjesečna primanja su izuzetno niska u svim ispitivanim grupama i u 70% slučajeva iznose do 30 eura po članu domaćinstva. Međutim, u nešto boljoj situaciji su porodice iz većinske populacije. Niski prihodi posljedica su izuzetno visoke stope nezaposlenosti roditelja, koja je u romskoj i egipćanskoj populaciji, zanimljivo je, nešto veća u domaćinstvima u kojima djeca redovno idu u školu nego u domaćinstvima u kojima ima djece koja ne pohađaju školu. Razlog tome može biti potreba zaposlenih roditelja da im djeca pomažu u kućnim obavezama dok su oni na poslu, uključujući mogućnost brige o mlađoj braći i sestrama, pošto oni najvjerovatnije nijesu u mogućnosti da plate nekoga ko bi se brinuo o djeci.

Niski prihodi za posljedicu imaju problem u snabdijevanju domaćinstva hranom, kao i obezbjeđivanju uslova za školovanje. Većina roditelja uspijeva da obezbijedi samo najjeftinije namirnice, a neki uspijevaju da obezbijede samo dva obroka dnevno (petina domaćinstava). U čak 13% domaćinstava veoma često se dešava da se djeca žale da su gladna, a u 18% njih to je ponekad slučaj. Romi i Egipćani čija djeca nijesu uključena u školski sistem češće navode da nemaju finansijskih sredstava za dječiju odjeću, kao i za udžbenike, te ih njihova djeca ni nemaju. Ipak, ovaj podatak mora se tumačiti s rezervom zbog prijavljenih slučajeva

preprodaje dobijenih besplatnih udžbenika i pribora.

Kada je u pitanju vrijeme koje dijete provodi kod kuće, svako drugo dijete, bez obzira na tip domaćinstva, pomaže starijim članovima domaćinstva u obavljanju kućnih poslova. Pomaganje oko kućnih poslova u većoj mjeri je karakteristično za romska i egipćanska domaćinstva u kojima djeca nijesu upisana u školu. Iako vode računa o domaćinstvu, po tvrdnjama većine roditelja, djeca ne obavljaju plaćeni rad. Djeca iz obje populacije imaju frekventne socijalne odnose s vršnjacima. Ipak, može se primijetiti da postoji relativno veliki broj romske i egipćanske djece čiji drugovi i drugarice ne pohađaju osnovnu školu, što je posebno karakteristično za romsku i egipćansku djecu koja i sama ne idu u školu. Djeca koja pohađaju osnovnu školu u većoj mjeri se druže s djecom koja takođe pohađaju školu.

Među roditeljima djece koja idu i roditeljima djece koja ne idu u školu, i to bez obzira na etničku pripadnost, postoji razlika u značaju koji pridaju završavanju (barem) osnovne škole, kao i percipiranoj korisnosti školskog znanja, te značaju tog znanja u odnosu na „životnu školu“. Roditelji čija djeca pohađaju školu pridaju veću važnost obrazovanju nego roditelji čija djeca ne pohađaju školu. U razgovorima s romskim i egipćanskim majkama došlo se do zaključka da one čija djeca idu u školu, iako žive izuzetno teško, školu vide kao put za bolji život njihove djece i smatraju da materijalni uslovi ne mogu biti izgovor za prekid obrazovanja. S druge strane, majke čija djeca nijesu upisala školu ili su je napustila, ovaj čin obrazlažu upravo istovjetnom lošom situacijom, iako deklarativno tvrde da je škola važna. Za njih škola nije uslov za bolji život, jer svakako „za Rome nema posla“. One su, takođe, veću važnost pripisale neformalnom obrazovanju. Odgovori o nepostojanju zaposlenja ukazuju na širi kontekst, koji je potrebno uzeti u obzir prilikom

pokušaja da se razumije na koji način romski i egipćanski roditelji vrednuju obrazovanje. Razlozi za ambivalentan stav prema obrazovanju među obespravljenim porodicama često potiču od siromaštva i niskog obrazovnog postignuća roditelja, kao i od racionalnih procjena mogućnosti zaposlenja nakon školovanja – koje su obeshrabrujuće slabe među Romima i Egipćanima.

Kvantitativna studija je potvrdila da roditelji djece koja ne idu u školu značajno češće smatraju da dijete neće uspjeti da nađe posao nakon završetka školovanja. Veliki broj tih roditelja pravilno procjenjuje diskriminaciju na tržištu rada, usmjerenu protiv njih i njihove smanjene šanse da nađu zaposlenje, s obrazovanjem ili bez njega. Roditelji čija djeca idu u školu vjerovatnije će reći da poznaju nekoga ko je uspješan, ko je pronašao posao zahvaljujući svom obrazovanju. Iako rijetki, primjeri o uspješnosti među romskom i egipćanskom zajednicom važni su za podizanje vrijednosti obrazovanja među njima, kao i za uklanjanje diskriminacije.

Spremnost roditelja da se angažuju kako bi pomogli djetetu da uspješno završi proces obrazovanja veoma je važan faktor školskog uspjeha djeteta. Uočljivo je da su roditelji djece koja idu u školu spremniji da, kako kažu, učine sve što mogu ne bi li im dijete završilo osnovnu školu, dok su, s druge strane, roditelji djece koja ne pohađaju školu skloniji da vjeruju kako nema načina da se pomogne njihovom djetetu. Kapacitet roditelja da pomognu svojoj djeci da steknu obrazovanje dijelom se oslanja na nivo obrazovanja samih roditelja. Takođe je, u odnosu na većinsku populaciju, češće da su roditelji bez formalnog obrazovanja (preko polovine majki), dok je, s druge strane, u većinskoj populaciji veći broj očeva sa završenom srednjom školom. Shodno tome, roditelji iz većinske populacije u većini su pismeni, dok među Romima i Egipćanima manje od polovine umije da čita i piše, i to je rjeđe slučaj među roditeljima djece koja ne idu

u školu. Ako roditelji ne znaju da čitaju i pišu, nemaju mogućnosti da svojoj djeci pomognu sa školskim zadacima. Dodajte tome beznadežnu situaciju u vezi s mogućnošću zaposlenja, čak i kada je stečeno obrazovanje, dobićete rezultat da mnogi romski i egipćanski roditelji nijesu u potpunosti motivisani ili nijesu u stanju da pomognu svojoj djeci kada je u pitanju obrazovanje.

Ovo istraživanje potvrdilo je ranije nalaze da je u romskoj i egipćanskoj tradiciji „čuvanje djevojaka za brak“ jedan od najčešćih razloga za napuštanje osnovne škole kod ženske djece. Romski i egipćanski roditelji skloniji su da adolescentske godine vide kao idealne za stupanje u brak, a u razgovorima su sve majke iznijele strah da će djevojčice u školi da se zaljube. Istovremeno, podaci o osipanju govore o tome da nakon navršene 11. godine opada broj romske i egipćanske djece u školama, posebno djevojčica. Međutim, bilo je i romskih i egipćanskih majki koje su se nadale da se njihove ćerke neće rano udati te da će završiti školu. Ovo ukazuje na činjenicu da pogled na brak nije u potpunosti homogen među Romima i Egipćanima, kao i na činjenicu da bi uz pravu intervenciju moglo prevagnuti mišljenje da treba podržati završavanje školovanja kada su u pitanju djevojčice. Druge prepreke koje doprinose ostanku van

systema obrazovanja su: nedostatak dokumenata, strah da će dijete biti diskriminisano na etničkoj osnovi i situacija da je preraslo uzrast za polazak u školu. Posebnu pažnju treba obratiti i na loše poznavanje jezika kao prepreku u obrazovanju Roma i Egipćana. Odluku o neupisivanju romske i egipćanske djece u školu ili napuštanju škole najčešće donose roditelji, dok je kod većinskog stanovništva to uglavnom preporuka ljekara. Nedostatak dokumenata je posebno veliki problem kod Roma i Egipćana, a naročito u populaciji interno raseljenih lica. Kada su u pitanju domaćinstva iz većinske populacije, skoro svi roditelji imaju neophodnu dokumentaciju, što nije slučaj sa Romima i Egipćanima. Veći procenat romske i egipćanske djece koja ne pohađaju školu nema lična dokumenta u poređenju s djecom koja su upisana u školu.

Značajni preduslovi ispadanja djece iz sistema obrazovanja je redovnost pohađanja i učestalost ponavljanja razreda. Djeca koja su ispala iz sistema, bez obzira na etničku pripadnost, u značajno većem procentu su odsustvovala s nastave duže od mjesec dana. Kada je u pitanju ponavljanje razreda, ne samo da su djeca van sistema češće ponavljala razrede, već je to slučaj i kod Roma i Egipćana koji i dalje idu u školu.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Obezbijediti trajna rješenja stambenih pitanja za one porodice koje još žive u kampovima. Treba obezbijediti prostor za učenje za djecu čija stambena situacija nije pogodna za učenje.
- Svim budućim koracima radi razdvajanja postojećih kampova i integracije Roma i Egipćana treba da prethode intenzivne aktivnosti na pripremi uspješnog prelaska djece u integrisane škole i naselja.
- Treba obezbijediti adekvatno vodosnabdijevanje i grijanje za porodice koje ne mogu ostvariti takve osnovne potrebe.
- Obezbijediti zajednička kupatila u romskim i egipćanskim naseljima, kao i besplatne proizvode za ličnu higijenu.

- Izradu programa finansijske pomoći radi podsticanja pohađanja nastave i uklanjanja finansijskih teškoća kao osnovne prepreke. Uslovni novčani transferi koji ne povlače kazne mogu biti odgovarajuće rješenje, praćeno odgovarajućim mjerama (npr. jačanje kapaciteta škola da izađu u susret djeci s posebnim obrazovnim potrebama) i kontrolom.
- Jačanje sistema socijalne i dječije zaštite i sistema zdravstva među drugim relevantnim akterima, da bi se prepoznale romske i egipćanske porodice i da bi se tim porodicama pomoglo ukoliko ne primaju podršku, finansijsku pomoć, i ukoliko ne primaju zdravstvene ili druge usluge na koje imaju pravo.
- Dalju distribuciju besplatnih udžbenika i školskih potrepština; razmatranje uvođenja subvencija za školske nabavke.
- Potrebno je izraditi mjere da bi se podigao nivo zaposlenosti među romskom i egipćanskom populacijom. Jedan od primjera jeste dobro osmišljena i dostupna nastava za odrasle, vezana za zaposlenje, a kojom se prenose vještine potrebne na postojećem tržištu rada.
- Rad s lokalnim poslodavcima u vezi s programima zapošljavanja Roma i Egipćana, kako bi se počelo s ukidanjem predrasuda među većinskom populacijom, s ciljem povećanja šansi za zaposlenje Romai Egipćana.
- Škole treba da aktivno traže učešće romskih i egipćanskih roditelja, da uspostavljaju odnose s njima i da pomažu u obavještavanju roditelja o koristima obrazovanja. Potrebno je osmisliti radionice, programe nakon nastave i druge mjere kako bi se pomoglo djeci u njihovim školskim obavezama i podigao kapacitet među romskim i egipćanskim roditeljima da pomognu svojoj djeci.
- Časovi za opismenjavanje odraslih mogu predstavljati mogućnost u zajednicama u kojima je pismenost među romskim i egipćanskim roditeljima niska. Obrazovanje odraslih u vidu druge šanse i nastava za odrasle, koja je povezana s mogućnostima zaposlenja, kao što je već pomenuto, može uticati na to da obrazovanje bude više cijenjeno među Romima i Egipćanima.
- Nastavni plan i vještine koje se uče u školama treba da budu bolje usaglašeni s tražnjom na tržištu rada. U vezi s tim, moguće je organizovati kampanje o značaju i koristima obrazovanja, uključujući širenje pozitivnih primjera Roma i Egipćana koji su stekli obrazovanje i poboljšali svoj položaj.
- Kampanje usmjerene na sprječavanje diskriminacije treba da budu pokrenute radi uklanjanja predrasuda i podsticanja boljeg razumijevanja između romske i egipćanske, s jedne strane, i većinske populacije sa druge.
- Unaprijediti saradnju s medijima, razviti i sprovesti programe obuke za novinare s fokusom na stvaranje i njegovanje pozitivne slike o Romimai Egipćanima.
- Potrebno je uložiti napore u efikasno isticanje zakonske starosne granice za ulazak u brak, uz aktivno učešće zajednice, podizanje svijesti i jačanje podrške romskih i egipćanskih zajednica u vezi s pravima žena i djevojaka. To takođe može uključiti radionice o planiranju porodice i seksualno obrazovanje.
- Obrazovanje u vidu druge šanse treba da bude dostupno mladim majkama.
- Škole treba da razumiju pitanja u vezi s ranim brakom, kao i osjetljivost Roma i Egipćana kad je riječ o nevinosti njihovih kćeri.

- Potrebno je razviti programe kako bi se pomoglo romskim i egipćanskim ženama da imaju veću kontrolu nad svojom reprodukcijom, kao i podići njihovu svijest, samouvjerenost, nezavisnost i osnaženost u vezi s brakom, porodicom i njihovom budućnošću.
- Potrebno je ojačati kapacitet socijalnih službi da u saradnji sa školama sprovede aktivnosti s ciljem dopiranja do što većeg broja Roma i Egipćana i pružanja pomoći prilikom upisa romske i egipćanske djece u škole, kao i pružanja pomoći Romima i Egipćanima da pribave dokumentaciju. Opštine i odgovarajuće službe takođe treba da unaprijede svoje baze podataka o romskim i egipćanskim porodicama i djeci, da bi se olakšala koordinacija službi socijalne zaštite i lokalnih vlasti. Potrebno je uključiti informacije o interno raseljenim licima i licima koja nijesu crnogorski državljani.
- Potrebno je sprovesti sveobuhvatniju istragu u vezi s mehanizmima putem kojih se Romi i Egipćani ne registruju po rođenju i riješiti pitanja državljanstva i romskih i egipćanskih interno raseljenih lica u svakom kampu i zajednici.
- Treba pojačati zdravstvenu zaštitu romske i egipćanske djece uključujući: angažovanje aktera iz sektora zdravstva i dječije zaštite u saradnji sa školama; organizovanje radionica na temu dječijeg zdravlja u cilju podizanja svijesti kod romskih i egipćanskih roditelja o prevenciji oboljenja i raznim vidovima dostupne zdravstvene njege; povećanje broja romske i egipćanske djece koja imaju svog pedijatra upoznatog s njihovim specifičnim potrebama.

KVALITET

Sva djeca treba da imaju jednak pristup obrazovanju i obrazovanje treba da bude najvišeg kvaliteta. Kvalitetno obrazovanje romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju u velikoj mjeri oslanja se na stepen inkluzivnosti okruženja, nastavnog plana i nastavnih metoda, kao i na to da li se podstiče kultura tolerancije i različitosti. Školska infrastruktura takođe utiče na ocjenu kvaliteta; ako je škola nebezbjedna, slabo opremljena i nije prilagođena djeci sa smetnjama u razvoju, ne može zadovoljiti odgovarajuće standarde kvaliteta. Istraživanje predstavljeno u ovom dokumentu ograničeno je na pitanja postavljena roditeljima i djeci i podaci su ograničeni na informacije o zadovoljstvu nastavnim osobljem i odnosom među učenicima.

Roditelji djece koja su napustila školu, u odnosu na ostale roditelje, u većoj mjeri iskazuju nezadovoljstvo odnosom nastavnika, drugih učenika i roditelja prema njihovom djetetu. Vrlo slične ocjene dala su i sama djeca. Zabilježene razlike su posebno primjetne u grupi Roma i Egipćana i ukazuju na to da su Romi i Egipćane koji idu u školu bolje prihvatili vršnjaci, kao i roditelji tih vršnjaka. Pored nezadovoljstva socijalnim odnosima, djeca koja ne idu u školu u većem procentu su iskazala nezadovoljstvo cjelokupnim školovanjem, odnosno češće navodila da ne vole da pohađaju školu.

Da bi se rezultati istraživanja stavili u postojeći kontekst, kratak pregled Evaluacije reforme obrazovnog sistema u Crnoj Gori (2010–2012) predstavljen je u dijelu koji se odnosi na kvalitet inkluzivnog obrazovanja. Priznajući činjenicu da je zakonodavstvo u oblasti

inkluzivnog obrazovanja sveobuhvatno, pošto je usklađeno s odgovarajućim evropskim i međunarodnim standardima, Evaluacija naglašava da implementacija, pored međusektorske saradnje na nacionalnom i lokalnom nivou, i dalje predstavlja izazov.

Osim toga, Evaluacija poziva na dodatne napore za promovisanje stalne obuke i edukacije nastavnog kadra u školama za primjenu inkluzivnih principa u praksi i prilagođavanje nastavnih metoda individualnim potrebama djece.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Sprovođenje procjene kvaliteta inkluzivnog obrazovanja s fokusom na romsku i egipćansku djecu.
- Primjenu dvojezičnih nastavnih metoda i metoda usmjerenih na dijete, kao i koncepata koji su povoljni za djecu, na nivou škole, pri čemu je potrebno sprovesti i obuku nastavnika i osoblja.
- Potrebno je razmotriti revizije nastavnog plana da bi se povećala relevantnost za različite populacije.
- Potrebno je uspostaviti saradnju predškolskih ustanova i osnovnih škola s udruženjima lica sa smetnjama u razvoju.
- Na osnovu procjene stručnog tima, škole treba da pripreme individualne obrazovne programe za djecu i treba da prate njihovo napredovanje. Odgovarajuće nastavno osoblje treba pažljivo da prati djecu s posebnim obrazovnim potrebama, kao i u sadejstvu sa socijalnim službama izvan školskog okruženja. Potrebno je aktivno zahtijevati i učešće roditelja.
- Potrebno je formirati inkluzivne obrazovne timove da bi se pomoglo u izradi mjera inkluzivnog obrazovanja i da bi se unaprijedili razumijevanje, tolerancija i kultura različitosti u školama.
- Moguće je organizovati vannastavne aktivnosti koje uključuju Rome i Egipćane i pripadnike većinske populacije, kao i radionice, studijske grupe i sl., da bi se podstaklo ostvarenje akademskog učinka, izgradilo razumijevanje i povjerenje među djecom i njihovim porodicama.
- Potrebno je proširiti i ojačati ulogu romskih medijatora, povećati njihov broj i kapacitet da efikasno rade sa više djece i sa njihovim porodicama.
- Sistem romskih medijatora treba proširiti i ojačati kroz povećanje njihovog broja i osposobljavanje za efikasan rad sa više djece i njihovim porodicama. Treba jasno definisati njihovu ulogu i standarde rada preko odgovarajućih podzakonskih akata, kao i obrazovne programe i programe obuke za planirani profesionalni razvoj.⁶
- Potrebno je učiniti standardnom obuku nastavnika, nastavnog osoblja i pružaoca socijalnih usluga kada je u pitanju različitost i to prije stupanja u službu i tokom obavljanja službe, kao i obuku u oblasti rješavanja konflikta.

⁶ Opinion of the Ombudsperson's Office to the Ministry of Education with regards to Implementation of Inclusive Education in Primary schools, November 2011:
http://www.ombudsman.co.me/djeca/preporuke/15112011_MINISTARSTVO_PROSVJETE_I_SPORTA.doc

PREGLED POKRIVENOSTI OSNOVNIM OBRAZOVANJEM

Fotografija:
UNICEF Crna Gora/Risto Božović

Studija o preprekama u obrazovanju u Crnoj Gori

U ovom poglavlju dat je pregled najvažnijih indikatora u oblasti obrazovanja koji se odnose na obuhvat i osipanje djece iz osnovnog obrazovanja. Radi sticanja uvida u trenutno stanje u obrazovnom sistemu u Crnoj Gori i položaj romske i egipćanske djece u obrazovanju, fokusiraćemo se na dvije važne vrste podataka. Najprije ćemo prikazati podatke o broju Roma i Egipćana na teritoriji Crne Gore, kao i broju te djece osnovnoškolskog uzrasta, koji potiču iz zvaničnih izvora (Zavod za statistiku Crne Gore – MONSTAT). Zatim, biće dat prikaz podataka o obuhvatu i osipanju djece iz obrazovnog sistema, uz poseban fokus na podatke o učešću i uspjehu romske i egipćanske djece u obrazovanju.

PODACI O OBRAZOVANJU DJECE U CRNOJ GORI

Jedan od najvažnijih izvora podataka o obuhvatu obaveznom obrazovanjem u Crnoj Gori predstavlja publikacija *Djeca u Crnoj Gori*, koju je izradio UNICEF Crna Gora u saradnji sa Zavodom za statistiku Crne Gore – MONSTAT. Publikacija je bazirana na rezultatima popisa stanovništva,

domaćinstava i stanova u 2011. godini i usmjerena je na unaprjeđenje znanja i razumijevanja situacije u kojoj žive djeca u Crnoj Gori i obezbjeđivanju da se ta znanja koriste prilikom razvijanja politika na državnom nivou da bi se postigli bolji rezultati za svu djecu.

Prema podacima Popisa iz 2011. godine, svaki deseti stanovnik Crne Gore je osnovnoškolskog uzrasta, a 95% djece ovog uzrasta uključeno je u osnovno obrazovanje (Tabela 2).⁷

Kao što se može uočiti, 2011. godine 5% djece u CG nije bilo uključeno u obavezno obrazovanje.

U publikaciji *Djeca u Crnoj Gori*, osim rezultata Popisa iz 2011. godine, prvi put su objavljeni i rezultati Popisa iz 2003. godine koji se tiču pohađanja škole. Ovdje ćemo prikazati podatke o pohađanju osnovne škole za djecu u Crnoj Gori u 2003. i 2011. godini, na nivou države i u pojedinačnim opštinama (Tabela 3). Crvenom bojom obilježeni su podaci za opštine s negativnim trendom ili uvećanim osipanjem.

Tabela 2

Popis iz 2011: Ukupan broj djece osnovnoškolskog uzrasta u Crnoj Gori i obuhvat osnovnoškolskim obrazovanjem

Djeca osnovnoškolskog uzrasta u RCG		Obuhvat osnovnoškolskim obrazovanjem	
N	%	N	%
72 637	11,7	68 835	95

⁷ Pohađanje nastave definiše se kao redovno pohađanje nastave u bilo kojoj akreditovanoj obrazovnoj instituciji ili na programu, javnom ili privatnom, radi organizovanog učenja na bilo kom stepenu obrazovanja. Informacije o pohađanju nastave odnose se naročito na populaciju čija je starost jednaka zvaničnom školskom uzrastu (djeca osnovnoškolskog uzrasta – starosti od 6 do 14 godina).

Tabela 3

Obuhvat obaveznim obrazovanjem po opštinama Crne Gore: 2003. i 2011.

Opština	Pohađanje škole – osnovna škola	
	2003.	2011.
Žabljak	97%	97%
Cetinje	95%	97%
Danilovgrad	93%	97%
Kotor	96%	97%
Ulcinj	92%	97%
Mojkovac	96%	97%
Pljevlja	96%	96%
Kolašin	94%	96%
Plužine	95%	96%
Herceg Novi	95%	96%
Budva	97%	96%
Nikšić	97%	96%
Bar	93%	95%
Tivat	95%	95%
Bijelo Polje	92%	95%
Šavnik	92%	94%
Andrijevisa	90%	94%
Plav	88%	94%
Rožaje	85%	94%
Podgorica	94%	93%
Berane	93%	93%
Total	93%	95%

Važno je naglasiti da je za poređenje podataka iz popisa 2003. i 2011. godine potrebna izvjesna doza opreza, s obzirom na to da je u periodu između dva popisa sprovedena reforma sistema osnovnog obrazovanja kojom se postepeno prešlo s osmogodišnje na devetogodišnju osnovnu školu. Tako je u vrijeme Popisa 2003. godine osnovna škola trajala osam godina, dok su se u djecu osnovnoškolskog uzrasta uračunavala djeca starosti 7–14 godina starosti, dok je u vrijeme Popisa 2011. godine škola trajala devet godina, a djeca su polazila u školu sa šest godina.

Kao što se može uočiti, u 2011. godini procenat djece osnovnoškolskog uzrasta koja pohađaju školu porastao je sa 94% na 95% u odnosu na prethodni popis. Najveću stopu pohađanja škole u Crnoj Gori imaju opštine: Žabljak, Cetinje, Danilovgrad, Kotor, Ulcinj i Mojkovac (97%). U četiri opštine – Žabljak, Tivat, Berane i Pljevlja – stopa pohađanja škole je na istom nivou kao u 2003. godini. U Podgorici i Beranama stopa pohađanja škole među djecom uzrasta 6–17 godina je najniža (93%).

Porast stope pohađanja škole zabilježen je u većini opština, dok je pad za po jedan procenat registrovan u Budvi, Nikšiću i Podgorici. Pri upoređivanju podataka iz popisa 2003. i 2011. godine, treba imati na umu da se prema važećoj metodologiji raseljena lica s područja Kosova u 2003. godini nijesu uračunavala u stanovništvo Crne Gore, a značajan broj njih su lica romske i egipćanske populacije, kod kojih je stopa pohađanja škole osjetno manja u poređenju s ostalim grupama. Uključivanje ovog dijela populacije u stanovništvo Crne Gore, prema Popisu 2011. godine, dovelo je do pada stope pohađanja škole u odnosu na 2003. godinu u opštinama Podgorica, Budva i Nikšić, u kojima je učešće ove populacije najveće.

DJECA VAN ŠKOLSKOG SISTEMA U CRNOJ GORI

Iako je glavni akcenat u ovoj studiji stavljen na romsku i egipćansku djecu i prepreke i probleme u vezi s njihovim efikasnim uključivanjem u opšte obrazovanje, u ovom odjeljku predstavimo pregled dostupnih podataka o djeci van školskog sistema u Crnoj Gori u cjelini, a naročito o djeci sa smetnjama u razvoju i siromašnoj djeci koja ne pohađaju školu.

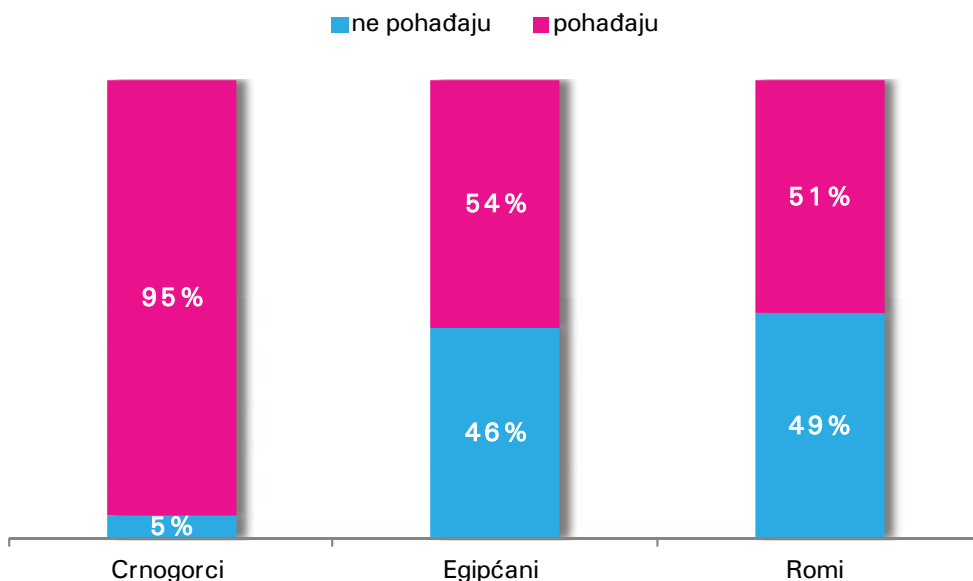
Naročito teško je prepoznati i tačno procijeniti broj djece van školskog sistema budući da većina njih pripada marginalizovanim, skrivenim i ugroženim grupama do kojih je teško doći, kao što su romska i egipćanska djeca, izbjeglice i raseljena lica, djeca sa smetnjama u razvoju i siromašna djeca. Sljedeći pregled djece van školskog sistema u

Crnoj Gori biće oslonjen, gdje je moguće, na zvanične podatke, pri čemu treba upozoriti na moguće probleme u procjeni tačnog broja pripadnika/pripadnica određenih grupa populacije, usljed metodologije prikupljanja podataka, uzorkovanja, karakteristika datih grupa itd. Imajući to u vidu, analiza podataka o djeci iz Popisa iz 2011. godine zaista je prvi put ukazala ko su zapravo djeca van školskog sistema u Crnoj Gori.

1. Djeca iz populacije Roma i Egipćana

Prema ovim podacima, obuhvat Roma i Egipćana obaveznim obrazovanjem jedva prelazi polovinu djece osnovnoškolskog uzrasta (Grafikon 1). U populaciji djece Egipćana pohađanje osnovne škole je nešto veće nego u populaciji romske djece, ali su pomenute vrijednosti i dalje znatno ispod nacionalnog nivoa.

Grafikon 1
Pohađanje osnovne škole Roma i Egipćana u 2011.

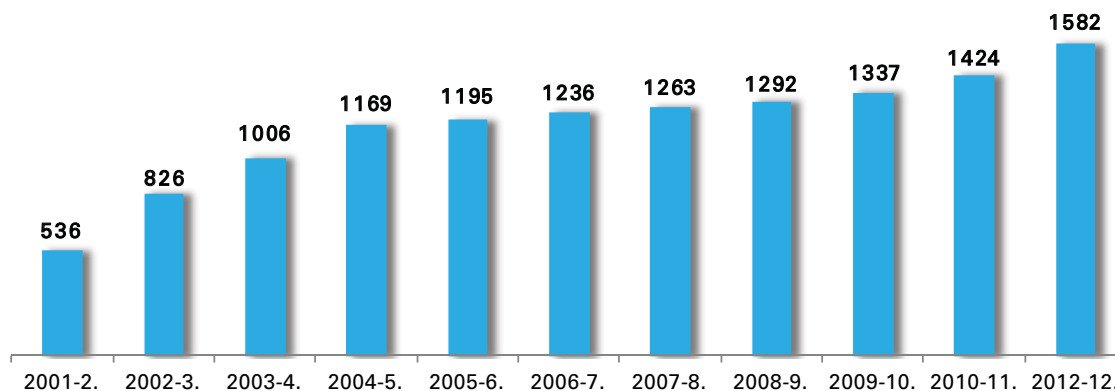
Važno je napomenuti da adekvatna procjena relevantnih parametara uključenosti romske i egipćanske djece u osnovno obrazovanje nije u potpunosti moguća, s obzirom na to da još uvijek ima preko 10% djece romske i egipćanske populacije, među kojima je najveći broj djece osnovnoškolskog uzrasta, koja nijesu upisana u matične knjige⁸, kao i da ne postoje zvanični, dovoljno pouzdani podaci o tačnom broju djece osnovnoškolskog uzrasta. Takođe, zbog visoke stope napuštanja škole među romskim i egipćanskim učenicima, stopa pohađanja mnogo je manja od stope upisa, ali ju je nemoguće izračunati usljed nedostatka podataka.

Slijedi prikaz dostupnih podataka o broju romske i egipćanske djece obuhvaćene obaveznim obrazovanjem u protekloj deceniji.

Crna Gora je postigla značajne rezultate u povećanju broja romske i egipćanske djece koja se svake godine upisuju u školu. Kada se uzme u obzir broj uključenih učenika, obuhvaćenost ove djece obaveznim obrazovanjem još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou, s obzirom na to da – prema istraživanju Baza podataka o romskoj i egipćanskoj populaciji – ima 2680 djece iz romske i egipćanske populacije koja su osnovnoškolskog uzrasta, dok je, prema podacima NVO sektora, ovaj broj značajno veći. Takođe, visoke stope napuštanja ostaju jedan od gorućih problema u obrazovanju romske i egipćanske djece u Crnoj Gori. Prema podacima Svjetske banke, samo 32% Roma i Egipćana završe osnovnu školu u odnosu na 98 % sve djece u Crnoj Gori.⁹

Grafikon 2

Broj djece iz romske i egipćanske populacije upisane u osnovnu školu na početku školske godine

Izvor: Strategija za razvoj osnovnog obrazovanja 2012–2017, Ministarstvo prosvjete i sporta

⁸ Izvještaj koalicije NVO Romski krug o sprovođenju politika zaštite RAE populacije u Crnoj Gori na državnom i lokalnom nivou u 2008. godini.

⁹ Montenegro After the Crisis: Towards a Smaller and More Efficient Government, Public Expenditure and Institutional Review, Main Report, World Bank, October 2011.

2. Izbjegla i raseljena lica

Izbjegla i raseljena lica spadaju među najugroženije društvene grupe. Taj segment društva obično odlikuje neriješen pravni status i državljanstvo, što onemogućava njihovo zapošljavanje, produbljuje siromaštvo, otežava pristup osnovnim socijalnim i zdravstvenim uslugama i obrazovanju.

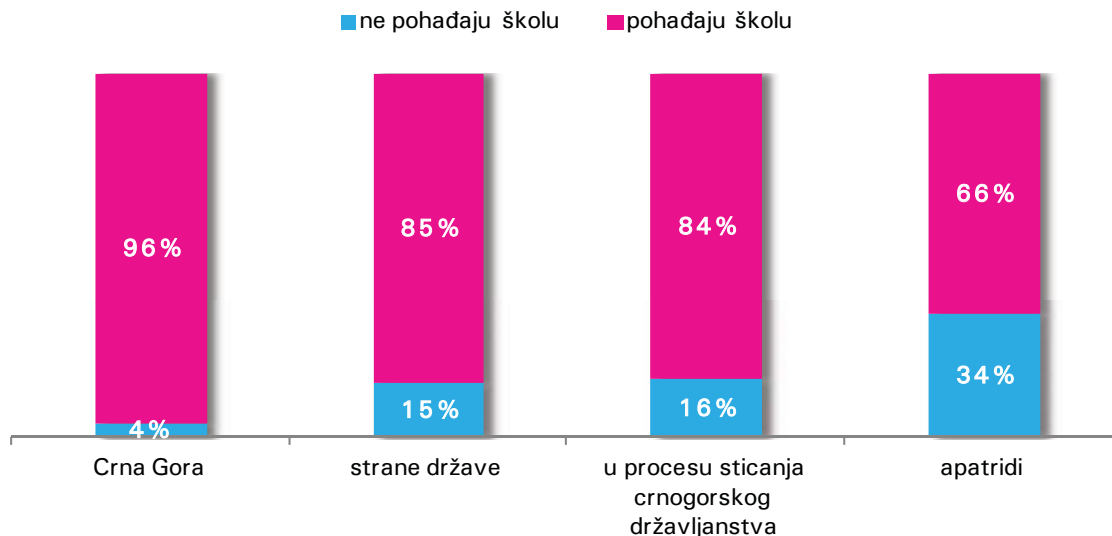
Prema podacima Popisa iz 2011. godine o obrazovanju, razvrstanim prema državljanstvu djece, 34% djece bez državljanstva ne ide u školu. Od ukupnog broja djece koja se nalaze u postupku pribavljanja državljanstva, 16% ne

ide u školu, a 15% djece koja su državljani strane zemlje ne ide u školu. Najniži procenat djece koja ne idu u školu je među djecom s crnogorskim državljanstvom (4%).

U kontekstu ovog istraživanja važno je napomenuti da su većina populacije izbjeglih i raseljenih lica u Crnoj Gori Romi i Egipćani koji su u Crnu Goru pobjegli nakon izbijanja sukoba na Kosovu 1999. godine. Podaci iz Popisa stanovništva pokazuju da više od jedne trećine Roma i oko 45% egipćanske djece u Crnoj Gori ili nemaju državljanstvo ili su u procesu sticanja državljanstva.

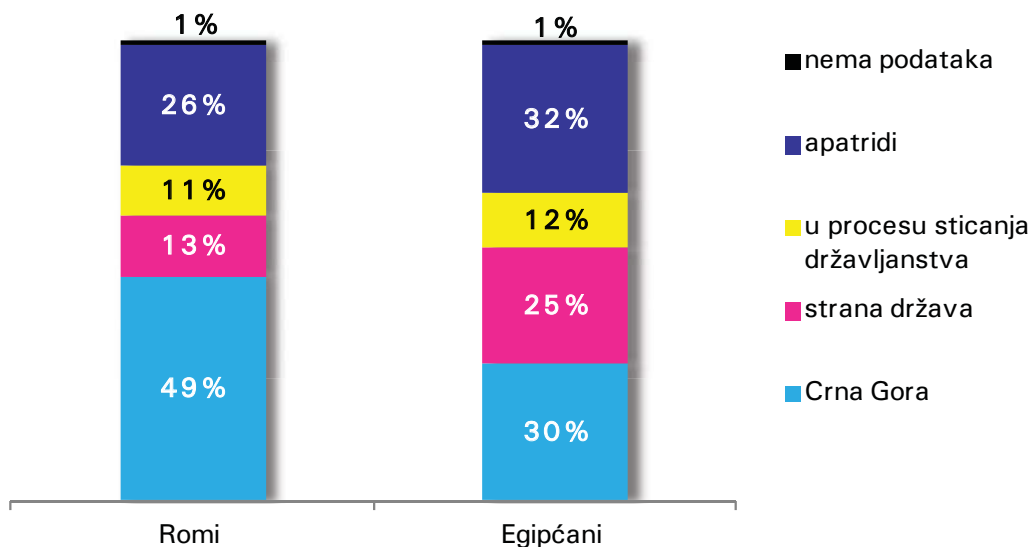
Grafikon 3

Djeca uzrasta od 6 do 17 godina, prema pohađanju nastave i državljanstvu, u %, Popis iz 2011.

Grafikon 4

Romska i egipćanska djeca prema državljanstvu, u %

Uzimajući sve ovo u obzir, neobrazovanost, kada se procjenjuje mjerenjem nepohađanja nastave u osnovnim školama (djece uzrasta od 6 do 15 godina), veoma je specifična za romsku i egipćansku populaciju, naročito za raseljene Rome i Egipćane. Iako je osnovno obrazovanje obavezno, stopa pohađanja nastave veoma je niska među romskom i egipćanskom populacijom.

3. Djeca sa smetnjama u razvoju

Problem nedostupnosti podataka postaje još ozbiljniji kad je riječ o djeci sa smetnjama u razvoju, i to je problem sa kojim se suočavaju **skoro sve zemlje u tranziciji – naročito u onim zemljama gdje je na Popisu stanovništva zabilježena niska stopa smetnji u razvoju kod djece**. Faktori koji utiču na znatne

razlike i nepotpune podatke u procjenama učestalosti smetnji u razvoju kod djece su sljedeći: stigmatizacija i socijalna isključenost djece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica, nejasne i kontradiktorne definicije smetnji u razvoju, **ograničeno funkcionisanje sistema** ranog otkrivanja i dijagnoze smetnji u razvoju kod djece i nedostatak znanja o smetnjama u razvoju uopšte.

Crna Gora nema pouzdane podatke o zastupljenosti smetnji u razvoju među djecom. Procjene se kreću od najnižih, prema grafikonu o Popisu (1,1% ili 1543 djece) do pretpostavljene stope učestalosti smetnji u razvoju iz MICS 3 istraživanja (12% djece). **Svjetska zdravstvena organizacija koristi globalnu prosječnu procjenu od 5,1%**. Vidjeti sljedeću tabelu:

Tabela 4

Podaci o djeci sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori

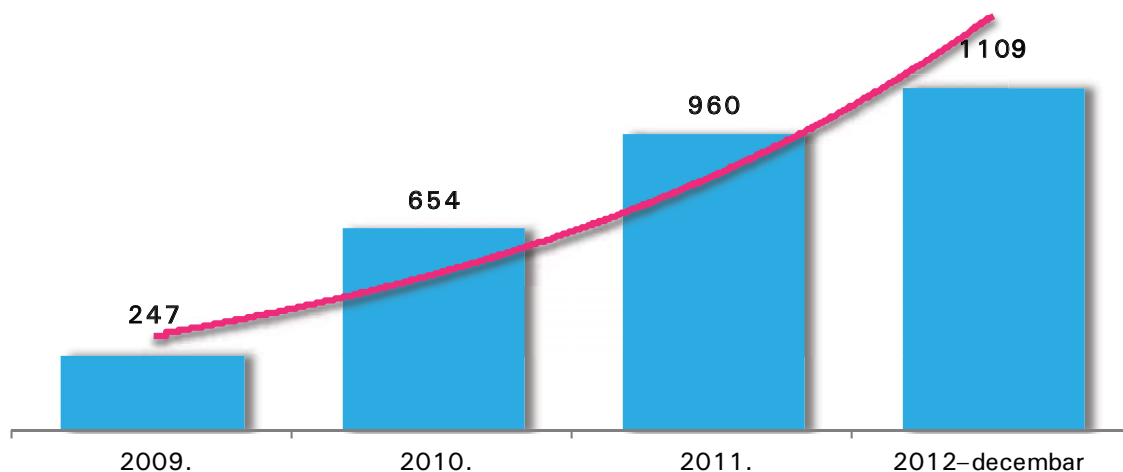
Stopa smetnji u razvoju kod djece, prema Popisu iz 2011.*	1543 ili 1,1%
MICS Crna Gora, 2005 – pretpostavljena stopa učestalosti smetnji u razvoju kod djece (2–9 godina)	12,5%
Korisnici socijane zaštite – djeca sa smetnjama u razvoju (Statistički godišnjak 2012, MONSTAT)	1599
Broj djece s posebnim obrazovnim potrebama koje je uputila komisija za orijentaciju djece s posebnim obrazovnim potrebama (6–14 godina, 2011/2012)	1109
Djeca starosti 0–14 na osnovu 5,1% procjene Svjetske zdravstvene organizacije o nacionalnom prosjeku smetnji u razvoju kod djece	6500
Djeca starosti 6–14 (školski uzrast) na osnovu 5,1% procjene Svjetske zdravstvene organizacije o nacionalnom prosjeku smetnji u razvoju kod djece	4056
Djeca starosti 0–14 s određenom dijagnozom zdravstvenih službi (Institut za javno zdravlje, 2009)	Ukupno: 2162
	0-5: 984
	6-14: 1178

Zakonodavstvo u oblasti obrazovanja prepoznaje djecu sa smetnjama u razvoju kao podgrupu djece s posebnim obrazovnim potrebama. Prema članu 4 Zakona o vaspitanju i obrazovanju djece s posebnim obrazovnim potrebama, djeca s posebnim obrazovnim potrebama su 1) djeca sa smetnjama u razvoju - djeca s tjelesnom, mentalnom i senzornom smetnjom i djeca s kombinovanim smetnjama; i 2) djeca s teškoćama u razvoju – djeca s poremećajima u ponašanju; teškim hroničnim oboljenjima; dugotrajno bolesna djeca i druga djeca koja imaju poteškoće u učenju i druge teškoće uzrokovane emocionalnim, socijalnim,

jezičkim i kulturološkim preprekama. Kao približan pokazatelj za broj djece sa smetnjama u razvoju u obrazovnom sistemu obično se koristi broj djece koji je prošao procjenu komisija za usmjeravanje djece s posebnim obrazovnim potrebama. Grafikon dalje u tekstu prikazuje znatan napredak u pogledu broja djece sa smetnjama u razvoju, koja su dobila rješenje od komisije za usmjeravanje od 2009. godine. Međutim, zbog teškoća u procjeni učestalosti smetnji u razvoju kod ukupne populacije djece, ostaje nejasno koliki se broj te djece još uvijek nalazi van školskog sistema.

Grafikon 5

Broj djece s posebnim obrazovnim potrebama, uz odluke/upućivanja komisija

4. Djeca koja žive u siromaštvu

Najnovija Studija o siromaštvu djece procjenjuje da oko 14500 djece u Crnoj Gori živi u siromaštvu (10% ukupnog broja djece). Prema Studiji o siromaštvu djece u Crnoj Gori, koju je sproveo UNICEF, djeca su posebno ugrožena i više su pogođena siromaštvom nego odrasli. Siromaštvo među djecom slabi jednakost i dovodi do negativnih rezultata u zdravlju, ishrani, obrazovanju i opštem blagostanju.¹⁰ U velikoj mjeri doprinosi marginalizaciji i socijalnoj isključenosti djece.

Najizloženija siromaštvu i nejednakosti su djeca ispod pet godina, djeca koja žive na sjeveru zemlje i u ruralnim oblastima, i djeca koja žive u domaćinstvima s jednim roditeljem i domaćinstvima s troje ili više djece. U Studiji je takođe istaknuto da su naročito ugrožena

romska i egipćanska djeca, raseljena i interno raseljena djeca.

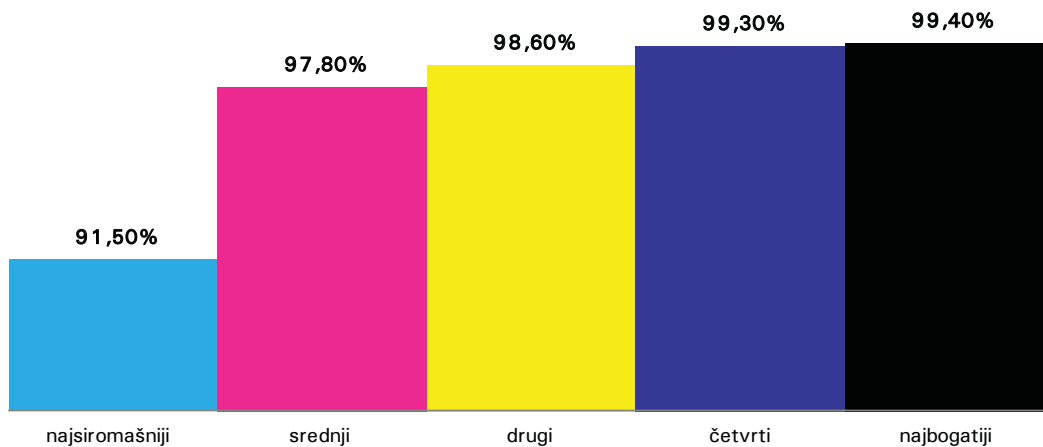
Dokazano je da je siromaštvo među djecom usko vezano za pristup obrazovanju. Studijom je potvrđeno da djeca koja žive u siromašnim domaćinstvima nemaju odgovarajuću prostoriju za učenje, a njihovi roditelji se trude da im obezbijede najosnovnije udžbenike, školski pribor i da plate troškove prevoza do škole i nazad. Takođe, siromašna domaćinstva u Crnoj Gori udaljena su u prosjeku 12km od najbliže osnovne škole, 20km od najbliže srednje škole i 19km od najbližeg obdaništa.

Istraživanje MICS 3, sprovedeno 2005. godine, pokazuje značajnu razliku u pohađanju škole između djece koja dolaze iz najbogatijih 20% stanovništva i one djece koja dolaze iz najsiromašnijih 20%.

¹⁰ Studija o siromaštvu djece u Crnoj Gori, novembar 2011.

Grafikon 6

Neto procenat pohađanja nastave, prema kvintilima indeksa bogatstva, Crna Gora, 2005.

ANALIZA DETERMINANTI U OBRAZOVANJU

Fotografija:
UNICEF Crna Gora/Risto Božović

Studija o preprekama u obrazovanju u Crnoj Gori

Desk studija razrađuje odrednice jednakosti u obrazovanju, koje spadaju u kategoriju Podsticajno okruženje unutar okvira analize determinanti. Pokrivene su specifične prepreke i „uska grla“ obuhvaćena svakom od odrednica.

PODSTICAJNO OKRUŽENJE

U ovom dijelu desk studije analiziraju se relevantni zakoni, politike, strategije, ulaganja i rashodi, kao i drugi faktori koji mogu unaprijediti obrazovanje Roma i Egipćana, koji predstavljaju dio kategorije Podsticajno okruženje u okviru analize determinanti. Determinante u ovoj kategoriji mogu, na nivou sistema i društva, podržati jednak pristup kvalitetnom obrazovanju. Drugim riječima, te determinante mogu postaviti osnov za ispunjenje cilja „obrazovanja za sve“, uključujući romsku i egipćansku djecu. Takođe, one mogu onemogućiti jednako obrazovanje. Na primjer, ako nacionalne politike i zakonodavstvo nijesu naklonjeni jednakosti u obrazovanju, biće teže pokrenuti inicijative za inkluzivno obrazovanje na nivou zajednice i biće teže romskoj i egipćanskoj djeci da traže svoje pravo na obrazovanje. Četiri determinante kategorije Podsticajno okruženje, obuhvaćene ovim dijelom, jesu: društvene norme, zakonodavstvo/politika, budžet/rashodi, koordinacija upravljanja.

Analizirane su posebne prepreke i problemi u okviru svake determinante, u vezi s jednakim pristupom kvalitetnom obrazovanju romske i egipćanske djece u Crnoj Gori.

Društvene norme

Na osnovu društvenih normi i stavova, uključujući i diskriminaciju, moguće je odrediti da li na nacionalnom nivou postoji jednako obrazovanje, koje je inkluzivno za različitu djecu. Veća je vjerovatnoća da će djeca koja pripadaju ranjivim i marginalizovanim grupama biti lišena obrazovanja, iako je riječ o osnovnom ljudskom pravu. Dalje u tekstu predstavljeni su neki od uobičajenih faktora, a odnose se na stigmatu i predrasude koje ugrožavaju pravo djece na obrazovanje. Djeca koja su najviše izložena stigmati i diskriminaciji obično pripadaju jednoj od sljedećih grupa: djeca s fizičkim ili intelektualnim smetnjama, djeca iz manjinskih grupa, poput Roma ili Egipćana, izbjeglice ili raseljena lica, kao i siromašna djeca.

1. Stigma i diskriminacija djece iz ugroženih socijalnih grupa

Socijalna isključenost romske i egipćanske djece ozbiljno ugrožava njihov pristup obrazovanju, čineći ovu djecu nevidljivom za sistem i dovodeći do visoke stope neupisivanja u školu. Studije sprovedene u zemljama

jugoistočne Evrope ukazuju na postojanje izrazite razlike u stopi pohađanja škole između romske i egipćanske i djece iz većinske populacije, naročito u Albaniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori¹¹, uzrokovane visokom stopom socijalne isključenosti.

Širom jugoistočne Evrope vlade priznaju da segregacija romske i egipćanske djece doprinosi neupisivanju i ranom napuštanju škole te djece, što je usko povezano sa stigmom i diskriminacijom. Segregacija je faktor rizika za obrazovanje djece romske i egipćanske populacije, a u obrazovnom sistemu ona se manifestuje u tri oblika: 1) segregacija među školama – Romi i Egipćani uglavnom pohađaju škole u kojima romski i egipćanski učenici čine većinu i koje se najčešće nalaze u blizini romskih naselja; 2) segregacija unutar škola – u slučaju heterogenih škola, romski i egipćanski učenici nerijetko se odvajaju od ostalih učenika, smještanjem u specijalna odjeljenja; 3) segregacija u specijalnim školama – romska i egipćanska djeca neproporcionalno se šalju u specijalne škole.

U Crnoj Gori je segregacija u obrazovanju usko povezana sa rezidencijalnom segregacijom. Populacija Roma i Egipćana u većini slučajeva živi u izolovanim naseljima, često u izbjegličkim kampovima, gde je pristup obrazovanju prilično ograničen. Među lokalitetima u kojima je primijećena segregacija u obrazovanju su opštine Berane i Podgorica.

Vlada Crne Gore je ovaj problem prepoznala i uključila ga u svoju Strategiju razvoja osnovnog obrazovanja 2012–2017. Jedna od mjera za obezbjeđivanje univerzalnog pristupa

kvalitetnom obrazovanju predviđa uvođenje programa za sprječavanje segregacije Roma i Egipćana u školama.

Živjeći odvojeno od većinske populacije, romska i egipćanska populacija često je isključena iz glavnih društvenih oblasti u Crnoj Gori. Društvena isključenost i nepovoljni ekonomski uslovi utiču na pogoršanje uslova života Roma i Egipćana u Crnoj Gori, uključujući i moguće narušavanje etničkog i kulturnog identiteta i tradicije te grupe. Stvarno stanje romske i egipćanske populacije u Crnoj Gori (naročito interno raseljenih RE) često se veoma razlikuje od načina na koji živi većina populacije.

Budući da pripadaju manjinskoj grupi, romska i egipćanska djeca i roditelji u Crnoj Gori mogu da uoče problem ostvarenja obrazovne jednakosti s većinskom društvenom grupom. Manjinske grupe mogu smatrati da obrazovni sistem daje prednost vrijednostima većinske grupe. Takvo obrazovanje mogu posmatrati kao štetno po njihovu sopstvenu kulturu (religiju, jezik).

U svom Izvještaju o Crnoj Gori¹², podnijetom 2012. godine, Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI) primjećuje da su romska i egipćanska djeca izložena diskriminaciji u pristupu obrazovanju i u školskom okruženju, dodajući da postoje i negativni stavovi i raširene predrasude o romskoj i egipćanskoj populaciji, a naročito o interno raseljenim licima s Kosova.

Nacionalno reprezentativne ankete o javnom mnjenju, koje mjere socijalnu distancu na osnovu nacionalnosti u Crnoj Gori, sprovedene su 2004. i 2007. godine.¹³ U to vrijeme rezultati ankete pokazali su postojanje socijalne

¹¹ *Raskinuti lanac isključenosti*, UNICEF, 2007

<http://www.unicef.rs/files/publikacije/Raskinuti%20lanac%20isključenosti-Romska%20deca%20u%20jugoistocnoj%20Evropi.pdf>

¹² *ECRI Report on Montenegro*, February 2012, pp. 15, 20

¹³ *Ethnic distance in Montenegro*, Center for Democracy and Human Rights (CEDEM), 2004 and 2007

(<http://www.cedem.me/sr/programi/istraivanja-javnog-mnjenja/ostala-istraivanja/viewdownload/38-ostala-istraivanja/203-etnika-distanca-u-crnoj-gori-maj-2007.html>)

distance prema romskoj i egipćanskoj zajednici: više od 50% građana Crne Gore ne žele člana romske i egipćanske zajednice u svom komšiluku a 70% građana bi se protivilo da im dijete ide u razred u kojem je nastavnik član romske i egipćanske zajednice. Distanca postaje još izraženija kada su u pitanju lični odnosi i društvena komunikacija – za 55% građana neprihvatljivo je da budu prijatelji sa članom romske i egipćanske zajednice. Očekivano, distanca prema romskoj i egipćanskoj zajednici je najveća kada je u pitanju stvaranje porodičnih odnosa s Romima i Egipćanima: za 77% građana bilo bi neprihvatljivo da budu u daljem srodstvu sa članom romske i egipćanske zajednice posredstvom braka s nekim rođakom, a više od 80% sebe i svoju djecu ne bi mogli ni da zamisle u braku sa članom romske i egipćanske zajednice.

Rezultati istraživanja sprovedenog 2011. godine o diskriminaciji manjina i marginalizovanih društvenih grupa¹⁴, koje se bavilo diskriminacijom u pristupu obrazovanju, zapošljavanju, zdravstvenoj zaštiti i pravdi, pokazuju da su u prosjeku pripadnici romske i egipćanske populacije najviše marginalizovani i diskriminirani u Crnoj Gori. Kada je u pitanju diskriminacija u pristupu obrazovanju, prema ovom istraživanju, Romi i Egipćani i osobe sa smetnjama u razvoju predstavljaju najugroženije grupe, pošto 53% odnosno 40%

građana tvrde da Romi i Egipćani, odnosno osobe sa smetnjama u razvoju nemaju isti tretman kao većinsko stanovništvo kada je u pitanju pristup obrazovanju.

Slični su zaključci nekih kvalitativnih izvještaja. Fokus grupe koje su održane za *Izveštaj o siromaštvu djece u Crnoj Gori*¹⁵ pokazuju da su siromašna romska i egipćanska djeca često suočena s neprijatnim situacijama u školi, ali roditelji ih više povezuju s etničkom distancom nego sa siromaštvom. Još jedan zabrinjavajući nalaz fokus grupa je da romska i egipćanska djeca ne dobijaju pomoć i zaštitu svojih nastavnika kada prijave da ih vršnjaci zlostavljaju.

Kada su u pitanju djeca sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori, stigma je prepoznata kao jedna od glavnih prepreka njihovoj potpunoj obrazovnoj inkluziji i uključenju u život lokalnih zajednica u cjelini. Da bi odgovorili na taj problem, 2010. godine Vlada Crne Gore i UNICEF pokrenuli su zajedničku kampanju „Govorimo o mogućnostima“, radi borbe protiv stigme i stvaranja pozitivne slike u javnosti o djeci sa smetnjama u razvoju.

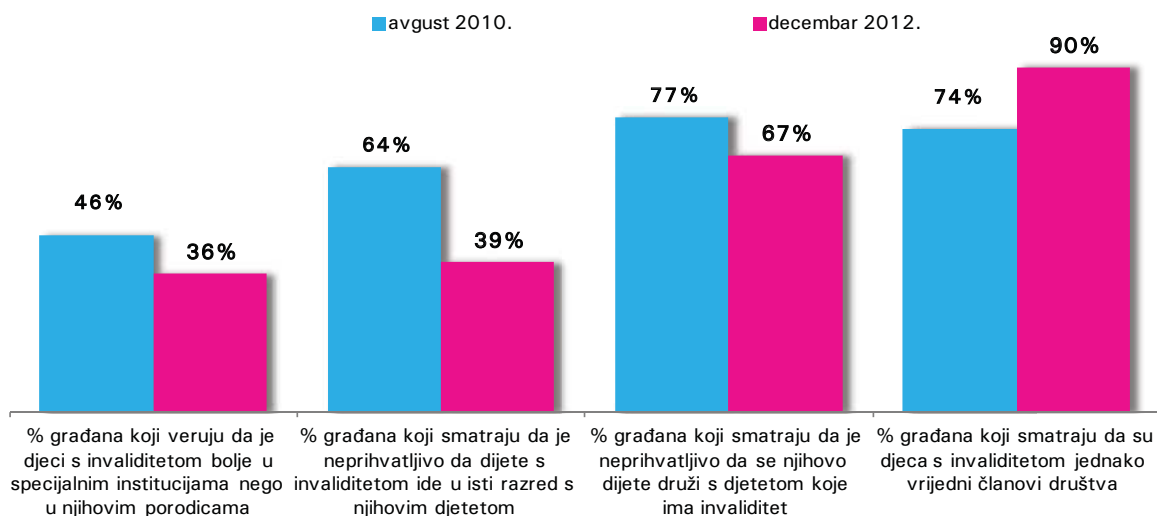
Periodično se sprovode ispitivanja znanja, stavova i ponašanja da bi se procijenio uticaj kampanje. Rezultati, počev od 2010. godine, ukazuju na znatan napredak u stavovima šire javnosti prema djeci sa smetnjama u razvoju.

¹⁴ *Survey on Discrimination of Minorities and Marginalised Societal Groups*, CEDEM, June 2011 (<http://www.cedem.me/sr/programi/istraivanja-javnog-mnjenja/ostala-istraivanja/viewdownload/38-ostala-istraivanja/208-istraivanje-diskriminacije-manjinskih-naroda-i-marginalizovanih-drutevnih-grupa-jun-2011.html>)

¹⁵ Report 'Child Poverty in Montenegro', UNICEF, November 2011. (http://www.unicef.org/montenegro/media_19760.html)

Grafikon 7

Uticaj kampanje „Govorimo o mogućnostima“

Zajedno s reformom obrazovnog sistema i sistema socijalne i dječije zaštite, kampanja daje neke impresivne rezultate. Međutim, potrebni su dodatni napor da bi se izašlo u susret potrebama djece sa smetnjama u razvoju i da bi se ona integrisala u redovne škole. Prema procjeni Komisija za usmjeravanje djece s posebnim obrazovnim potrebama (POP), u decembru 2012 godine bilo je 1109 djece sa smetnjama u razvoju u redovnom obrazovanju. Prema procjenama Svjetske zdravstvene organizacije, čak dvije trećine djece sa smetnjama u razvoju osnovnoškolskog uzrasta i dalje je van škole.

Zakonodavstvo i politika u oblasti obrazovanja

Zakonodavstvo i politike utiču na vrstu i kvalitet usluga, predstavljaju osnov na kojem različiti sektori, uključujući i obrazovni sektor, razvoju i organizuju svoje sisteme i programe. Njima se

definiše opšti smjer, propisuju i opisuju ciljevi, osnovna načela i obaveze organa. Konačno, njima se djelimično utvrđuje da li će kvalitetno obrazovanje na jednak način biti svima dostupno. Pravni osnov obrazovanja u Crnoj Gori analizira se u sljedećem dijelu, s posebnim osvrtom na pitanja inkluzivnog obrazovanja. Takođe je dat pregled relevantnih dokumenata u međunarodnoj zajednici i u Crnoj Gori, a tiču se politike koja se odnosi na inkluziju i rano napuštanje osnovne škole.

Da bi uspostavila inkluzivan sistem obrazovanja koji je jednak za svu djecu, Vlada Crne Gore djeluje u dva pravca: (1) razvija mehanizme za stalno obrazovanje djece i roditelja iz romske i egipćanske populacije i kontroliše kvalitet znanja koje ta djeca stiču i (2) sprovodi stalno obrazovanje nastavnika i drugog nastavnog osoblja o značaju i karakteristikama inkluzivnog obrazovanja.

1. Zakonski i normativni okvir za inkluzivno obrazovanje u Crnoj Gori

Ustav Crne Gore, usvojen 2007. godine, svim svojim građanima garantuje pravo na školovanje pod jednakim uslovima, dok se osnovno obrazovanje propisuje kao besplatno i obavezno. Pripadnicima manjinskih naroda i manjinskih nacionalnih zajednica Ustav propisuje pravo na školovanje na svom jeziku i pismu u državnim ustanovama, kao i pravo da nastavni programi obuhvataju njihovu istoriju i kulturu.

Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju (donijet 2002, posljednje izmjene i dopune usvojene su 2011) osnovni je akt kojim se uređuju osnove sistema vaspitanja i obrazovanja. Ovim zakonom građanima Crne Gore propisuje se jednakost u ostvarivanju prava na obrazovanje, bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, vjeru, socijalno porijeklo ili drugu ličnu osobinu.

Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (donijet 2002, dopunjen i izmijenjen 2010) ciljano postavlja obezbjeđivanje osnovnog obrazovanja svim građanima i omogućavanje vaspitavanja za međusobnu toleranciju, poštovanje različitosti, saradnju s drugima, poštovanje prava čovjeka i osnovnih sloboda. Osnovno obrazovanje i vaspitanje obavezno je za svu djecu uzrasta od 6 do 15 godina života, traje devet godina, a u školu polaze djeca koja će u toj kalendarskoj godini navršiti šest godina života.

Pravilnik o obliku i načinu vođenja pedagoške evidencije i sadržini javnih isprava u školama iz 2004. godine propisuje oblik i način vođenja pedagoške evidencije i sadržinu javnih isprava i drugih dokumenta

Adekvatna priprema za osnovnu školu koja se odvija u okviru predškolskog obrazovanja i vaspitanja može predstavljati važnu preventivnu mjeru protiv osipanja, te je stoga značajno dati kratak pregled zakona koji reguliše predškolsko obrazovanje i vaspitanje.

koje škole moraju voditi, odnosno izdavati učenicima u osnovnoj školi (i drugim školama). **Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju** (donijet 2002, izmijenjen i dopunjen 2010), kao neke od osnovnih ciljeva predškolskog vaspitanja i obrazovanja navodi stvaranje uslova za život, razvoj i učenje djece, razvijanje sposobnosti za dogovaranje, uz uvažavanje različitosti i učestvovanja u grupi, podsticanje jezičkog razvoja, kao vještine komunikacije, stvaralačkog i kreativnog korišćenja govora za čitanje i pisanje, odnosno pripreme za vaspitanje i obrazovanje.

S obzirom na to da predškolsko vaspitanje i obrazovanje u Republici Crnoj Gori nije obavezno, od interesa je dati kratak prikaz **Pravilnika o bližem načinu, postupku i kriterijumima upisa djece u ustanovu koja realizuje predškolsko vaspitanje i obrazovanje**. Prema ovom Pravilniku, upis djece u predškolske ustanove vrši se na osnovu javnog konkursa koji raspisuje ustanova, a zahtjev za upis djeteta s potrebnom dokumentacijom podnosi se na propisanom obrascu. U ustanovi u koju se prijavi veći broj djece od broja slobodnih mjesta upis se vrši na osnovu kriterijuma zaposlenog roditelja (jednog ili oba), samohranog roditelja i porodice s dvoje ili više djece predškolskog uzrasta.

Upis djece bez roditeljskog staranja, djece čiji su roditelji ostvarili pravo na materijalno obezbjeđenje porodice po propisima o socijalnoj zaštiti i djece iz najosjetljivijih grupa stanovništva, vrši se bez primjene ovih kriterijuma.

Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece s posebnim obrazovnim potrebama (donijet 2004, izmijenjen 2010) nakon usvojenih izmjena, pored regulisanja obrazovanja djece s tjelesnim, mentalnim, senzornim i kombinovanim smetnjama u razvoju i djece s poremećajima u ponašanju, teškim hroničnim oboljenjima i dugotrajno bolesne djece, takođe reguliše obrazovanje djece koja imaju poteškoće u učenju i druge teškoće uzrokovane emocionalnim, socijalnim, jezičkim i kulturološkim preprekama. Ovo ukazuje na povećanu svijest o problemima romske i egipćanske djece i ulaganje napora da se ovi problemi riješe.

U Crnoj Gori, za položaj romske i egipćanske djece u obrazovnom sistemu, relevantni su i Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti, kao i zakoni i propisi iz oblasti zaštite ljudskih prava.

Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti (donijet 2005) propisuje prava i načine obavljanja

djelatnosti iz domena socijalne i dječije zaštite koji obezbjeđuju zaštitu porodice, pojedinca, djece u riziku i lica u stanju socijalne potrebe, odnosno socijalne isključenosti. U ostvarivanju ovih prava građani su jednaki, bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, vjeru, socijalno porijeklo ili druge lične osobine.

Zakon o zabrani diskriminacije iz 2010. godine zabranjuje svaki oblik diskriminacije po bilo kom osnovu¹⁶, pa je propisana i zabrana diskriminacije u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja. Diskriminacijom u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja smatra se otežavanje ili onemogućavanje upisa u vaspitno-obrazovnu ustanovu na svim nivoima obrazovanja, isključivanje iz ove ustanove, otežavanje ili uskraćivanje mogućnosti praćenja nastave i učešća u drugim aktivnostima, razvrstavanje, zlostavljanje ili na drugi način neopravdano pravljenje razlika ili nejednako postupanje prema djeci/učenicima.

Zakon o manjinskim pravima i slobodama (donijet 2006, dopunjavao i mijenjao 2007. i 2010), u skladu s Ustavom CG, obezbjeđuje manjinskim narodima i drugim manjinskim nacionalnim zajednicama zaštitu ljudskih prava i sloboda garantovanih svim građanima, kao i zaštitu posebnih manjinskih prava i sloboda, uključujući i pravo na školovanje na svom jeziku. Vaspitni i obrazovni rad u školskoj ustanovi ili posebnom odjeljenju redovne škole s nastavom na jeziku manjinskog naroda ili druge manjinske nacionalne zajednice obavljaju nastavnici koji posjeduju aktivno znanje datog jezika.

¹⁶ Diskriminacija je definisana kao svako neopravdano, pravno ili faktičko, neposredno ili posredno pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica u odnosu na druga lica, kao i isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva nekom licu u odnosu na druga lica, koje se zasniva na rasi, boji kože, nacionalnoj pripadnosti, društvenom ili etničkom porijeklu, vezi sa nekim manjinskim narodom ili manjinskom nacionalnom zajednicom, jeziku, vjeri ili uvjerenju, političkom ili drugom mišljenju, polu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, zdravstvenom stanju, invaliditetu, starosnoj dobi, imovnom stanju, bračnom ili porodičnom stanju, pripadnosti grupi ili pretpostavci o pripadnosti grupi, političkoj partiji ili drugoj organizaciji, kao i drugim ličnim svojstvima.

2. Strateški okvir u međunarodnoj zajednici

Ključni međunarodni dokumenti u oblasti obrazovanja, na koje se oslanja i nacionalna strategija, u okviru *Evrope 2020*, jesu: Strategija pametnog, održivog i inkluzivnog rasta, Milenijumski razvojni ciljevi i Svijet po mjeri djeteta.

Evropska unija je u okviru svog osnovnog strateškog okvira, **Evropa 2020: Strategija pametnog, održivog i inkluzivnog rasta**¹⁷, kao jednu od centralnih tema postavila obrazovanje kao način za borbu protiv nejednakosti i siromaštva. U domenu obrazovanja ukazuje se na veliku učestalost ranog napuštanja obrazovanja, koje Evropska komisija definiše kao neuspjeh da se završi obavezno obrazovanje ili srednja škola ili neuspjeh u dobijanju kvalifikacija ili školske diplome.¹⁸ Jedan od strateških ciljeva koji bi trebalo postići do 2020. godine jeste **smanjenje stope ranog napuštanja škole na ispod 10%**, čime bi se poboljšao kvalitet obrazovanja i redukovao rizik za nezaposlenost, siromaštvo i socijalnu isključenost.

Evropska komisija naglašava da su **razlozi za napuštanje obrazovnog sistema visoko individualizovani, ali i da je napuštanje škole društveni fenomen, te kao takav može biti određen velikim brojem faktora i njihovim uzajamnim djelovanjem.**

Dominantni uzročnici napuštanja obrazovnog sistema razlikuju se u različitim državama i regionima, i nije moguće odrediti jedinstveni profil djeteta koje odustaje od školovanja, niti napraviti iscrpnu listu činilaca koji dovode do napuštanja obrazovanja. Evropska komisija

kao važne faktore navodi dolaženje iz siromašne, socijalno ili obrazovno nestimulativne sredine i pripadanje manjinskim grupama, kao što je romska i egipćanska etnička zajednica.

Milenijumski razvojni ciljevi Ujedinjenih nacija¹⁹, između ostalog, do 2015. godine predviđaju **100% obuhvaćenost dječaka i djevojčica osnovnim obrazovanjem i vaspitanjem**, kao i smanjenje stope nepismenih, starijih od 10 godina, na 1%. U oblasti osnovnog obrazovanja poseban akcenat stavljen je na obuhvatanje sve djece iz marginalizovanih grupa, naročito romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju, prevazilaženje problema njihovog prijevremenog napuštanja škole, kao i poboljšanje kvaliteta njihovog obrazovanja.²⁰

Međunarodni dokument **Svijet po mjeri djeteta**²¹, usko povezan s Milenijumskim ciljevima razvoja, postavlja cilj da svaka djevojčica i dječak mora imati pristup kvalitetnom osnovnom obrazovanju, koje je obavezno i besplatno.

Neke od predviđenih akcija za ostvarenje pomenutih ciljeva su: razvoj i implementacija specijalnih strategija, koje čine obrazovanje dostupnim svoj djeci; promovisanje inovativnih programa, koji podstiču školu i zajednicu da aktivno traže djecu koja su odustala od školovanja i pomognu im da završe školu, uz uključenje Vlade, zajednice, porodica i nevladinih organizacija kao partnera u procesu obrazovanja; i omogućavanje veće pristupačnosti osnovnog obrazovnog programa djeci iz ugroženih grupa.

¹⁷ Usvojena na Samitu EU, 17. juna 2010. godine.

¹⁸ EC, Reducing Early School Leaving, http://ec.europa.eu/education/school-education/doc/earlywp_en.pdf pristupljeno 15. jula 2012, European Commission: [SEC(2010)] "Reducing early school leaving" Accompanying document to the *Proposal for a Council Recommendation on policies to reduce early school leaving*, Brussels, 2010

¹⁹ Usvojeni na Milenijumskom samitu održanom u Njujorku, septembra 2000. godine.

²⁰ Mid-term report on the achievement of the Millennium Development Goals in Montenegro has been outlined in section Analysis of the current situation

²¹ Usvojen 2002. na specijalnom zasjedanju Generalne skupštine UN posvećenom djeci.

3. Nacionalne strategije i ciljevi

Nacionalne strategije za razvoj obrazovanja, kao i primijenjena obrazovna politika i standardi, zasnovani su na dokumentima Ujedinjenih nacija i Evropske unije.

U nacionalnim strategijama i ciljevima Crne Gore zastupljeno je pitanje prevazilaženja problema u obrazovanju sa kojima se susrijeću djeca romske i egipćanske populacije, kao i konkretna pitanja povećanja obuhvaćenosti i sprječavanja osipanja ove djece iz obaveznog obrazovanja. Kao najrelevantnija dokumenta na kojima se baziraju osnovne politike i mjere u oblasti obaveznog obrazovanja, izdvojili bismo sljedeće strategije i strateška dokumenta:

- Knjiga promjena (2001)
- Strategija razvoja osnovnog obrazovanja i vaspitanja s Akcionim planom (2011)
- Akcioni plan za implementaciju „Dekade uključenja Roma 2005–2015“ u Republici Crnoj Gori (2005)
- Strategija za poboljšanje položaja romske, aškalijske i egipćanske populacije u Crnoj Gori (2007) – za period od 2008. do 2012. godine
- Strategija za poboljšanje položaja Roma i Egipćana u Crnoj Gori (2012) – za period od 2012. do 2016. godine

Kada je u pitanju pokrivenost djece obaveznim obrazovanjem, ove strategije i strateška dokumenta postavljaju veoma slične ciljeve i principe, prevashodno da se u obrazovanju svoj djeci pruži ista prilika bez obzira na pol, socijalno i kulturno porijeklo, vjeroispovijest, nacionalnu pripadnost, fizičku i psihičku konstituciju, ili bilo koje druge karakteristike. Kvalitetno i dostupno osnovno obrazovanje za svu djecu u Crnoj Gori osnovni je prioritet navedenih strateških dokumenata i na njemu počivaju planirane mjere aktivnosti kako na državnom tako i na lokalnom nivou. Predviđene mjere i aktivnosti, između ostalog, uključuju one koje su usmjerene na

uspostavljanje pouzdane baze podataka o romskoj i egipćanskoj djeci za pojačano praćenje njihovog upisa u škole i sprječavanje osipanja, povećan obuhvat predškolskim obrazovanjem, kao i proširenje usluga koje su dostupne romskoj i egipćanskoj djeci i njihovim roditeljima. Iako je Vlada pokazala visok nivo posvećenosti ispunjavanju svojih strateških namjera, primjena ovih mjera i aktivnosti i dalje ostaje izazov.

Dosadašnji pokušaji da se pruži podrška djeci romske i egipćanske populacije koja potiču iz siromašnih porodica odnosili su se prevashodno na dodatno finansiranje potreba ove djece i obezbjeđivanje materijalne podrške, poput dodjele besplatnih udžbenika, školskog pribora, odjeće i obuće. Ove mjere pomoći predviđene su u **Strategiji za poboljšanje položaja romske, aškalijske i egipćanske populacije u Crnoj Gori** (od 2008. do 2012. godine) i novoj **Strategiji razvoja osnovnog obrazovanja i vaspitanja s Akcionim planom** (od 2012. do 2017. godine), kao i u okviru nekoliko LPA za romsku i egipćansku djecu (Nikšić, Bar, Herceg Novi).

4. Lokalni strateški planovi

Strateški akcioni planovi na lokalnom nivou pružaju uvid u usmjerenost pojedinih opština unutar CG po pitanju romske i egipćanske populacije i njihovog položaja u obrazovnom sistemu. Mnoge opštine u CG imaju lokalne planove akcije za djecu u okviru kojih su regulisane aktivnosti usmjerene ka poboljšanju realizacije prava djece u svim oblastima života, povećanju zainteresovanosti i obaviještenosti društva o stanju djece i njihovim potrebama, kao i o jačanju kapaciteta lokalne zajednice u segmentima koji se bave unapređenjem stanja djece.

Lokalne planove akcije za djecu 2012. godine usvojile su opštine Bijelo Polje, Bar, Cetinje, Kotor i Rožaje, a usvajanje LPA za djecu iz opštine Ulcinj očekuje se u prvoj četvrtini 2013.

godine. Predviđeno je da se ovi LPA, definisane mjere i prioritetne akcije ispune do 2016. Opštine Berane, Nikšić i Tivat usvojile su lokalne planove akcije 2007. godine ili ranije, ali se radi o dokumentima koja su još uvijek na snazi. LPA predviđaju mjere i akcije za poboljšanje položaja djece romske i egipćanske populacije u domenu obrazovanja, ali i zaštite i unapređenja položaja romske i egipćanske djece uopšte, kao i u domenu njihove integracije u lokalnu zajednicu.

Pored planova akcije za djecu, opštine Tivat, Herceg Novi i Nikšić donijele su i planove akcija inkluzije REA populacije, kao posebno osjetljive grupe stanovnika i ti planovi su još uvijek na snazi. Njima se definiše opšta politika lokalne samouprave prema REA populaciji i predstavljaju okvir aktivnosti usmjerene ka integraciji i socijalizaciji REA

Kao jedan od osnovnih ciljeva lokalnih strategija za djecu izdvaja se obezbjeđivanje pristupa kvalitetnom obrazovanju svoj djeci i povećanje obuhvata osnovnim obrazovanjem, s posebnim osvrtom na djecu iz osjetljivih i marginalizovanih grupa, kao što su romska i egipćanska djeca, djeca sa smetnjama u razvoju i djeca iz socijalno ugroženih porodica.

populacije i poboljšanja njihovog položaja kroz segmente regulisanja personalne dokumentacije, obrazovanja, zapošljavanja, zdravlja, stanovanja, socijalne i dječije zaštite, učešća u političkom i javnom životu i drugih relevantnih oblasti života.

Radi povećanja obuhvaćenosti djece REA populacije obaveznim obrazovanjem i sprječavanja ranog napuštanja škole, lokalne strategije inkluzije REA populacije predviđaju mnogobrojne mjere i akcije usmjerene na roditelje REA djece, školsko osoblje, karakteristike obrazovnih sadržaja i načina i forme njegovog prenošenja djeci, ali i na materijalne i finansijske aspekte obrazovanja. Ove strategije predviđaju: djelovanje u pravcu povećanja svijesti roditelja o značaju obrazovanja za normalan društveni razvoj i bolji život djece; povećanja stepena inkluzivnosti škola i iskorjenjivanja predrasuda prema REA populaciji; edukaciju djece i roditelja o neophodnosti uključivanja djece u redovni sistem školovanja; poboljšanje saradnje škole i roditelja; povećanje broja asistenata iz populacije Roma i Egipćana itd. Dokumentima se takođe predviđa obezbjeđivanje potrebnih materijalnih sredstava i uslova, kao što su: prevoz i ishrana za djecu, školski pribor i udžbenici.

Budžet i rashodi za obrazovanje u Crnoj Gori

Finansiranje obrazovanja i troškovi obrazovanja takođe su jedna od odrednica u omogućavanju djeci iz ugroženih populacija da imaju pristup kvalitetnom obrazovanju. Crna Gora se suočava s teškim izborom u dvostrukom izazovu između poboljšanja kvaliteta obrazovanja i smanjenja fiskalnih izdataka u ovom sektoru. U budućnosti, ključni izazov za sektor obrazovanja u Crnoj Gori biće pravljenje ravnoteže između fiskalne održivosti i povećanja kvaliteta rezultata. Predstavljene su informacije i glavne preporuke Svjetske banke u pogledu budžeta i rashoda za obrazovanje.²²

1. Investicija u poboljšanje kvaliteta obrazovanja

U proteklih pet godina, Crna Gora je uložila značajna sredstva u osnovnoškolsko obrazovanje da bi poboljšala kvalitet učenja.²³

Između 2006. i 2010. ukupni troškovi obrazovanja porasli su za 50% – sa 89,4 na 134,8 miliona eura. Najveći nominalni porast (na međugodišnjem nivou) zabilježen je 2007. godine (+30%) i 2008. godine (+24%). Ukupno povećanje budžeta za obrazovanje između 2006. i 2009. godine premašilo je povećanje prosječnih troškova života (+15%), što je odraz znatnih realnih povećanja. Konsolidacija troškova obrazovnog sektora pokrenuta je 2009. i nastavljena 2010. godine – u obje ove godine zabilježeno je nominalno smanjenje potrošnje.

Da bi unaprijedila kvalitet i efikasnost obrazovanja, Crna Gora će se suočiti s veoma

teškim izborom da bi obezbijedila dovoljno sredstava. Reforma treba da uključi zatvaranje malih škola, povećanje odnosa broja učenika i nastavnika, uštede u vidu energetske efikasnosti, i/ili smanjenje troškova administracije.

Postoji određeni prostor za povećanje veličine odjeljenja, iako su trenutni prosjeci u Crnoj Gori blizu međunarodnih prosjeka. Veličina odjeljenja veoma se razlikuje po zemljama. U Crnoj Gori, prosječan broj učenika u odjeljenjima u osnovnoj školi iznosi 22,0.

Nastavnici predstavljaju ključni faktor u unapređenju kvaliteta obrazovanja. Važno je obezbijediti odgovarajući broj nastavnika i mogućnosti za profesionalni razvoj. Prema međunarodnim standardima, izdvajanja za plate iz crnogorskog budžeta za obrazovni sistem veoma su velika – posljedično, to znači da su troškovi na stavke koje ne predstavljaju plate veoma niski.

2. Rashodi za nastavno osoblje i troškove komunalija

U okviru budžeta za obrazovanje, Crna Gora troši 17% na osnovno obrazovanje, u poređenju s prosjekom od 20% u zemljama OECD-a i prosjekom od 19% u 19 zemalja EU.²⁴

Najvažniji razlozi za veliko povećanje troškova u osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju u 2007. i 2008. godini bili su porast plate nastavnika i, u manjoj mjeri, troškovi komunalija. Međutim, uprkos povećanju, ostali su niski rashodi Crne Gore na stavke koje se ne odnose na plate i kojima se unapređuje kvalitet. U 2009. godini, udio

²² Glavni izvještaj za Crnu Goru – *Nakon krize: prema manjoj i efikasnijoj vladi*, Pregled javne potrošnje i institucionalnog okvira, oktobar 2011.

²³ Reforma obrazovnog sistema sprovedena je kroz Projekat za reformu obrazovanja i zajam Svjetske banke od pet miliona dolara.

²⁴ Potrošnja po učeniku u osnovnom obrazovanju kao procenat BDP-a po glavi stanovnika; vidjeti OECD (2010.a).

stalnog budžeta obrazovnog sistema za troškove bruto plata iznosio je 93% u osnovnom i 92% u srednjem obrazovanju. Godine 2007, troškovi koji se ne odnose na plate iznosili su 11% stalnih rashoda u osnovnom i srednjem obrazovanju (uključujući stručno usavršavanje i obuku). U 2008. godini, taj procenat je bio 9% (za osnovno i srednje obrazovanje). Međutim, skoro polovina izdataka koji se nijesu odnosili na plate bili su vezani za komunalije, a ne na stavke kojima se unapređuje kvalitet, kao što su udžbenici ili drugi obrazovni materijal. Godine 2010. očekuje se da udio troškova koji se ne odnose na plate bude još niži, tj. da iznosi 6%.

3. Finansiranje politika kojima je cilj pomoć ugroženoj djeci

Opšte stope upisa u osnovne i srednje škole uporedive su s drugim zemljama Evrope i OECD-a. Prema zvaničnim statističkim podacima, skoro sva djeca upisana su u osnovno obrazovanje u odgovarajućem uzrastu, zahvaljujući čemu se Crna Gora povoljno rangira na sredini spiska zemalja s višim dohotkom.²⁵

Međutim, položaj romske i egipćanske manjine dosta se razlikuje. Prema podacima iz Ankete poslodavaca²⁶, nedostatak obrazovanja predstavlja glavnu prepreku za integraciju Roma i Egipćana na tržište rada.

Ostvarenje primjetnog napretka u privlačenju ostalih učenika da uđu u obrazovni sistem zavisice od nastojanja da romska i egipćanska djeca koja su se već upisala u školu redovno

pohađaju nastavu i da završe školu. Važno je pomenuti da je u Crnoj Gori primjetna neusaglašenost između stečenih vještina i znanja i potreba tržišta rada, ne samo u slučaju romske i egipćanske populacije, već i u slučaju većinske populacije. Na primjer, Zavod za zapošljavanje Crne Gore (2010) utvrdio je da nedostatak obučene radne snage na tržištu predstavlja najvažniji razlog koji su poslodavci naveli kao faktor koji ih sprječava da popune radna mjesta, pri čemu je 61% zaposlenih koji su pohađali obuku u prethodnoj godini učilo osnovne vještine i usvajalo osnovna znanja (osnovna kompjuterska pismenost i drugi kursevi, kao i učenje engleskog jezika). Malo pažnje se posvećuje unaprijeđenju vještina vezanih za tržište rada.

Crna Gora će morati da pređe s izolovanih reformi različitih podsektora na razvoj sveobuhvatnog sistema doživotnog učenja, kao i na širenje mogućnosti na predškolskom nivou i u oblasti obrazovanja odraslih. Prvi koraci u tom smjeru preduzeti su izradom Okvira kvalifikacija za doživotno učenje, čime će se obezbijediti fleksibilniji pravci učenja i olakšati priznavanje obrazovnih titula i prethodno stečenog obrazovanja.

Pored troškova, Crna Gora će morati da izmijeni strukturu rashoda u obrazovnom sistemu i da znatno poveća sredstva za mjere kojima se unapređuje kvalitet. Razvoj u ranom djetinjstvu, srednje obrazovanje i doživotno obrazovanje igraće važnu ulogu u budućoj konkurentnosti Crne Gore, pri čemu nastavak reformi treba da bude usredsređen na te podsektore.

²⁵ Glavni izvještaj za Crnu Goru – „Nakon krize: prema manjoj i efikasnijoj vladi“, Pregled javne potrošnje i institucionalnog okvira, oktobar 2011.

²⁶ Zavod za zapošljavanje Crne Gore, 2010.

Upravljanje i koordinacija

Ako mjere i sistemi ne mogu da prate, upravljaju i koordiniraju napore oko obrazovanja, onda postaje teško sprovesti inicijative koje promovišu obrazovanje romske i egipćanske djece. Slabosti i prednosti u upravljanju i koordinaciji utiču na ishode u obrazovanju kod socijalno ugrožene djece. Ova posljednja sekcija desk studije opisuje sistem koncipiran za regulisanje neupisivanja i nepohađanja osnovne škole. Osim toga, opisane su mjere kojima se sprječava rano napuštanje obrazovnog sistema.

1. Prepoznavanje i rješavanje pitanja ranog napuštanja škole

Pregledom trenutno važećih zakona u Crnoj Gori ustanovljeno je da u procesu upisa u osnovne škole i regulisanja neupisivanja i nepohađanja osnovne škole učestvuju dvije institucije: organ državne uprave nadležan za poslove matične evidencije građana i obrazovna ustanova.

Prema ranije pomenutom Zakonu o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, u školu se upisuju djeca koja će u kalendarskoj godini u kojoj počinju da pohađaju školu navršiti šest godina života (član 31 koji reguliše uslove upisa djece

u školu). Dijete u školu može krenuti i prije navršene šeste godine, ali i u starijem uzrastu u slučaju da dijete sa šest godina nije spremno za polazak u školu. U oba slučaja su roditelji ti koji iznose prijedlog, ali odluku donosi posebna, nadležna komisija.

U Zakonu o osnovnom obrazovanju i vaspitanju detaljnije je regulisan proces upisivanja učenika u osnovne škole i sankcije koje slijede ukoliko dijete ne upiše školu. Prema članu 35, organ državne uprave nadležan za poslove matične evidencije građana dužan je da do kraja februara svake godine školi dostavi spisak djece dorasle za školu iz naselja koja pripadaju području škole. Škola je dužna da podnese prijavu nadležnoj inspekciji protiv roditelja djeteta koje nije upisano u školu, odnosno ne ispunjava osnovnoškolsku obavezu (član 36). Prijavu je škola dužna da podnese u roku od 15 dana od isteka roka za upis, odnosno od dana prestanka ispunjenja osnovnoškolske obaveze. Ukoliko dijete ne upiše školu, odnosno ako ne pohađa nastavu, roditelj djeteta kažnjava se za prekršaj novčanom kaznom od polovine do desetostrukog iznosa najniže cijene rada u CG (član 81). Ukoliko ni poslije izrečene kazne roditelj ne upiše dijete u školu, odnosno ako dijete ne pohađa nastavu, kazne se mogu ponavljati.

Međutim, ove zakonske odredbe rijetko se primjenjuju u praksi i izvršni mehanizmi nijesu dovoljno definisani. Mnoga djeca koja ne idu u školu nikada se nijesu zvanično ispisala iz škole, a njihove roditelje su rijetko kontaktirale nadležne institucije i novčano ih kažnjavali zbog neispunjavanja roditeljske obaveze. Strategija za razvoj osnovnog obrazovanja 2012–2017. priznaje da je to jedan od problema koje treba riješiti kroz jačanje koordinacije između nadležnih institucija. To je moguće postići planiranjem jasnih procedura i odgovornosti da bi se osiguralo da informacije o mogućem napuštanju škole dođu blagovremeno, te da škole, centri za socijalni rad i druge nadležne institucije mogu da reaguju u skladu sa zakonom.

2. Identifikovanje djece koja su u riziku od ranog napuštanja škole i preduzimanje preventivnih mjera

Nedovoljno poznavanje službenog jezika predstavlja značajnu prepreku uspješnom obrazovanju romske i egipćanske djece i istovremeno uzrokuje segregaciju.²⁷ Nerijetko je slučaj da djeca za koju se utvrdi da u nedovoljnoj mjeri poznaju službeni jezik budu kategorisana kao djeca s lakim smetnjama u intelektualnom razvoju, te stoga budu upućena u posebne ustanove. Oni koji upišu osnovnu

školu a ne vladaju crnogorskim jezikom u potpunosti nailaze na velike prepreke u savladavanju gradiva.

Do sada nije bilo nikakvih efikasnih informacionih sistema koji bi bili razvijeni radi identifikovanja romske i egipćanske djece koja imaju probleme u učenju službenog jezika, iako sva djeca prolaze kroz predškolsku procjenu i skrining. Međutim, postoje mjere su predviđene za ublažavanje problema jezičke barijere za romsku i egipćansku djecu.

Jedan od načina za prevazilaženje ovog problema jeste uvođenje nastavnog osoblja iz romske i egipćanske populacije koje će pomagati djeci da se neometano uključe u nastavu. Uvođenje romskih asistenata mjera je unapređenja komunikacije između zajednice i škole, i važan vid borbe protiv osipanja romske i egipćanske djece iz obaveznog obrazovanja.²⁸ Empirijski podaci ukazuju da nedovoljan broj nastavnog osoblja iz romske i egipćanske populacije predstavlja jedan od uzročnika osipanja romske i egipćanske djece iz obaveznog obrazovanja.²⁹

Evropska komisija za borbu protiv rasizma i netrpeljivosti (ECRI) preporučila je i podstakla program zapošljavanja romskih medijatora u školama s velikim brojem učenika iz romske i egipćanske populacije. Ministarstvo prosvjete i sporta (MPiS) kroz projekat Reforma sistema socijalne i dječje zaštite: unapređenje socijalne inkluzije (od januara 2011. do polovine 2013.g.) planira porast broja romske i egipćanske djece u obrazovnom sistemu zapošljavanjem većeg broja romskih medijatora u osnovnim školama.

Radi prevazilaženja problema jezičke barijere predviđeno je obezbjeđivanje izvođenja nastave romskog jezika i kulture u školama u kojima je veliki procenat romskih i egipćanskih učenika na nivou cijele države. Takođe, da bi se prevazišao problem segregacije romskih i egipćanskih učenika, standardizovani su instrumenti za testiranje djece za polazak u školu, uzimajući u obzir poseban socio-kulturološki kontekst u kome ova djeca odrastaju. Na lokalnom nivou, mjere su fokusirane na edukaciju roditelja i djece kroz realizaciju različitih projekata.

²⁷ Od integrativnog do inkluzivnog obrazovanja: u korak sa potrebama, http://www.disabilityinfo.me/1/studija_obrazovanje.pdf

²⁸ Monitoring izvještaj o Dekadi uključenja Roma 2005 -2015. za Crnu Goru, Decade Watch 2007 Update, <http://www.romadecade.org/files/downloads/DecadeWatch/DecadeWatch%202007%20Update%20-%20Final%20%2830-07-08%29.pdf>

²⁹ Srednjoročni izvještaj o Milenijumskim razvojnim ciljevima u Crnoj Gori, 2010. <http://www.undp.org.me/home/mdg/2010/MDG%20report%202010%20MNE.pdf>

Fotografija:
UNICEF Crna Gora/Zoran Jovanović Maccak

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

Sljedeće empirijsko istraživanje predstavlja rezultate sprovedenih anketa, fokus grupa i dubinskih razgovora. Informacije prikupljene iz anketa razjašnjavaju determinante koje dovode do nejednakosti kod sistema obrazovanja i koje potpadaju pod kategorije Raspoloživi resursi, Zahtjevi i Kvalitet okvira analize determinante. Pokrivene su određene prepreke i uska grla svake od determinanti u svakoj kategoriji.

RASPOLOŽIVI RESURSI

Da bismo promovisali jednakost u sistemu obrazovanja, potrebno je obezbijediti određene osnovne resurse koji bi obezbijedili da sva djeca, uključujući i onu iz najranjivijih i marginalizovanih grupa, imaju isti pristup kvalitetnom obrazovanju. Ovo obuhvata sve – od obezbjeđivanja prostorija u kojima se održava nastava do obezbjeđivanja dobro obučanih predavača. Ove vrste elemenata su determinante u okviru kategorije Raspoloživi resursi okvira analize determinante i imaju odlučujući uticaj na obrazovanje romske i egipćanske populacije. Neke od ovih determinanti u narednom tekstu detaljno su analizirane u okviru konteksta proučavanja životnih uslova djece koja rano napuštaju školu u odnosu na životne uslove njihovih vršnjaka koji ostaju u školi. Dodatno je istaknuta analiza dostupnosti škola i

predškolskih ustanova, kao i to kako njihova dostupnost utiče na pohađanje nastave.

Dostupnost osnovnih potrepština

Djeca obuhvaćena ovim istraživanjem, uopšteno govoreći, žive u neodgovarajućim stambenim uslovima, posebno djeca romske i egipćanske populacije koja ne pohađaju školu. Domaćinstva su u mnogim slučajevima daleko od škola i djeci je neophodna svakodnevna pratnja do škole i od škole. Stambene jedinice često su u veoma lošem stanju, loše opremljene i male, s nedovoljno prostora i odvojenih soba za djecu. Nepostojanje kupatila sa tekućom vodom jedan je od značajnih problema romske i egipćanske populacije, posebno za porodice čija djeca ne pohađaju školu. Ovaj nedostatak dovodi do nemogućnosti održavanja redovne higijene koja je neophodna za pohađanje škole.

1. Blizina škole mjestu stanovanja i prevoz

Jedna od prepreka na koju nailaze romska i egipćanska djeca i ostala djeca koja nisu u sistemu obrazovanja je put do škole, odnosno velika udaljenost škole od domaćinstva. Na ovaj problem su se žalili roditelji iz obje populacije, ali kvantitativni podaci pokazuju da se u nešto nepovoljnijem položaju nalaze Romi i Egipćani. Naime, romska i egipćanska domaćinstva u većem procentu spadaju u

udaljenija od škole, tačnije u odnosu na većinsku populaciju njima je češće škola udaljena do 20 minuta hoda.

Ova prepreka se prevazilazi dugim hodom do škole ili plaćenim prevozom, ali usljed vremenskih uslova ili nedostatka novca u nekim slučajevima ostaje nepremostiva. Pripadnici većinske populacije čija djeca nijesu uključena u školski sistem znatno češće

navode da je izuzetno teško do osnovne škole doći pješaćeći. Oko petina (22%) roditelja izvještava da put do škole nije bezbjedan, a kao razlozi za to navode se saobraćaj, odnosno brza vožnja, nepostojanje trotoara, pješaćkih prelaza, neuređenost puta, kao i divlje životinje (naročito zimi). Djeca do škole uglavnom idu u društvu vršnjaka (drugova ili braće i sestara), dok svako deseto dijete u školu prati odrasli član domaćinstva.

JOVANA, DJEVOJČICA KOJA ŽIVI DALEKO OD ŠKOLE

Jovana ima osam godina i nije pošla u školu na vrijeme jer se kuća u kojoj je živjela s roditeljima nalazi 60km od Nikšića i najbliže osnovne škole. Trenutno živi s bakom i dekom u kući u Nikšiću, gdje se preselila da bi mogla da krene u školu. U školu je uglavnom vodi djed. S roditeljima se viđa rijetko, jer su oni nastavili da žive u selu Ubla odakle je Jovana. Jovanin prelazak kod bake i djeda predstavlja privremeno rješenje. Roditelji se nadaju da će otac uspjeti da se zaposli i na taj način omogući da se svi zajedno presele bliže gradu.

Prije nego što se Jovana doselila kod bake i djeda i upisala u školu u Nikšiću, roditelji su je pokušali upisati u seosku školu koja je udaljena 7km od kuće. Naime, ideja je bila da se nastava u školi u mjestu prebivališta odvija za Jovanu i još jednu djevojčicu koja tu živi. Ipak, roditeljima se nije izašlo u susret i Jovana nije imala mogućnost da krene u školu u mjestu prebivališta.

Prema riječima njene majke, Jovana je veoma stidljivo i povučeno dijete. Majka veoma teško prihvata svaki rastanak od

Jovane i izražava nesigurnost po pitanju Jovaninog prilagođavanja na školsku sredinu.

Učiteljica je već upoznata sa Jovaninom porodičnom situacijom i zbog toga je oprezna u ophođenju sa njom. Već je dogovorila sa školskom pedagogicom da Jovana povremeno i sa njom razgovara. Učiteljica takođe primjećuje da je Jovana veoma mirno i povučeno dijete, ali da je veoma inteligentna i sve brzo shvaća. Odjeljenje u koje ide Jovana je mješovito, tj. ima i učenika romske i egipćanske populacije koji su isto tako povučeni i mirni kao Jovana, pa ne može da posveti punu pažnju samo njoj, a i ne želi da je odvaja od ostale djece jer bi to štetilo i njenoj socijalizaciji. Tek je početak školske godine pa ne može ništa sa sigurnošću reći, ali učiteljica se nada da će se Jovana brzo uklopiti i stvoriti prijateljstva.

Po mišljenju učiteljice, sad više ne bi trebalo Jovanu vraćati na Ubla, čak i pod uslovom da se otvori ta škola u selu, jer će se ona navići na veliki broj djece, a ako je vrate samu u školu ili sa još jednim djetetom, ona će se osjećati nelagodno.

Drugi primjer nedostatka prevoza kao prepreke za obrazovanje Roma i Egipćana imamo u kraju u kom se trenutno radi na procesu desegregacije. Tako se u razgovorima sa roditeljima koji žive na Koniku došlo do podatka da je jedan dio djece raspoređen u škole u drugim naseljima, da ne bi dolazilo do segregacije i pravljenja čisto romskih i egipćanskih škola. Ipak, da bi se do njih došlo, potrebno je platiti prevoz, a taj novac roditelji uglavnom nemaju. Istovremeno, roditelji tvrde da je od nove školske godine (2012/13.g.) ukinut besplatan prevoz učenika. Iz Ministarstva prosvjete i sporta saznajemo da je prevoz i dalje obezbijeđen za romsku i egipćansku djecu koja žive u Podgorici.

Ministarstvo prosvjete i sporta obezbjeđuje prevoz za romsku i egipćansku djecu do gradskih škola samo u Podgorici. U ostalih 20 opština prevoz ili nije obezbijeđen ili ga povremeno obezbijede lokalne vlasti. Priznajući da je udaljenost romskih i egipćanskih naselja od najbližih obrazovnih institucija važna prepreka za uključivanje romske i egipćanske djece u redovno obrazovanje, neke opštine su uspjele da organizuju redovan prevoz romske i egipćanske djece do škole (prije svega Opština Tivat). Međutim, mnoge opštine se bore da obezbijede neophodan budžet za prevoz, koji u velikoj mjeri zavisi od donatorske podrške. Taj problem posebno je naglašen u opštinama Pljevlja, Berane i Bar.³⁰

PORODICA ARIFI – DJECA KOJA SU OVE GODINE PRESTALA DA POHAĐAJU ŠKOLU ZBOG NEPOSTOJANJA PREVOZA DO ŠKOLE

Porodica Arifi broji šest članova, roditelje i četvoro djece. Djeca su uzrasta od 5 do 10 godina, od čega je troje školskog uzrasta. Porodica je smještena u baraci u naselju Konik u izuzetno lošim uslovima, bez pristupa tekućoj vodi. Majka brine o djeci, dok otac zarađuje sakupljajući sekundarne sirovine. Stoga su mjesečni prihodi vrlo niski i prilično nepouzdana. Dodatni problem za porodicu predstavlja zdravstveno stanje najmlađe kćerke. Ona je prije godinu dana bila operisana u Beogradu, što je dodatno opteretilo porodični budžet. Ipak, finansijski problem je prevaziđen uz pomoć nevladinih i humanitarnih organizacija, a djevojčica se uspješno oporavlja. Ova porodica je specifična po tome što su roditelji i pored svih loših uslova izuzetno motivisani i

posvećeni obrazovanju svoje djece. O tome svjedoče i sama djeca koja dobro govore crnogorski, čitaju i pišu, i, kako sama kažu, rado idu u školu i postižu dobar uspjeh. Roditelji uspijevaju da obezbijede udžbenike i urednu garderobu da bi svo troje djece školskog uzrasta pohađalo osnovnu školu u Podgorici. U pitanju je mješovita škola koja se nalazi dalje od naselja i do koje se ide prevozom. U ovoj školskoj godini upravo je ova fizička prepreka – prevoz do škole – privremeno prekinula školovanje djece iz porodice Arifi. Naime, do ove školske godine organizovan je besplatni prevoz, ali kako sa tom praksom nije nastavljeno, a roditelji nemaju dovoljno novca da plate putne troškove, djeca za sada ne pohađaju nastavu.

³⁰ Analysis of Inclusion of RAE children in educational system in Montenegro within the Project 'Basic right to education', Save the Children and NGO Enfants Berane, December 2012
<http://www.scribd.com/doc/121765890/Analiza-uklju%C4%8Divanje-djece-RAE-porijekla-u-obrazovni-sistem>

Dostupnost službi s odgovarajućim kadrom

Djeca koja trenutno nijesu uključena u sistem osnovnog obrazovanja u većini slučajeva nijesu nikada ni pohađala predškolsko obrazovanje, što pokazuje da je predškolski program važan dio sistema obrazovanja. Pohađanje predškolske nastave, a zatim i osnovne škole, povezano je s poznavanjem zvaničnog, standardnog jezika, koji često nije prvenstveni jezik koji se koristi u domaćinstvu. Stoga se u skoro svim romskim i egipćanskim porodicama gdje djeca ne idu u školu priča na romskom ili albanskom jeziku. S druge strane, ne postoje dvojezična odjeljenja za romsku i egipćansku djecu, niti dobijaju dovoljno pomoći kod upisa u škole. Roditeljima djece koja ne pohađaju školu, bez obzira na njihovu nacionalnost, nije se obratila nijedna institucija

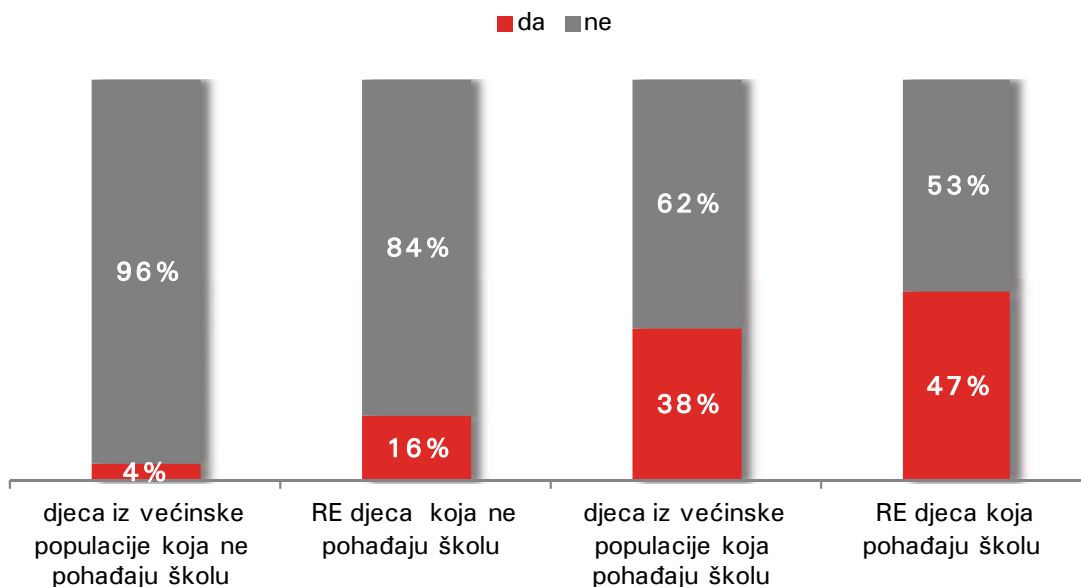
ni kada je bilo vrijeme za upis u školu niti kada su njihova djeca prije vremena napustila školovanje.

1. Nedovoljno dostupno predškolsko obrazovanje

Pohađanje predškolskih ustanova je na prvi pogled uočljivih razlika između djece koja pohađaju školu i one van sistema osnovnog obrazovanja. Ova studija je pokazala da djeca koja se trenutno nalaze van sistema obrazovanja u velikoj većini slučajeva nikada nijesu išla u vrtić (84% Roma i Egipćana i 96% pripadnika većinske populacije), za razliku od 47% romske i egipćanske djece i 38% djece iz većinskog stanovništva koja su sada u školi, a koja su bila uključena u predškolski program.

Grafikon 8

Pohađanje predškolskih ustanova po grupama djece

Ove značajne razlike ukazuju na to da su predškolske ustanove važna karika u sistemu obrazovanja djece. Majke romske i egipćanske djece koje su učestvovala u fokus grupama takođe su naglasile da je za njihovu djecu vrtić od velike važnosti, prije svega zbog učenja jezika. Naime, većina Roma i Egipćana kod kuće govori albanski ili romski, te stoga njihovoj djeci jezik predstavlja jednu od velikih prepreka u obrazovanju. Ona djeca koja idu u vrtić mješovite strukture djece (djeca različite etničke pripadnosti) mnogo lakše nauče jezik i savladaju ga i prije polaska u školu.

Istovremeno, takvi vrtići pružaju djeci bolje uslove u pogledu sadržaja, infrastrukture i obroka u odnosu na vrtiće u romskim i egipćanskim naseljima, koji su namijenjeni isključivo romskoj i egipćanskoj djeci. S druge strane, da bi djeca pohađala neku od „redovnih“ predškolskih ustanova, roditelji moraju da ispune određene zahtjeve, prije svega kada je higijena u pitanju; konkretno, moraju da dovode djecu okupanu i urednu. To je, po tvrdnjama majki učesnica u diskusiji, osnovni razlog zbog kojeg roditelji svoju djecu ne upisuju u ove vrtiće, iako imaju pravo da sami odaberu koju predškolsku ustanovu će dijete pohađati. Ipak, stiče se utisak da postoji i problem slabe informisanosti, jer je jedan dio romskih i egipćanskih majki iz Podgorice uporno tvrdio da njihova djeca imaju pravo samo na romski i egipćanski vrtić u naselju, a da s druge strane, tamo nijesu obezbijeđeni adekvatni uslovi.

Da su neadekvatni uslovi i nedostatak novca najčešći razlog nepohađanja vrtića, potvrđeno je i u kvantitativnoj studiji – po tvrdnjama roditelja, gotovo polovina djece nijesu išla u

vrtić (45%) zbog loše materijalne situacije. Ostali navođeni razlozi su udaljenost predškolske ustanove, loše zdravstveno stanje djeteta, itd.

Djeca su u vrtić najčešće upisivana sa četiri ili pet godina (27% sa četiri godine, 35% sa pet godina), a ukupan raspon uzrasta iznosi od dvije do šest godina. Shodno tome, djeca su ovu ustanovu uglavnom pohađala do jednu godinu (40%) ili dvije godine (27%).

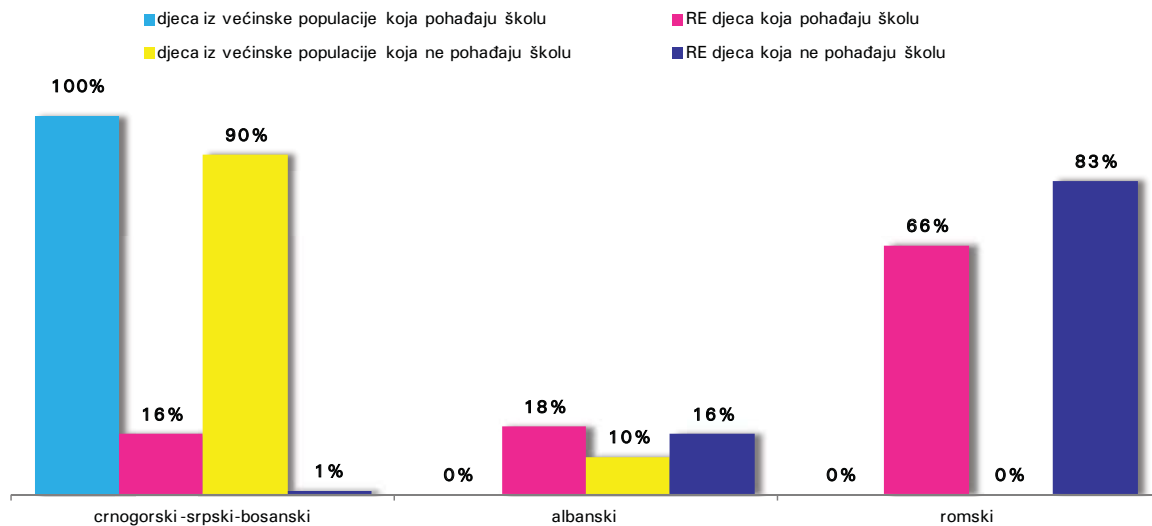
2. Važnost upotrebe drugog jezika u školama

Važnu karakteristiku domaćinstva predstavlja jezik na kojem se uglavnom govori, s obzirom na to da je za romsku i egipćansku djecu koja kod kuće imaju prilike da nauče crnogorski jezik bar u izvjesnoj mjeri olakšano prevazilaženje jezičke barijere sa kojom se susrijeću prilikom upisa u osnovnu školu. U većini romskih i egipćanskih domaćinstava uglavnom se govori na romskom jeziku, što je posebno karakteristično za romska i egipćanska domaćinstva u kojima djeca ne pohađaju osnovnu školu. Naime, u ovom tipu domaćinstva romskim jezikom se govori u čak 83% slučajeva, albanskim jezikom u 16%, dok se službenim, crnogorskom jezikom govori u svega 1% domaćinstava.

Kada je riječ o romskim i egipćanskim domaćinstvima u kojima djeca pohađaju osnovnu školu, romskim jezikom se govori nešto rjeđe (66%), dok crnogorskim jezikom govori približno svako šesto domaćinstvo (16%).

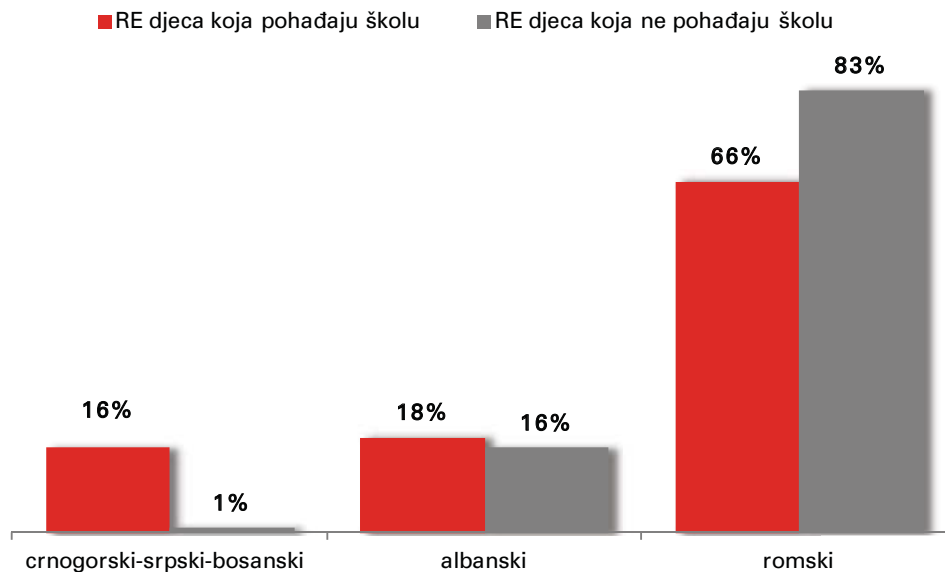
Grafikon 9

Jezik kojim se govori u domaćinstvu

Grafikon 10

Jezik kojim se govori u domaćinstvu: romska i egipćanska populacija

Rezultati razgovora u fokus grupama pokazuju da roditelji Romi i Egipćani smatraju da je poznavanje crnogorskog jezika važan preduslov za pohađanje nastave. Naime, majke djece koja nijesu upisana u školu, kao i majke djece koja su upisana u školu, naglašavaju važnost jezika koji se govori kod kuće. Na osnovu ovog stavljanja akcenta na važnost jezika kojim se govori kod kuće, možemo da zaključimo da dvojezični razredi nijesu dostupni u školama u Crnoj Gori.

„Djeca imaju problem s jezikom. Mi kod kuće pričamo albanski i romski, pa djeca ponekad pomiješaju.”

„Mi smo se trudili kad god možemo da pričamo na crnogorskom, da dijete lakše nauči, da mu ne bude teško kad krene u školu.”

Ovi rezultati nagovještavaju da je prisustvo i upotreba jezika manjina u školama od velike važnosti. Škole bi trebalo češće da koriste knjige i didaktički materijal na romskom jeziku da bi spriječili probleme djece koja dovoljno ne poznaju crnogorski jezik.

3. Ograničen pristup sistema obrazovanja i službi koje su zadužene da pronađu djecu

Prilikom upisivanja djeteta u osnovnu školu roditelji djece van obrazovnog sistema uglavnom nijesu imali pomoć neke institucije. Ipak, primjetno je da se sa romskom i egipćanskom populacijom po ovom pitanju radi, budući da je jednoj četvrtini roditelja čija su djeca kasnije napustila školu prilikom upisivanja asistirala neka institucija ili organizacija. Roditelju su naveli da je u pitanju

bila najčešće neka od romskih i egipćanskih nevladinih organizacija, škola ili Crveni krst, dok ostale zvanične institucije nijesu bile uključene.

Kada djeca prestanu da pohađaju nastavu, ona u polovini slučajeva (48%) ne budu zvanično ispisana iz škole, što su nam u razgovorima potvrdili i roditelji čija djeca su „samo prestala da idu u školu i to je bio kraj školovanja“. Ipak, ovaj podatak se ne može tumačiti kao pokazatelj potencijalnog povratka u školu, budući da je 84% roditelja (86% Roma i Egipćama, 80% većinske populacije) eksplicitno navelo da se njihova djeca neće vratiti u školu naredne školske godine.

Nakon napuštanja škole reakcija zvaničnih institucija – kao što su škola, opština, centar za socijalni rad – u najvećem procentu slučajeva izostaje. Čak 93% romskih i egipćanskih roditelja i 83% ostalih roditelja čija djeca su napustila školovanje tvrde da ih niko nije kontaktirao nakon što je dijete prestalo da pohađa školu. Ovaj nalaz je potvrđen i u studijama slučaja, budući da intervjuisane roditelje niko nije kontaktirao povodom prestanka školovanja njihove djece. Ipak, ne bi se moglo reći da reakcija uvijek izostaje, barem kada je u pitanju reakcija škole. U sekciji koja slijedi nalazi se opis djelovanja institucija u slučaju prekida osnovnog školovanja u Podgorici (romsko naselje Konik).

FUNKCIONISANJE OSNOVNE ŠKOLE NA KONIKU

Osnovna škola „Božidar Vuković Podgoričanin“ nalazi se u naselju Vrela Ribnička, oko 4km od centra Podgorice. Vaspitno-obrazovni rad odvija se u 59 odjeljenja, odnosno u 49 odjeljenja matične škole i 10 odjeljenja u područnom odjeljenju škole, koje se nalazi u izbjegličkom kampu „Konik – 2“. Prema riječima učesnika u ovom istraživanju, direktorke i školskog pedagoga, škole imaju isto organizovanu nastavu, kao i istu kadrovsku strukturu, ali područno odjeljenje, koje se nalazi u izbjegličkom kampu, nema kanalizacionu infrastrukturu i nalazi se u izrazito lošem materijalnom stanju. U posljednjih nekoliko mjeseci područna škola dobila je vodovodnu infrastrukturu i uređen joj je prilaz.

Matičnu školu pohađa gotovo jednak broj romske i egipćanske djece i djece iz većinske populacije, međutim, najveći broj romske i egipćanske djece je u nižim razredima, usljed velike stope osipanja iz sistema obrazovanja. Veoma je značajno da djeca nijesu segregirana u matičnoj školi, no taj problem postoji u područnom odjeljenju škole, koje se nalazi u izbjegličkom kampu „Konik – 2“. Ovu školu pohađaju samo romska i egipćanska djeca koja žive u kampu.

U školi, kako u matičnom tako i u područnom odjeljenju, govori se na crnogorskom službenom jeziku. U matičnoj školi postoji samo jedan romski medijator, dok u područnom odjeljenju u svakom razredu radi jedan romski medijator.

Medijatore angažuje Ministarstvo prosvjete i sporta i Pedagoški centar.

Područno odjeljenje u naselju Konik

Nastavni kadar koji predaje u ovim odjeljenjima susrijeće se sa specifičnim problemima u radu s djecom. Po njihovim riječima, romska i egipćanska djeca, kada upišu školu, nijesu u dovoljnoj mjeri u stanju da prihvate obaveze i odgovornosti koje im školski sistem propisuje, te stoga često krše školsku disciplinu i izostaju s nastave. S druge strane, nastavni kadar u velikom broju slučajeva nema podršku roditelja, koji sami ne pridaju dovoljan značaj obrazovanju (rijetko se pojavljuju u školi da bi pitali za uspjeh djeteta), te se ne trude da djeci prenesu značaj ispunjavanja školskih obaveza. Značajni problem su i učestali izostanci („Meni danas bude 15 djece na času, a sutra isto 15, ali neke sasvim druge.“), što u mnogome djeci otežava da prate nastavu. Djeca, po procjeni učitelja, nemaju problem usvajanja znanja, već brzo zaboravljaju naučeno, čemu doprinosi nedovoljno korišćenje tog znanja van škole i nedovoljno vježbanje kod kuće („Mi djeci damo test znanja na kraju prvog polugodišta i odmah na početku drugog i postignuće opadne za 30%. Isto tako, mi svaki razred od 1. do 4. počinjemo obnavljanjem azbuke.“).

Nakon završetka četvorogodišnjeg školovanja u područnom odjeljenju, djeca prelaze u matičnu školu. Učitelji rade procjenu koja djeca su spremna za prelazak i u slučaju da to nije slučaj učenici ponovo pohađaju četvrti razred.

FUNKCIONISANJE OSNOVNE ŠKOLE NA KONIKU

Predviđene procedure prilikom upisa u školu, neupisivanja i prestanka pohađanja

Prema riječima sagovornika, dužnost nadležnog opštinskog organa je da napravi evidenciju djece stasale za upis u osnovnu školu i taj spisak dostavi školi. Spiskovi djece dorasle za školu sastavljaju se prema mjestu življenja, uzimajući u obzir želje roditelja, a dopunjuju ih Crveni krst i nevladine organizacije koje prate priliv i odliv

djece. Spiskovi se dostavljaju školi, a potom škola šalje lični poziv roditelju da dijete polazi u školu. Ukoliko dijete ne upiše prvi razred, ili odustane od školovanja, roditelj se poziva na razgovor da bi se učinilo sve da dijete ostane u obrazovnom sistemu. Ukoliko roditelj ne dođe na razgovor i dijete ne nastavi školovanje ili se ne upiše u prvi razred, škola bi trebalo da o tome obavijesti sudske organe. Međutim, škola ne šalje obavještenje nadležnoj službi, te se ne mogu sprovesti i odgovarajuće sankcije.

ZAHTJEVI

Da bi se obezbijedilo da kvalitetno obrazovanje bude uspješno primijenjeno i podjednako dostupno najugroženijim i marginalizovanim grupama stanovništva, porodice bi trebalo da budu u mogućnosti da obezbijede neophodne uslove za djecu kako bi ona mogla da pohađaju nastavu, da budu u stabilnoj situaciji i imaju kapacitete koji podržavaju i pomažu pohađanje nastave. Ovi elementi su determinante u okviru kategorije Zahtjevi okvira analize determinante. Analiza ovih faktora, koji imaju odlučujući uticaj na obrazovanje Roma i Egipćana, prikazana je u daljem tekstu.

Stanovanje i pristup finansijama

Porodice koje su učestvovala u ovom istraživanju uglavnom žive u neadekvatnim uslovima stanovanja. Stambene zgrade često su u lošem stanju, loše su opremljene i s nedovoljno prostora, bez odvojenih soba za djecu. Značajan problem u romskoj i egipćanskoj populaciji, posebno za porodice

čija djeca ne idu u školu, jeste nedostatak kupatila s tekućom vodom. Ovaj nedostatak onemogućava adekvatnu higijenu, potrebnu da bi se pohađala škola.

Pored toga, porodice koje su učestvovala u ovom istraživanju žive u lošim finansijskim uslovima, posebno romske i egipćanske porodice čija djeca ne pohađaju školu. Mjesečna primanja po članu domaćinstva veoma su niska, a stopa nezaposlenosti među roditeljima je visoka. Ovi uslovi utiču na živote djece i njihovo obrazovanje: veliki broj porodica tvrdi da nije u mogućnosti da obezbijedi djeci tri obroka na dan, većina ne može da obezbijedi djeci novu odjeću, a Romi i Egipćani čija djeca nijesu u školi imaju poseban problem s kupovinom udžbenika i prevozom do škole. Drugi problem za Rome i Egipćane je što često nijesu u mogućnosti da obezbijede djeci čistu odjeću. Ipak, uprkos lošoj finansijskoj situaciji, nije čest slučaj da djeca rade, ali je ipak taj procenat nešto veći kod djece koja ranije napuste školu. S druge strane, djeca često pomažu kod kućnih poslova, posebno Romi i Egipćani koji ne idu u školu i djeca iz većinske populacije koja su uključena u sistem obrazovanja.

1. Pristup odgovarajućim stambenim uslovima, vodi i grijanju

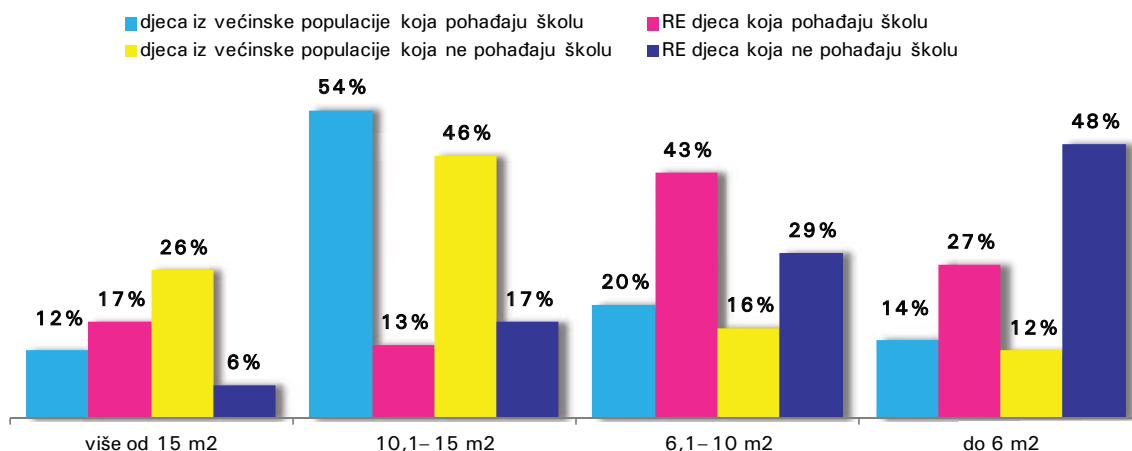
Loši materijalni uslovi i neodgovarajući stambeni objekti su dva faktora koji onemogućavaju normalan život djece i time utiču na sve njihove aktivnosti, uključujući i njihovo obrazovanje. Upravo su uslovi stanovanja ono što predstavlja osnovnu razliku u životima Roma i Egipćana i većinskog stanovništva lošeg društveno-materijalnog statusa i prva tema koju spontano pomenu u toku razgovora ili diskusija u fokus grupama. Ovo je dijelom odraz činjenice da romska i egipćanska zajednica, raseljena tokom sukoba na Kosovu,³¹ nema stalne i odgovarajuće životne uslove stanovanja.

Iako i jedni i drugi nemaju adekvatna primanja i oskudijevaju u hrani, odjeći, obući i drugim važnim stavkama, pripadnici većinske populacije koji su učestvovali u diskusijama uglavnom su zadovoljni osnovnim uslovima stanovanja. Za razliku od njih, Romi i Egipćani, posebno oni s Konika, često nemaju ni krov nad glavom: „Živimo u šatorima, bez struje i vode, i nemamo

gdje da se okupamo.” Ili su smješteni u trošne barake u kojima nema osnovnih uslova za život. Važno je pomenuti da je situacija na Koniku još više otežana neposredno pred sprovođenje ove studije, kada je usljed požara bez doma ostalo oko 150 porodica, odnosno 800 lica. Ove osobe privremeno su smještene u šatore koji su postavljeni u naselju.

Kvantitativna studija je potvrdila nalaze fokus grupa o lošim uslovima stanovanja. Iako su u najvećem broju slučajeva (83%) Romi i Egipćani vlasnici objekata u kojima žive, uslovi su lošiji nego kod ostatka populacije. Ukoliko se razmotri kvadratura kuće/stana, odnosno prosječan prostor po članu domaćinstva, uočava se da Romi i Egipćani generalno češće žive u manjim domovima, a da je to još izraženije kod Roma i Egipćana kojima djeca nijesu uključena u obrazovni sistem (Grafikon 11). Logično, isto važi i za broj odvojenih prostorija po članu domaćinstva u stambenom objektu: značajno je više članova porodice po jednoj prostoriji u romskim domaćinstvima u kojima su djeca van školskog sistema.

Grafikon 11
Prosječna površina domaćinstva po članu domaćinstva

³¹ ECRI Report on Montenegro (fourth monitoring cycle). (2012) ECRI Secretariat Directorate General II – Democracy, Council of Europe. Strasbourg. pp 7-8, 16
<http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/dsee/dv/0327_07/0327_07en.pdf>

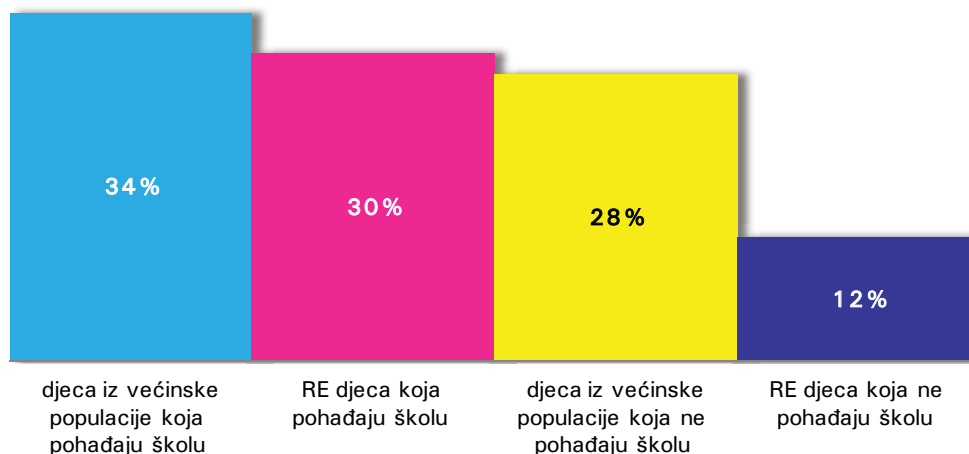
Iako velika većina djece obuhvaćene ovom studijom, bez obzira na etničku pripadnost (preko 90%) nema svoju sobu, već je dijeli sa drugom djecom (50%) ili i sa djecom i s odraslim članovima domaćinstva (40%), romska i egipćanska djeca izdvajaju se po tome što u prosjeku sobu dijele s više osoba. Tek za četvrtinu djece u domaćinstvu postoji soba ili izdvojena prostorija u kojoj mogu nesmetano da uče i obavljaju školske zadatke, a to je još rjeđi slučaj kada su u pitanju romska i egipćanska djeca koja ne idu u školu (Grafikon 12).

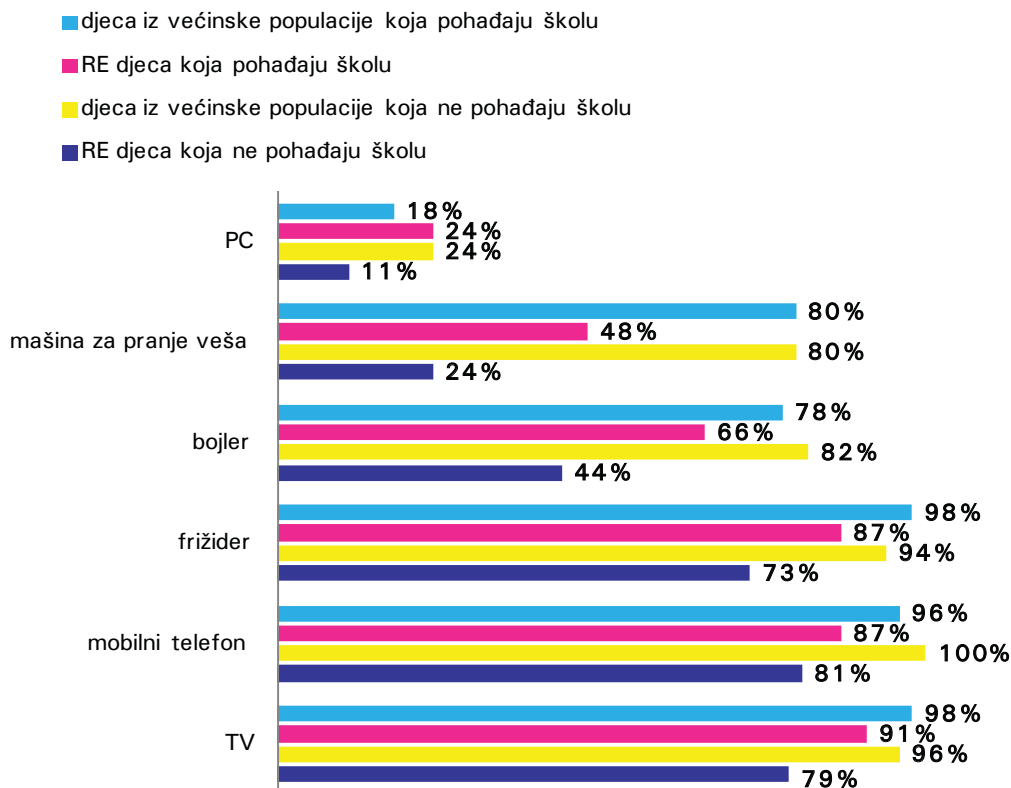
Većina domaćinstava obuhvaćenih ovim istraživanjem susrijeće se s nekim problemom

u funkcionisanju: skoro polovini prokišnjava krov, zagađenost vazduha je na visokom nivou, dok je kod trećine domaćinstava prisutna buka, a dnevne svjetlosti je nedovoljno. Svi ovi negativni aspekti su još izraženiji kod Roma i Egipćana, a slaba opremljenost domaćinstva je posebno karakteristična za romska i egipćanska domaćinstva kojima djeca nijesu uključena u obrazovni sistem. Tako ova domaćinstva rjeđe od ostalih imaju automobil, električne uređaje, ušteđevinu (Grafikon 13). Shodno navedenim problemima, sasvim je očekivan rezultat da dvije trećine porodica iz ovog istraživanja (63%) uslove života ocjenjuje kao nepovoljne.

Grafikon 12

Postojanje odvojene sobe u kojoj djeca mogu da uče

Grafikon 13**Oprema u domaćinstvu**

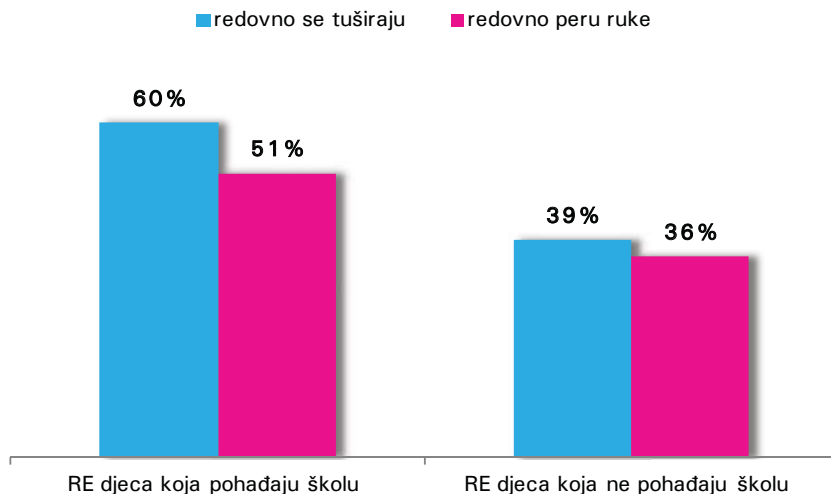
Akutan problem koji ima direktan uticaj na dobro stanje djece i njihovo školovanje je problem nedostatka tekuće vode, a samim tim i adekvatne higijene. Majke, učesnice u fokus grupama, potencirale su da njihova djeca „ne mogu da idu u redovnu školu jer učitelji traže da budu okupana, a mi ni vodu nemamo”.

Većina djece iz ispitanih domaćinstava ima dobro razvijene navike održavanja lične higijene (ukupno 78% djece iz ispitanih domaćinstava redovno se tušira, dok 53% redovno pere ruke prije jela ili nakon upotrebe toaleta). Kao što je opisano u nastavku, nedostatak vode doprinosi lošijoj higijeni među nekom romskom i egipćanskom djecom, a samim tim i njihovom nedolasku u školu.

U romskim i egipćanskim domaćinstvima u kojima djeca pohađaju osnovnu školu u odnosu na romska i egipćanska domaćinstva u kojima djeca nisu u sistemu obrazovanja više je djece koja se tuširaju svaki dan – 51% naspram 36% romske i egipćanske djece koja ne idu u školu, kao i djece koja redovno peru ruke – 60% naspram 39%.

Grafikon 14

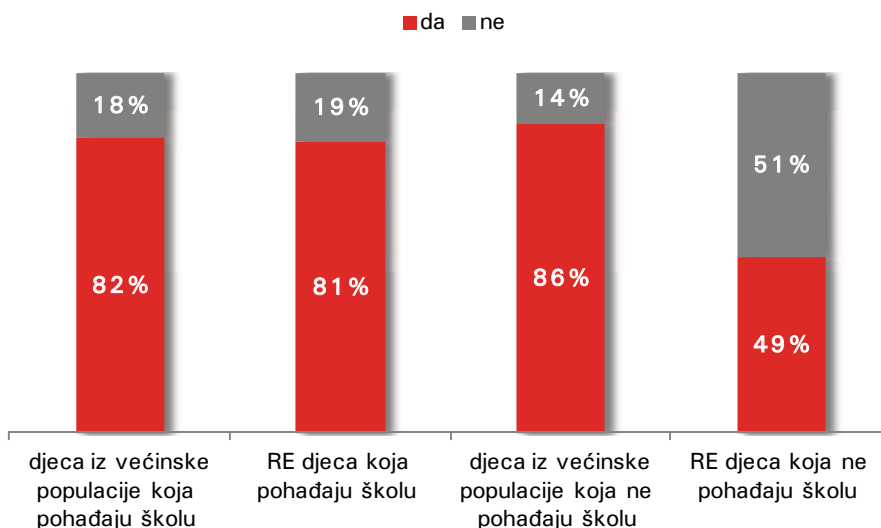
Navike po pitanju lične higijene: romska populacija

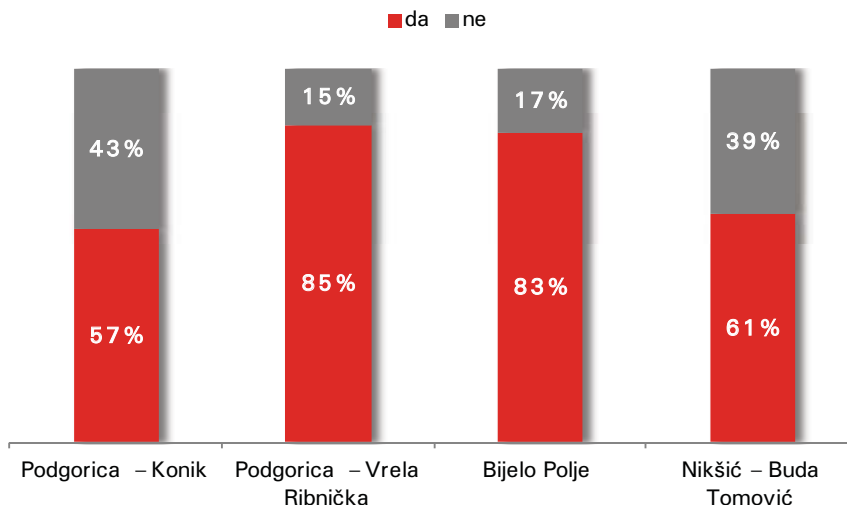

Da problem vode zaista jeste prepreka u obrazovanju, potvrđuju i nalazi studije, budući da svega polovina romskih i egipćanskih porodica čija djeca ne idu u školu ima pristup tekućoj vodi, dok Romi i Egipćani čija djeca pohađaju nastavu i neromske porodice uključene u ovo istraživanja u preko 80% slučajeva imaju kupatilo.

Grafikon 15

Dostupnost kupatila s tekućom vodom

Grafikon 16**Dostupnost kupatila s tekućom vodom u romskim i egipćanskim naseljima**

Ukoliko se analizira pristup vodi u romskim i egipćanskim naseljima u kojima je obavljeno istraživanje, bez obzira na to da li djeca iz domaćinstva idu u školu ili ne, primjetno je da je najnepovoljnija situacija u nikšićkom naselju Buda Tomovića gdje 57% anketiranih domaćinstava ima pristup kupatilu s vodom i podgoričkom naselju Konik gde taj procenat iznosi 61% (Grafikon 16). Ipak, kada se uradi posebna analiza na domaćinstvima u zavisnosti od toga da li djeca pohađaju školu ili ne, ponovo se dolazi do zaključka da su i u najugroženijim naseljima u boljoj poziciji domaćinstva čija djeca su u sistemu obrazovanja. Tako 85% porodica s Konika čija djeca idu u školu ima pristup vodi i svega 33% njihovih komšija čija djeca ne pohađaju nastavu.

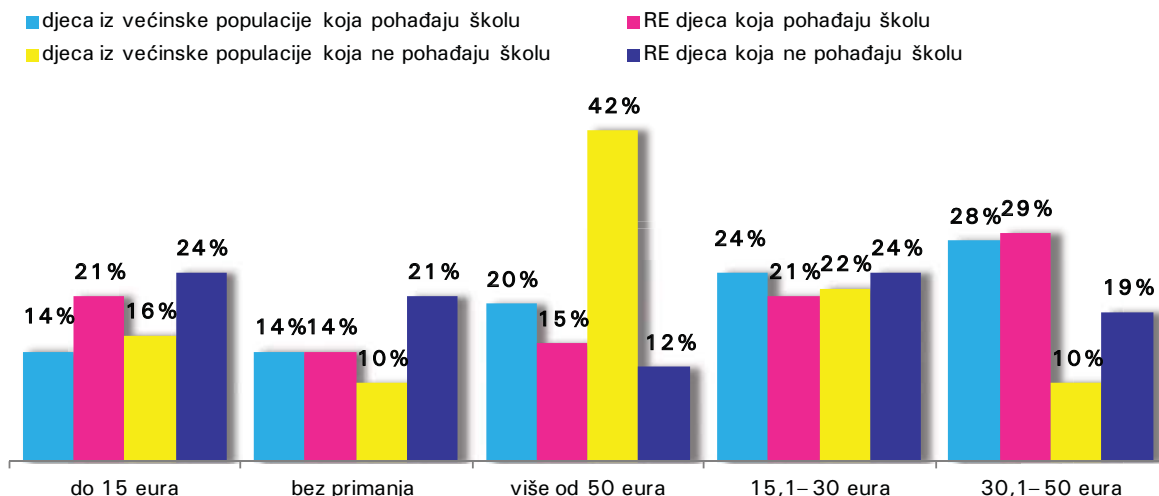
Veoma je značajno da roditelji čija djeca ne pohađaju osnovnu školu nedostatak održavanja lične higijene kod svog djeteta, prouzrokovan neadekvatnim uslovima života, vide kao veliku prepreku njihovom obrazovanju. U razgovoru s majkama Romkinjama i Egipćankama u okviru fokus grupa, doznali smo da je odsustvo uslova da se dijete okupa i obuče čiste stvari jedan od razloga zbog kojih majke ne šalju dijete u školu.

„Kako da ide u školu? Nema čistu odjeću ni toplu obuću. Niti imamo vode, ne može da se okupa. Zbog toga ga neće primiti u školu.“

Tokom zime problem predstavlja i grijanje. U čak trećini domaćinstava, po tvrdnjama roditelja, zimi je često hladno, dok je u još četvrtini to ponekad slučaj. Romi i Egipćani, u poređenju s većinskom populacijom, češće imaju problema s obezbjeđivanjem ogrjeva.

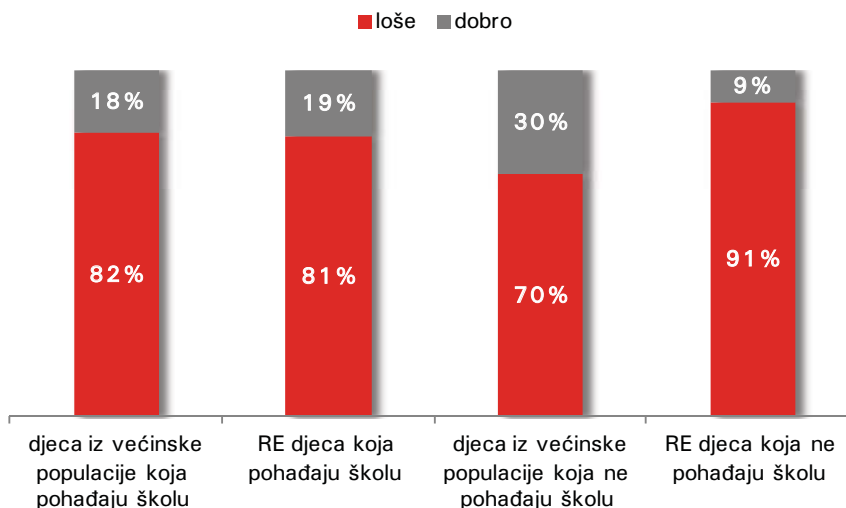
2. Nemogućnost plaćanja školskih troškova

Kako su u ovom istraživanju u uzorak ušla domaćinstva sličnog socio-ekonomskog statusa, materijalno stanje je kod većine loše i razlike uglavnom nijesu velike. Mjesečna primanja po članu domaćinstva izuzetno su mala i u 70% slučajeva iznose do 30 eura po članu mjesečno, što je u najboljem slučaju euro dnevno, ali često i manje, budući da čak 16% njih nije imalo nikakav prihod u prethodnom mjesecu (Grafikon 17). U nešto boljoj situaciji su porodice iz većinske populacije čija djeca ne idu u školu, budući da 2/5 ovih domaćinstava ima više od 50 eura prihoda po članu mjesečno.

Grafikon 17**Mjesečna primanja po članu domaćinstva**

Kada se analizira samoprocjena materijalne situacije, podaci ukazuju da se Romi i Egipćani nalaze u nešto lošijoj situaciji u poređenju s većinskom populacijom. Upitani da ocijene svoju materijalnu situaciju, više od 80% njih odgovara da je ona loša, od toga skoro 50%

njih da je veoma loša (Grafikon 18). S druge strane, tek 17% predstavnika domaćinstava svoje materijalno stanje ocjenjuje kao dobro, od toga samo 1% kao odlično. Romi i Egipćani čija djeca ne pohađaju školu češće iskazuju nezadovoljstvo svojom finansijskom situacijom.

Grafikon 18**Procjena finansijske situacije domaćinstva**

Uz ovako niske mjesečne prihode i nepovoljne ocjene sopstvene materijalne situacije za očekivati je da je stopa nezaposlenosti među ispitivanim roditeljima izuzetno visoka. Nezaposlenost je posebno karakteristična za roditelje iz većinske populacije čija djeca nijesu upisana u osnovnu školu (64%). Kada su Romi i Egipćani u pitanju, veoma je značajno da je nezaposlenost roditelja veća u domaćinstvima u kojima djeca idu u školu (59%) u poređenju s domaćinstvima u kojima djeca ne idu u školu (45%).

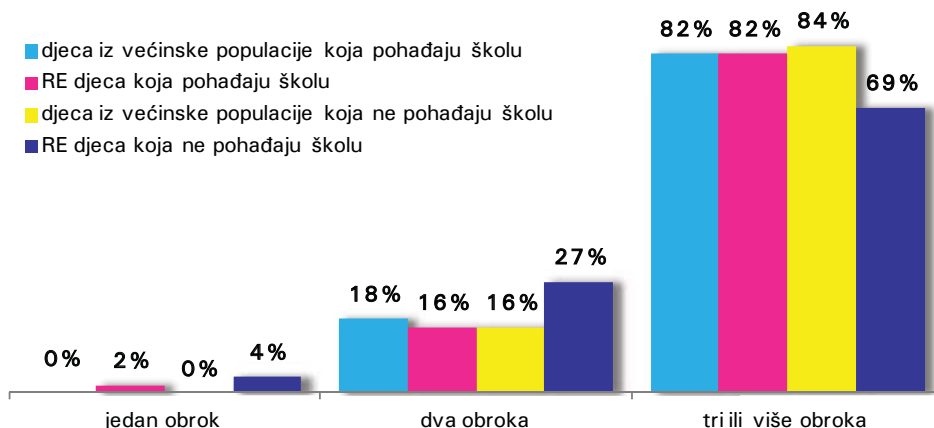
Neki od nalaza dobijenih u intervjuima u okviru studija slučaja koje smo sprovveli ukazuju da romska i egipćanska djeca čiji roditelji moraju da rade, posebno muška djeca, veoma često preuzimaju ulogu glave porodice. Ova djeca postaju odgovorna za čuvanje mlađe braće i sestara, i porodica to smatra razlogom da napuste školu i provode vrijeme kod kuće.

„Ne može više da ide u školu, mora da čuva sestru koja je bolesna, nema ko da je čuva kada mi radimo.”

Bez obzira na to kojoj etničkoj grupi pripadaju, roditelji koji su učestvovali u fokus grupama

zabrinuti su za ishranu svoje djece, a posljedično i za njihovo zdravlje. Većina njih kaže da uspijeva da obezbijedi samo najjeftinije namirnice, a neki čak ne uspijevaju ni da obezbijede svakodnevno sva tri obroka. Podaci iz ankete su u skladu s iznijetim problemima. Naime, u petini domaćinstava hrana se konzumira samo dva puta dnevno. Ovo važi kako za odrasle članove domaćinstva, tako i za djecu (Grafikon 19). U čak 13% domaćinstava veoma često se dešava da se djeca žale da su gladna, u 18% njih to je ponekad slučaj, a još u 17% domaćinstava rijetko. Dakle, u skoro polovini (48%) domaćinstava djeca u nekom trenutku iskazuju potrebu za hranom koju je nemoguće zadovoljiti. Dati nalaz ilustruje i podatak da je u svakom desetom domaćinstvu zabilježeno da je tokom proteklog mjeseca neki od članova više puta otišao na spavanje gladan s obzirom na to da nije bilo moguće priuštiti hranu. U još 32% domaćinstava ovo se dogodilo jednom ili dva, tri puta tokom proteklog mjeseca. U uslovima u kojima nijesu zadovoljene bazične djetetove potrebe, realizacija hijerarhijski viših ciljeva, kakav je i motiv za učenjem, veoma je neizvjesna.

Grafikon 19
Prosječan broj obroka po danu: djeca

Materijalno stanje domaćinstava, logično, utiče i na mogućnost obezbjeđivanja osnovnih uslova neophodnih za pohađanje škole, kao što su udžbenici, odjeća, užina. Takva konstatacija čula se i od roditelja učesnika u fokus grupama, ali je potvrda dobijena i u kvantitativnom dijelu istraživanja.

„Svaki dan je potrebno 2,3 eura za sveske, knjige, užinu. Meni dijete kaže: 'Neću, majko, da idemo pošto nemam pare'. 'Ali gdje da ja uzmem pare, sine?'”

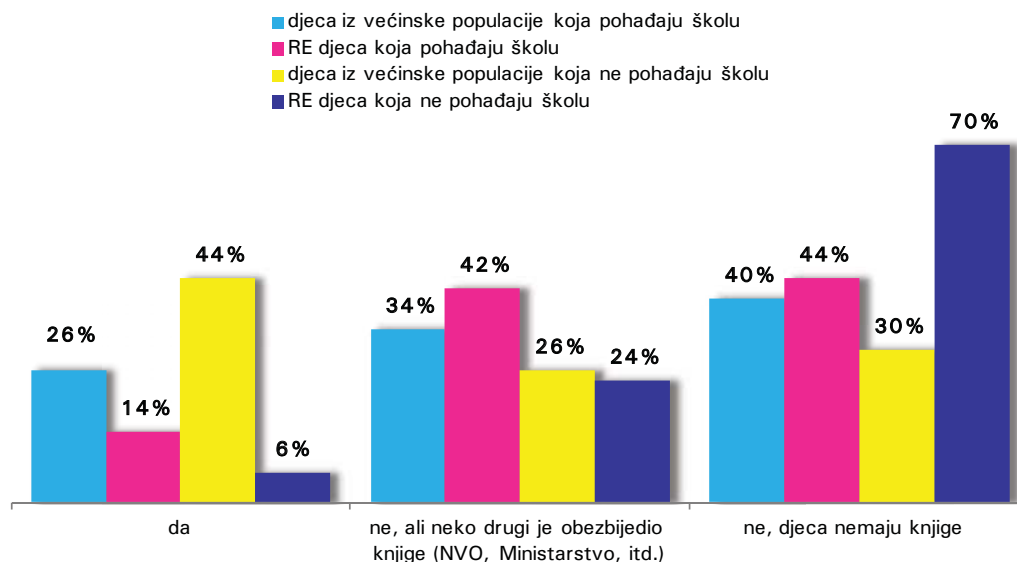
U polovini domaćinstava usljed loših materijalnih okolnosti nije moguće obezbijediti školske udžbenike za djecu (Grafikon 20), dok je u još trećini njih udžbenike za djecu obezbijedio neko drugi (organizacije, ministarstva i sl.). Romi i Egipćani čija djeca nisu uključena u školski sistem češće navode da nemaju finansijskih sredstava za udžbenike, te ih njihova djeca ni nemaju (u 70% domaćinstava). Ovi podaci se ipak moraju posmatrati u nešto širem kontekstu. Naime, od nastavnog osoblja koje predaje

romskoj i egipćanskoj djeci, kao i socijalnih radnika, dobili smo podatak da se besplatni udžbenici i pribor za školu, koje djeca dobiju na početku škole, u velikom broju slučajeva preprodaju, te djeca ostanu bez nastavnih sredstava.

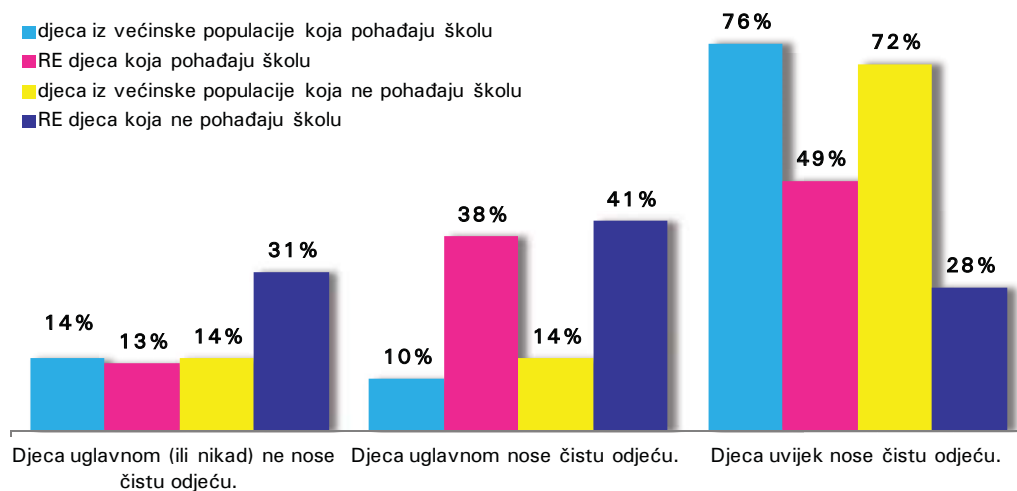
U skoro 80% domaćinstava (77%) roditelji izvještavaju da nemaju dovoljno novca da bi djeci obezbijedili adekvatnu garderobu za školu, što je ponovo učestalija pojava kod Roma i Egipćana čija djeca ne pohađaju školu (u 87% domaćinstava). Isto je stanje i kad je u pitanju zimska garderoba: 78% roditelja u prosjeku ističe da finansijsko stanje ne dozvoljava kupovinu iste, dok je kod Roma i Egipćana čija djeca nisu uključena u obrazovni sistem to slučaj u devet od deset domaćinstava. Ipak, polovina roditelja i pored svih poteškoća uspijeva da obezbijedi da djeca uvijek nose čistu garderobu, dok još trećina to uglavnom uspijeva, ali ne uvijek (Grafikon 21). **Romi i Egipćani generalno rjeđe uspijevaju da obezbijede čistu odjeću, u poređenju s većinskom populacijom.**

Grafikon 20

Da li roditelji mogu da obezbijede udžbenike?

Grafikon 21
Čista odjeća za školu

3. Doprinos kućnom budžetu

Tokom diskusija u fokus grupama spontano je pomenuto da djeca pomažu roditeljima (uglavnom očevima) u sakupljanju sekundarnih sirovina ili prikupljanju ostataka hrane iz kontejnera. Ipak, u kvantitativnoj studiji roditelji uglavnom nijesu izvještavali o plaćenom radu svoje djece. Razlog se može naći u tome što pomenute aktivnosti zapravo ne spadaju u kategoriju plaćenog posla, iako spadaju u rad. Značajno je da je veoma mali

broj djece iz ispitanih domaćinstava obavljao plaćeni rad³² (ukupno posmatrano, 8% djece bez obzira na tip domaćinstva iz kojeg potiče). Ipak, unutar domaćinstava većinskog stanovništva dječiji rad je nešto češća pojava kod djece koja nijesu upisana u školu (14%) nego kod djece koja jesu (2%), dok, kada su u pitanju romska i egipćanska domaćinstva, nema razlike među djecom koja pohađaju školu i djece koja ne pohađaju školu (8% romske i egipćanske djece obavljalo je plaćeni rad).

³² Podaci se odnose na period od nedjelju dana prije sprovođenja ankete.

PORODICA FATMIRA K. U KOJOJ GOTOVO SVA DJECA IDU U ŠKOLU, SIN JE PRI ZAVRŠETKU SREDNJE ŠKOLE

Fatmir K. je Egipćanin koji živi u podgoričkom naselju Konik, u zgradi „Njemačka kuća“ koja se nalazi u neposrednoj blizini izbjegličkog kampa Konik. Fatmir sa svojom porodicom živi u solidnim materijalnim uslovima, u stanu koji je snabdjeven vodom i električnom energijom. Ima tri sina i dvije kćeri. Za potrebe ove studije intervjuisani su Fatmir i njegova supruga, kao i dvoje njihove djece – sin Ismet i ćerka Azra.

Sva Fatmirova djeca su pohađala vrtić, a potom upisala i Osnovnu školu „Božidar Vuković Podgoričanin“. Prema riječima Fatmira i njegove supruge, pohađanje vrtića je od izuzetnog značaja za djecu, s obzirom na to da djeca tamo uče crnogorski jezik i pripremaju se za polazak u školu. Nedovoljno poznavanje službenog jezika djeci može predstavljati veliki problem u osnovnoj školi, te je zbog toga veoma važno da djeca pohađaju vrtić. Takođe, Fatmir i njegova supruga trudili su se da, još dok su djeca bila mlađa, osim na albanskom govore i na crnogoskom jeziku da bi djeca na vrijeme počela da razumijevaju službeni jezik i njime se koriste.

Gotovo sva djeca iz ovog domaćinstva završila su osnovnu školu, ili je uspješno pohađaju. Fatmirov najstariji sin je upisao i srednju ugostiteljsku školu, koja traje tri godine. Dječak ima veoma razvijenu svijest o značaju škole za budućnost, kao i o mogućnostima zapošljavanja poslije

završetka škole. Ismet je rekao da ide u trogodišnju srednju školu, ali da time nije u potpunosti zadovoljan, te da planira da se doškoluje za tehničara u ugostiteljstvu, čime sebi stvara raznovrsnije mogućnosti zapošljavanja.

Stavovi roditelja o školi u ovom slučaju vjerovatno su imali izrazito značajnu ulogu. Fatmir i njegova supruga smatraju da je škola od velike važnosti, da otvara mogućnosti za nalaženje dobrog posla, te su u tom duhu vaspitali i svoju djecu. Ipak, u ovoj porodici i pored značaja koji se pripisuje školi i načinu života koji se u velikoj mjeri razlikuje od načina života porodica u izbjegličkom kampu, postoji i jedna djevojčica koja je napustila osnovnu školu. Fatmirova ćerka Azra u osnovnu školu je išla do šestog razreda, nakon čega je napustila školovanje. Prema djevojčicinim riječima, u školi joj je bilo lijepo i voljela bi da nastavi da je pohađa. Kao razlog zbog kojeg je napustila školovanje djevojčica je navela izuzetne teškoće prilikom učenja matematike, koju nikako nije uspjela da savlada. Razgovor s roditeljima otkrio je još jedan razlog zbog kojeg je Azra odustala od školovanja. Naime, djevojčica je prestala da ide u školu zbog straha roditelja da će u školi upoznati nekog mladića i napustiti kuću zbog prerane udaje. Reakcija nadležnih institucija je izostala i u ovom slučaju – niko nije dolazio niti zvaao roditelje, niti su sprovedene ikakve sankcije zbog napuštanja obaveznog obrazovanja.

4. Dužnosti u domaćinstvu i briga za druge članove porodice

Kad je riječ o obavljanju kućnih poslova, čak svako drugo dijete, bez obzira na tip domaćinstva, pomaže starijim ukućanima. Ipak, učestalo pomaganje oko kućnih poslova u većoj mjeri je karakteristično za romska i egipćanska domaćinstva u kojima djeca nijesu upisana u školu.

U romskim i egipćanskim domaćinstvima djeca koja ne idu u školu češće pomažu ukućanima u obavljanju kućnih poslova (61% naspram 47% romske i egipćanske djece koja pohađaju školu), a i vrijeme provedeno u obavljanju kućnih poslova približno je jednako.

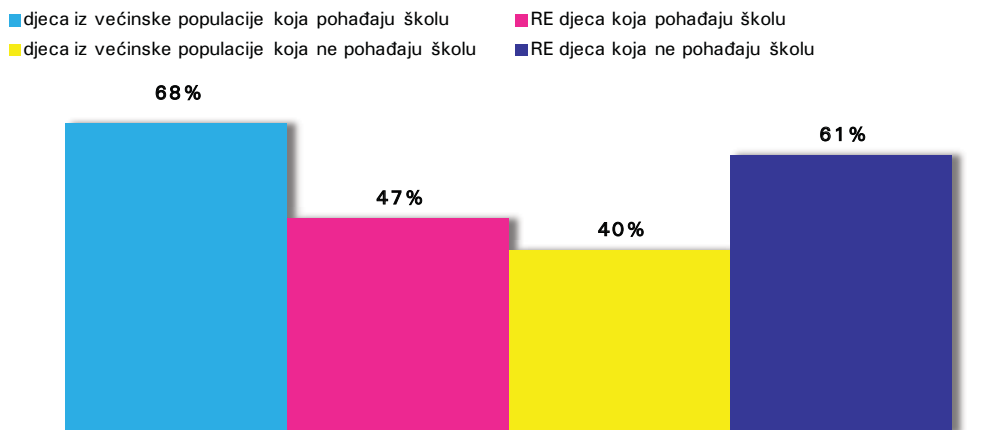
S druge strane, u domaćinstvima iz većinske populacije u kojima djeca idu u školu u većem broju slučajeva pomažu u obavljanju kućnih poslova (68%) u poređenju s djecom koja ne idu u školu (40%), što je posljedica lošeg zdravstvenog stanja većine djece iz većinske populacije koja su ostala van obrazovnog

sistema (među djecom iz većinske populacije koja pomažu roditeljima više vremena u obavljanju kućnih poslova provode djeca koja ne idu u školu od djece koja imaju školske obaveze).

Učestalije bavljenje kućnim poslovima među romskom i egipćanskom djecom može se dovesti u vezu s učestalošću bavljenja roditelja ovim aktivnostima. Naime, čak svaki treći romski ili egipćanski roditelj uopšte ne obavlja kućne poslove (36%), dok je ovakvih roditelja u domaćinstvima većinske populacije 17%. Ukoliko posmatramo samo romska i egipćanska domaćinstva, nema značajnih razlika u pogledu vremena provedenog u obavljanju kućnih poslova između Roma i Egipćana čija djeca idu i Roma i Egipćana čija djeca ne idu u školu.

Kada je riječ o vrstama poslova kojima se dijete bavi kod kuće, romska i egipćanska djeca češće čuvaju mlađu djecu, svoju braću i sestre (50%), nego što je to slučaj s djecom iz većinske populacije (5% djece koja ne idu u školu i 26% djece koja idu u školu).

Grafikon 22
Učestalost obavljanja kućnih poslova među djecom

Također, romska i egipćanska djeca u poređenju s djecom iz većinske populacije češće pomažu ukućanima u pranju i peglanju veša, pranju suđa, čišćenju kuće ili dvorišta (38% romske i egipćanske djece nasuprot 23% djece iz većinske populacije). Unutar romskih i egipćanskih domaćinstava, djeca koja idu u školu, za razliku od one koja ne idu u školu, više ukućanima pomažu oko pripreme hrane: dok 30% romske i egipćanske djece koja ne idu u školu kuva, to je slučaj sa 11% romske i egipćanske djece koja idu u školu.

Kulturološke prakse i vjerovanja

Stavovi i vjerovanja i kapaciteti nekog stanovništva mogu da imaju uticaj na obrazovanje njihove djece. Romska i egipćanska djeca generalno govoreći odrastaju u pozitivnom okruženju, imaju dobro razvijene društvene mreže, provode vrijeme sa svojim vršnjacima i uglavnom odrastaju u harmoničnim porodicama. Ipak, roditelji Romi i Egipćani ne pridaju dovoljno značaja obrazovanju i vezi obrazovanja i budućnosti njihove djece. Ovo bi trebalo posmatrati u širem kontekstu. Razlozi za ambivalentne stavove prema obrazovanju među ugroženim porodicama mogu biti brojni i često potiču iz siromaštva i niskog nivoa obrazovanja samih roditelja, kao i racionalnih procjena mogućnosti zapošljavanja nakon završetka škole. Roditelji Romi i Egipćani zaista često nemaju nikakvo formalno obrazovanje ili zaposlenje. Čvrsto je utvrđena veza između nivoa obrazovanja roditelja, nezaposlenosti i budućnosti djece, uključujući tu i obrazovanje.

Istraživanje je pokazalo da roditelji čija djeca pohađaju školu češće smatraju da je važno da njihova djeca završe školu i da će im to pomoći da pronađu posao. Ovi roditelji su također aktivnije uključeni u obrazovanje svoje djece. Roditelji čija djeca ne sudjeluju u obrazovanju mnogo češće se izjašnjavaju da njihova djeca nijesu u stanju da završe

osnovnu školu. Romska i egipćanska roditelji, u poređenju s roditeljima iz većinske populacije, češće daju prioritet neformalnim oblicima obrazovanja i imaju niža očekivanja kad govorimo o željenom stepenu obrazovanja. U poređenju s romskom i egipćanskom djecom koja ranije napuštaju školu, romska i egipćanska djeca koja idu u školu imaju veći procenat očeva koji su završili osnovnu školu. Ovi podaci također pokazuju da oni koji ne idu u školu češće kažu da ni ne žele da idu.

1. Slobodno vrijeme

Djeca vrlo rijetko vrijeme provode sama (svega 3% djece slobodno vrijeme provodi samo, bez obzira na tip domaćinstva). Romska i egipćanska djeca uglavnom vrijeme provode sa svojom braćom i sestrama, kako ona koja idu u školu tako i djeca koja su van sistema obrazovanja (73%). Slično je i s djecom iz većinske populacije koja idu u školu: oko dvije trećine ove djece slobodno vrijeme provodi sa svojom braćom i sestrama (66%). Djeca iz većinske populacije koja ne pohađaju osnovnu školu znatno češće slobodno vrijeme provode s odraslim članovima domaćinstva (48%), a nešto rjeđe sa svojom braćom i sestrama (36%).

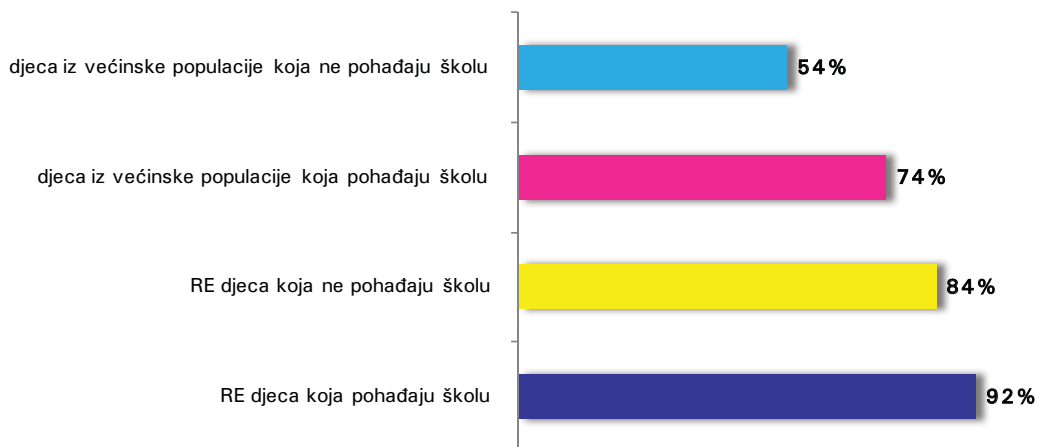
Djeca najčešće slobodno vrijeme provode u druženju i igranju (58%). U pogledu načina na koji djeca provode slobodno vrijeme postoje izvjesne razlike među romskom i egipćanskom i djecom iz većinske populacije: romska i egipćanska djeca češće šetaju (24% naspram 10% djece iz većinske populacije), a djeca iz većinske populacije češće slobodno vrijeme provode gledajući televiziju (22% naspram 10% romske i egipćanske djece).

2. Prijatelji

Većina djece ima drugove i drugarice s kojima se druži i provodi slobodno vrijeme (Grafikon 23).

Grafikon 23

Djeca koja imaju prijatelje i provode slobodno vrijeme sa njima

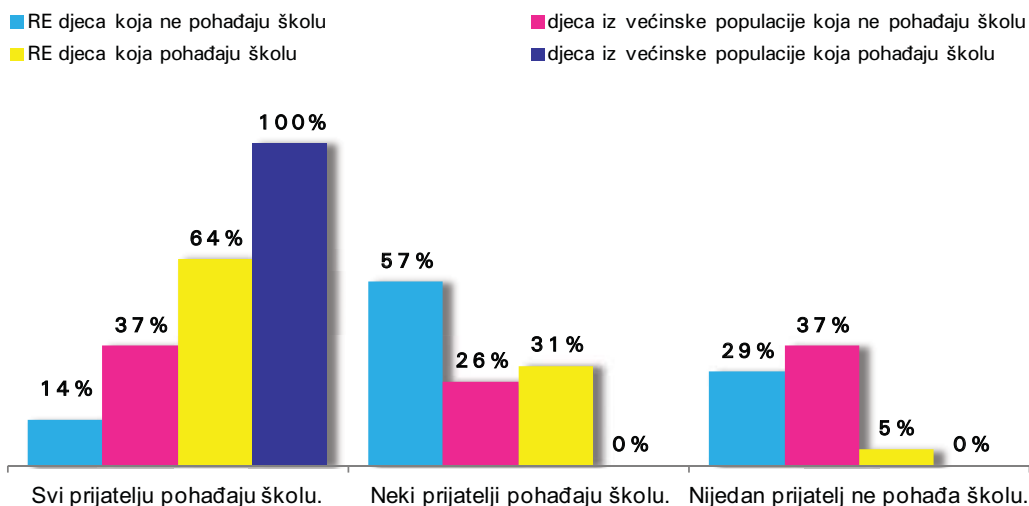

Kao što se može uočiti, provođenje vremena s drugovima i drugaricama u nešto većoj mjeri karakteristično je za romsku i egipćansku djecu u poređenju s djecom iz većinske populacije, kao i za djecu koja su upisana u osnovnu školu u poređenju s onom koja nijesu. Ovdje se ponovo mora naglasiti da je veliki

udio djece iz većinske populacije koja ne idu u školu sa smetnjama u razvoju, te to može biti jedan od faktora koji utiče na slabiju učestalost socijalnih odnosa s vršnjacima. Značajno je da se djeca koja su upisana u osnovnu školu češće druže s djecom koja i sama idu u školu (Grafikon 24).

Grafikon 24

Da li su prijatelji djece upisani u školu?

Ipak, može se primijetiti da postoji relativno veliki broj romske i egipćanske djece čiji drugovi i drugarice ne pohađaju osnovnu školu, što je posebno karakteristično za romsku i egipćansku djecu koja i sama ne idu u školu. Kao što se na Grafikonu 24 može uočiti, pohađanje osnovne škole u većoj je mjeri praćeno druženjem s djecom koja takođe pohađaju školu. Tako, na primjer, čak trećina Roma i Egipćana koji ne idu u školu (29%) ima samo drugove i drugarice koji ne idu u školu, dok je to slučaj sa svega 5% romske i egipćanske djece koja pohađaju školu. Slično tome, čak dvije trećine romske i egipćanske djece (64%) koja pohađaju osnovnu školu druže se samo s djecom koja i sama idu u školu, dok je ovo slučaj sa svega 14% romske i egipćanske djece koja ne pohađaju školu.

Posebno je interesantna činjenica da djeca iz većinske populacije koja ne pohađaju školu imaju najviši procenat prijatelja koji ne idu u školu (37%). Ipak, moramo istaći da je većina ove djece s intelektualnim ili fizičkim smetnjama u razvoju da, na žalost, imaju malo ili nemaju uopšte mogućnosti da se druže sa svojim vršnjacima koji idu u školu u lokalnoj zajednici.

Gotovo sva djeca se sa svojim drugovima i drugaricama viđaju svakodnevno ili barem nekoliko puta nedjeljno. Ipak, češće viđanje s drugom djecom u nešto je većoj mjeri karakteristično za romsku i egipćansku djecu (80% romske i egipćanske djece s drugovima i drugaricama viđa se svakodnevno, naspram 50% djece iz većinske populacije, dok se nekoliko puta nedjeljno sa društvom viđa 20% romske i egipćanske djece i 45% djece iz većinske populacije). Veoma slični rezultati dobijaju se i kada se posmatra koliko često djetetovi drugovi dolaze u djetetovu kuću – ovo se svakodnevno dešava kod 48% romske i egipćanske djece nasuprot 19% djece iz većinske populacije.

U razgovoru s romskim i egipćanskim roditeljima došlo se do objašnjenja ovako

učestalog druženje njihove djece s vršnjacima. Budući da većina romske i egipćanske djece u kući nemaju sadržaje kojima mogu da ispune vrijeme, poput igračkica i knjiga, djeca, po njihovim riječima, po cio dan „trče naokolo po naselju s ostalom djecom“.

Nezadovoljavajuća podrška roditelja za nastavak obrazovanja

1. Upoznatost sa sistemom obrazovanja

Uzrast u kojem bi djeca trebalo da pođu u školu roditeljima je uglavnom poznat. Velika većina njih (94%) tvrdi da zna o kojem uzrastu je riječ, ali je čak i prilikom samoprocjene primjetno da su Romi čija djeca ne idu u školu u odnosu na ostale roditelje slabije informisani (85% upoznato).

Prilikom tumačenja konkretnih odgovora na pitanje sa koliko godina djeca polaze u školu, moramo voditi računa o reformi obrazovanja koja je stupila na snagu početkom školske 2005/2006. godine. Od pomenute školske godine, uvođenjem još jednog razreda, sva djeca u Crnoj Gori uključuju se u sistem osnovnog obrazovanja sa šest a ne sa sedam godina, kao ranije. Budući da je ova promjena ipak relativno nova, posebno u poređenju s višedecenijskom praksom polaska u prvi razred sa sedam godina, odgovore „sedam godina“ ne bismo mogli u potpunosti tumačiti kao pogrešne, iako formalno oni to sada jesu. Polovina roditelja je navela šest godina kao propisano vrijeme polaska u školu, dok druga polovina smatra da je to uzrast od sedam godina.

2. Stavovi o značaju obrazovanja

Jedan od osnovnih zaključaka do kog se došlo tokom fokus grupa i dubinskih intervjuva jeste da stav roditelja prema školi i mjesto koje obrazovanje ima u njihovom sistemu vrijednosti u mnogome utiče na stepen

KASTRID, DJEČAK KOJI BRINE O PORODICI I POMAŽE OCU U SAKUPLJANJU HRANE

Kastrid ima 14 godina. Živi na Koniku (Podgorica) u trošnoj kartonskoj kući s roditeljima i petoro braće i sestara. Tu su smješteni od kada se porodica doselila sa Kosova. Pored skućenog prostora, u njihovom domu problem predstavlja higijena. Naime, nemaju pristup struji i vodi, niti sanitarnim čvorovima.

Kastrid je najstarije dijete u porodici. Pohađao je osnovnu školu do 6. razreda. Tada je napustio školovanje. Prilično loše govori crnogorski, ali je tokom intervjua majci prevodio razgovor budući da ona zna samo albanski. Po sopstvenim tvrdnjama i tvrdnjama majke u školi se dobro snalazio i umije da čita i piše. Ipak, ponavljao je 6. razred. Prva četiri razreda završio je u isturenom odjeljenju škole „Božidar Vuković“ na Koniku, a prelaskom na predmetnu nastavu počeo je da pohađa matičnu školu. Zgrada matične škole nalazi se u neposrednoj blizini naselja i do nje je moguće stići pješke za oko 15 minuta, tako da prevoz ne predstavlja prepreku. Sam prelazak u peti razred, opet po tvrdnjama porodice, nije predstavljao prepreku u školovanju ni u obrazovnom ni u socijalnom aspektu. Nije bilo

problema u učenju niti u odnosu s nastavnicima i drugovima iz razreda.

Sve razloge za prekid školovanja roditelji i dječak prebacuju na loše materijalne uslove i negiraju sopstvenu ulogu u tom procesu. Školovanje je prekinuto onog trenutka kada je mlađa sestra (drugo dijete po redu) usljed bolesti upućena na bolničko liječenje. Majka je mnogo vremena provodila sa njom, otac je skupljao hranu po kontejnerima, tako da je Kastrid morao da preuzme brigu o mlađoj braći i sestrama. Istovremeno, kada je majka kod kuće, pomagao je ocu u traženju hrane i sakupljanju sekundarnih sirovina.

U Kastridovom slučaju, kao i kod druge djece iz naselja, škola je putem romskog medijatora roditeljima uputila poziv za razgovor zbog nepohađanja nastave. Roditelji su se, kao i većina njihovih komšija, oglasili o ove pozive. Nakon toga škola više nije reagovala. I tu je sistem stao. Nijedna druga institucija nije obaviještena o ovom slučaju.

Faktori sredine i loša materijalna situacija u velikoj mjeri utiču na ovaj slučaj. Djevojčica je i dalje na liječenju, porodica živi veoma teško.

obrazovanja djece. Kao što je već ranijena pomenuto, ova veza je opšte prihvaćena. Odnosi do kojih se došlo u istraživanju, između ostalog, obuhvataju nivo važnosti koji roditelji pridaju završavanju osnovne škole, a koji je u vezi s pohađanjem škole. Nizak nivo važnosti koji se pridaje obrazovanju i angažovanje roditelja kod obrazovanja djece može da ima mnogo uzroka. Nivo njihovog obrazovanja i status zaposlenosti roditelja može da ima

uticaj na njihove stavove prema obrazovanju. Roditeljima koji nijesu završili osnovnu školu teže je da djeci pruže podršku, na primjer, kod izrade domaćih zadataka.

Važno je napomenuti da je stopa nezaposlenosti među crnogorskom omladinom visoka i ide do 45,5%³³ i da je još viša za romsku i egipćansku omladinu, što može biti jedan od razloga zbog kojih romski

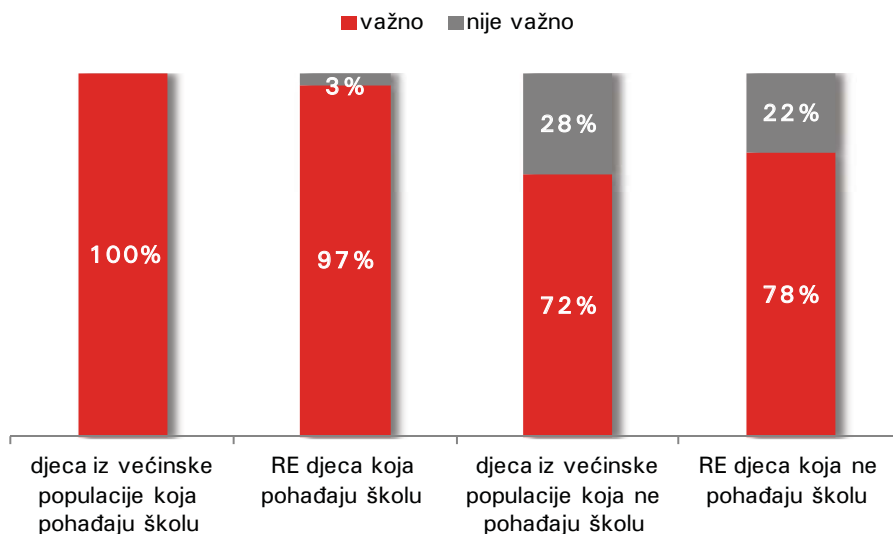
³³ Godišnja stopa nezaposlenosti na osnovu Ankete o radnoj snazi, 2010 (MONSTAT).

i egipćanski roditelji pridaju malu važnosti obrazovanju. Drugi faktor koji bi trebalo uzeti u obzir je činjenica da većina romskih i egipćanskih porodica pati od međugeneracijskog siromaštva. Oni nemaju primjere da pokažu pojedince koji su završili školu i nastavili dalje školovanje da bi našli dobro zaposlenje. U ovakvom kontekstu razumljiv je nedostatak značaja koji se pridaje obrazovanju. Majke Romkinje i Egipćanke čija djeca ne idu u školu demonstrirale su osjećaj bespomoćnosti tokom istraživanja kada se radi o obrazovanju: iako kažu da „*je škola dobra za dijete*“, one krive svoju finansijsku situaciju za nepohađanje nastave. Za ovu grupu majki škola ne predstavlja garant da će djeca živjeti bolje, jer svakako „*za Rome nema posla*“. Sljedeće informacije bi trebalo razmatrati u okviru ovog konteksta.

Uvjerjenje roditelja školske djece o tome koliko je važno da njihovo dijete završi barem osnovnu školu može uticati na napore koje usmjeravaju na proces obrazovanja djece, ali i na stavove samog djeteta o značaju školovanja. Rezultati istraživanja nedvosmisleno potvrđuju tezu da među roditeljima djece koja idu i roditeljima djece koja ne idu u školu postoji razlika u značaju koji pridaju završavanju osnovne škole, i to bez obzira na to da li se radi o pripadnicima romske i egipćanske ili većinske populacije. Naime, u oba slučaja roditelji djece koja idu u školu češće ističu da je za njih važno da im dijete završi osnovnu školu – 97% roditelja romske i egipćanske djece i 100% roditelja iz većinske populacije čija djeca idu u školu ističu da je važno da dijete završi osnovnu školu, naspram 78% roditelja romske i egipćanske, odnosno 72% roditelja većinske populacije čija djeca ne idu u školu.

Grafikon 25

Ocjena roditelja u kojoj mjeri je važno da djeca završe školu

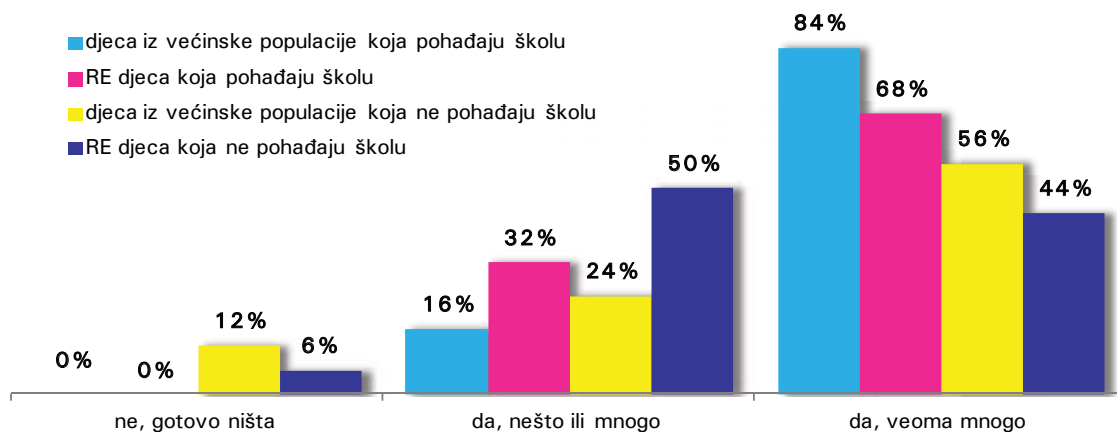
Razlika u stavovima o važnosti osnovnoškolskog obrazovanja djece između roditelja djece koja idu i roditelja djece koja ne idu u školu postaje još očiglednija kad se posmatra samo odgovor „veoma je važno da dijete završi osnovnu školu“. Tek nešto više od trećine anketiranih roditelja Roma i Egipćana (36%) i nešto manje od 60% roditelja iz većinske populacije čija djeca ne idu u školu smatraju da je veoma važno da im dijete završi osnovnu školu. S druge strane, roditelji čija djeca pohađaju školu znatno češće ističu da je veoma važno da dijete i završi osnovnu školu – 82% Roma i Egipćana i 92% roditelja iz većinske populacije.

Roditelji koji smatraju da je važno da njihova djeca završe osnovnu školu kao glavne razloge ističu to što će tako lakše naći posao (39%), zbog bolje budućnosti ili lakšeg života (18%), zbog toga što će se opismeniti ili naučiti nešto (14%) ili zbog toga što je škola važna, bez neke dodatne specifikacije takvog stava (10%). S druge strane, oni roditelji koji ne dijele stav da je važno da njihova djeca završe osnovnu školu skloni su relativizaciji njenog značaja,

tvrdeći da od nje nema neke koristi (preko 50%), a nailazimo na stavove roditelja ženske djece da je ženama mjesto u kući, a ne u školi.

Roditelji iz različitih populacija imaju drugačiji ugao gledanja i na korisnost znanja koje se stiče tokom osnovnog obrazovanja, kao i na značaj formalnog obrazovanja u odnosu na „životnu školu“. Izuzetno mali procenat roditelja negira bilo kakvu korist školskog znanja (4%), ali procijenjena količina korisnog znanja varira (Grafikon 26). Da se u osnovnoj školi uči veoma mnogo stvari korisnih za život, vjeruje većina roditelja iz većinske populacije čija su djeca uključena u obrazovni sistem (84%), dok značajno manje roditelja iz preostale tri grupe dijeli njihov stav. Istovremeno, postoji i razlika unutar romske i egipćanske populacije, koja ukazuje na to da o korisnosti osnovnog obrazovanja pozitivniji stav imaju roditelji čija djeca idu u školu (68% odgovora „nauči se veoma mnogo toga“) od onih čija djeca su ispala iz obrazovnog sistema ili nijesu ni bila uključena u obrazovni sistem (44% odgovora „nauči se veoma mnogo toga“).

Grafikon 26
Korist formalnog školskog znanja

Slična situacija zabilježena je i prilikom poređenja značaja formalne i „životne“ škole. Romski i egipćanski roditelji generalno u većoj mjeri pridaju značaj neformalnom obrazovanju, budući da 43% njih smatra da je za djecu mnogo važnija životna škola, dok se tek 18% roditelja iz većinske populacije slaže s tom tvrdnjom. Ipak, razlika ponovo ima i unutar populacije Roma i Egipćana, s obzirom na to da se u većem stepenu s tvrdnjom o životnoj školi slažu roditelji čija djeca nijesu uključena u formalno obrazovanje.

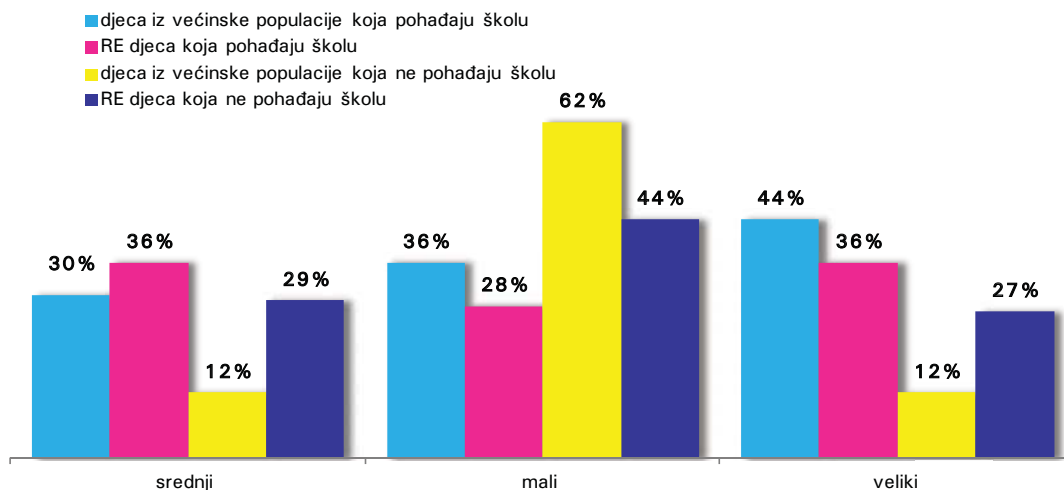
Roditelji koji u većoj mjeri pridaju značaj formalnom obrazovanju, u većem procentu vide završetak osnovne škole kao faktor koji olakšava pronalaženje posla. Pozitivniji stav imaju roditelji čija djeca idu u školu: 1/3 Roma i Egipćana i 44% većinske populacije iz ove grupe smatra da će završetak osnovne škole u mnogome povećati djeci šanse za pronalaženje posla, a još 40% Roma i Egipćana i 14% pripadnika većinske populacije da će to donekle biti slučaj. Kada su u pitanju Romi i Egipćani čija djeca ne pohađaju školu, 27% smatra da bi njihova djeca našla posao kad završe proces školovanja. Značajno

pesimističnije ocjene dali su roditelji koji nijesu Romi ili Egipćani, a čija djeca ne idu u školu. Čak 42% njih smatra da im škola uopšte neće olakšati dolazak do posla, a samo 12% smatra da bi našli posao ako bi završili školu. Ipak, mora se uzeti u obzir da je većina djece iz ove grupe zapravo s teškoćama u razvoju, što u datim okolnostima dovodi u pitanje mogućnost zaposlenja.

Zanimljivo je da čak 36% roditelja iz većinske populacije čija djeca pohađaju školu smatra da su šanse njihovog djeteta da se nakon završene škole zaposli veoma velike. Ovakav rezultat nije neočekivan – ukoliko roditelji ne vjeruju da će se dijete nakon završene škole zaposliti, neće investirati u obrazovanje svoje djece, a sličan stav mogu prenijeti i djeci. Otuda je veoma važno da se kod svih roditelja i djece koja idu u školu izgradi uvjerenje da završena škola povećava šanse za nalaženje posla, što bi trebalo pozitivno da utiče na njihovu motivaciju da krenu u školu i dostignu određeni nivo obrazovanja. Da neka vrsta veze postoji potvrdili su i rezultati studije, budući da roditelji čija djeca idu u školu u većem procentu navode da znaju nekog

Grafikon 27

Procjena šansi da nađu posao po završetku škole

uspješnog, ko se zahvaljujući obrazovanju zaposlio i obezbijedio sebi bolji život (78% većinskog stanovništva, 55% Roma i Egipćana). Kao što je rečeno na početku ove sekcije, primjeri uspješnih zaposlenih ljudi iz okoline koji su završili školu pozitivno utiču na stav roditelja prema obrazovanju, a posredno i na školovanje njihove djece. S druge strane, svega trećina Roma i Egipćana čija djeca ne idu u školu zna za takav pozitivan primjer u svojoj okolini.

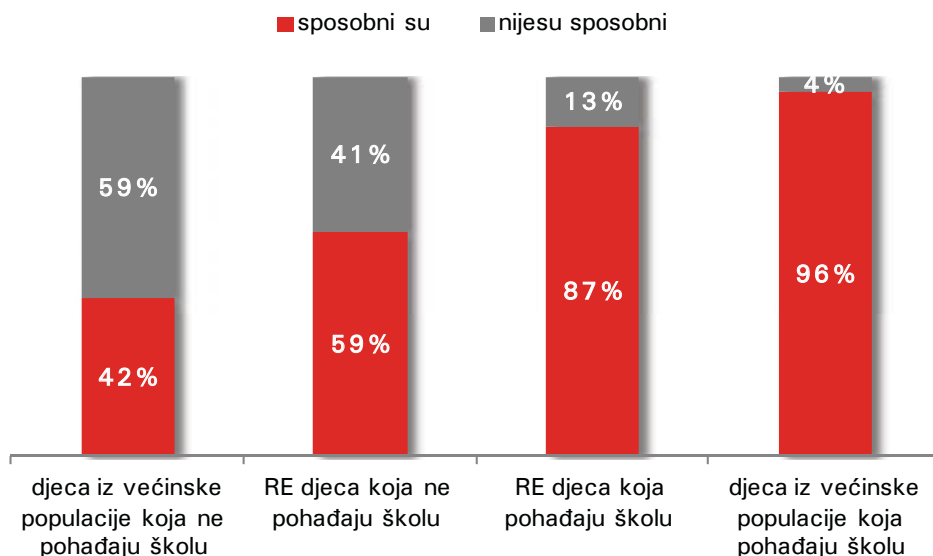
Ovakve stavove roditelji obrazlažu na razne načine. Snažnu prepreku izgradnji uvjerenja o svrsishodnosti procesa obrazovanja u kontekstu budućeg zaposlenja predstavljaju u društvu rašireni stereotipi o Romima i Egipćanima, koje pripadnici ovih etničkih grupa ispravno prepoznaju – Romima i Egipćanima je teško da se zaposle, neće niko da im da posao. S druge strane, roditelji iz većinske populacije smatraju da zbog bolesti ili smetnji u razvoju njihove djece, a to su, vidjeli smo, najčešći razlozi ispadanja iz procesa

formalnog obrazovanja, nalaženje posla neće biti lako ili će biti nemoguće. Naravno, ekonomska kriza i situacija na tržištu rada takođe utiču na stanovište da je teško naći posao. S druge strane, oni koji vjeruju da će se njihova djeca zaposliti, takvo uvjerenje temelje na stavu da je obrazovanim osobama, koje posjeduju diplomu, lakše naći posao.

Roditelji djece koja ne idu u školu češće su skloni da vjeruju da njihova djeca nijesu sposobna da završe osnovnu školu od roditelja djece koja idu u školu. Istraživanje je pokazalo da 41% Roma i Egipćana i 58% roditelja iz većinske populacije čija djeca trenutno ne idu u školu smatra da njihovo dijete ne može da završi osnovnu školu. To bi moglo da ukaže na potrebu za inkluzivnijim obrazovanjem i dodatnom podrškom za ovu djecu. S druge strane, ogromna većina roditelja djece koja pohađaju školu uvjereni su u to da će njihova djeca uspješno okončati proces osnovnoškolskog obrazovanja – 87% Roma i Egipćana i 96% roditelja iz većinske populacije.

Grafikon 28

Procena sposobnosti da završe školu

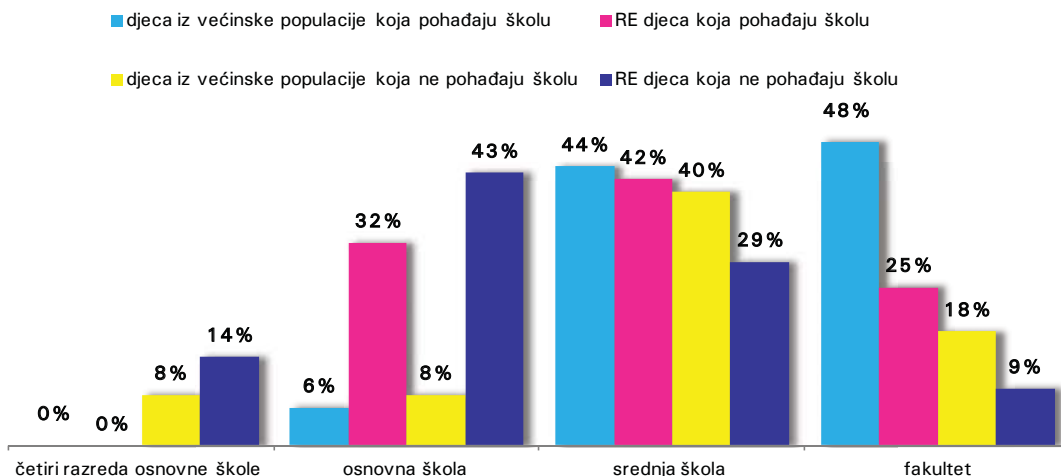

Pitani na drugačiji način za roditeljsku procjenu o tome koliko je vjerovatno da će njihovo dijete završiti osnovnu školu – 44% roditelja romske i egipćanske djece i 52% roditelja djece iz većinske populacije koja ne idu u školu smatraju da su šanse njihove djece da uspješno okončaju osnovnu školu veoma male, gotovo nikakve. Nasuprot njima, roditelji djece koja idu u školu su optimistični (85% Roma i Egipćana i 98% pripadnika većinske populacije vjeruju da će njihova djeca završiti osnovnu školu), pri čemu je optimizam roditelja djece iz većinske populacije veći od optimizma roditelja romske i egipćanske djece (70% njih je sigurno da će njihovo dijete završiti osnovnu školu, nasuprot 48% roditelja romske i egipćanske djece). Pesimizam roditelja djece iz većinske populacije koja ne idu u školu proizilazi iz činjenice da njihova djeca imaju smetnje u razvoju. S druge strane, roditelji romske i egipćanske djece koja ne idu u školu svoj stav da ne vjeruju u to da će im djeca završiti osnovnu školu obrazlažu nezainteresovanošću djece za školu i lošim materijalnim uslovima. Ovo bi opet moglo da naglasi potrebu za mjerama koje bi ublažile finansijski teret koji se povezuje s pohađanjem škole i koje bi škole učinile inkluzivnijim i

prilagođenijim i za romsku i egipćansku djecu i za djecu sa smetnjama u razvoju.

Aspiracije roditelja čija djeca idu u školu u pogledu obrazovanja djece, logično je, veće su od aspiracija roditelja djece koja ne idu u školu. Takođe, uočljivo je da roditelji djece iz većinske populacije, bez obzira na to da li im djeca idu u školu ili ne, imaju veće aspiracije od roditelja romske i egipćanske djece. Dok bi roditelji romske i egipćanske djece koja ne idu u školu bili zadovoljni da im djeca završe četiri (14%) ili devet razreda osnovne škole (43%), roditelji iz većinske populacije čija djeca idu u školu pretenduju na nešto više nivo obrazovanja (četiri ili devet razreda osnovne škole spominje tek po 8%, dok gotovo 40% smatra da bi djeca trebalo da im završe trogodišnju ili četvorogodišnju srednju školu, a još gotovo 20% pretenduje na fakultet). Do sličnog zaključka dolazi se i kada se porede roditelji romske i egipćanske i djece iz većinske populacije koja pohađaju školu – roditelji djece iz većinske populacije imaju veća očekivanja od svoje djece u pogledu obrazovanja. Čak trećina romskih i egipćanskih roditelja, čija se djeca nalaze u procesu obrazovanja, bilo bi zadovoljno ukoliko

Grafikon 29
Aspiracije roditelja (željeni nivo obrazovanja njihove djece)

im dijete završi osnovnu školu, nasuprot svega 6% roditelja iz većinske populacije. Očekivano, u poređenju s roditeljima romske i egipćanske djece (25%), veći procenat roditelja djece iz većinske populacije koja pohađaju školu planira da im djeca završe fakultet.

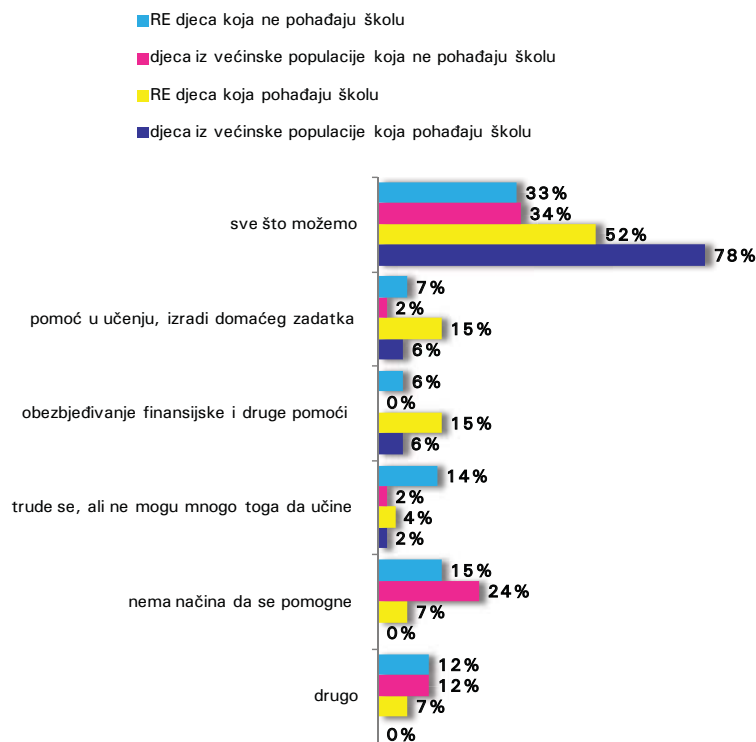
Dalje, gotovo svi roditelji iz većinske populacije ocjenjuju da je za dijete mnogo važnije da se posveti školskim obavezama, a ne obavezama u kući ili radu, dok se ostali u uglavnom slažu s tom tvrdnjom, ali u manjem stepenu (donekle je bolje da se posvete školskim obavezama). Ukoliko posmatramo samo grupu romskih i egipćanskih roditelja, razlika u stepenu slaganja je izuzetno velika: 80% onih čija djeca idu u školu i 44% onih čija djeca ne pohađaju nastavu smatraju da je mnogo bolje da se dijete posveti školskim obavezama. Ova razlika može u

nekim slučajevima da bude odraz finansijskih teškoća. Na primjer, u domaćinstvima gdje rade oba roditelja, romska i egipćanska djeca moraju da pomažu u kućnim poslovima ili da vode računa o braći i sestrama.

Spremnost roditelja da se angažuju da bi pomogli djetetu da uspješno završi proces obrazovanja veoma je važan faktor školskog uspjeha djeteta. Uočljivo je da su roditelji djece koja idu u školu spremniji da, kako kažu, učine sve što mogu ne bi li im dijete završilo osnovnu školu (52% Roma i Egipćana i 78% pripadnika većinske populacije) od roditelja djece koja ne idu u školu (33% Roma i Egipćana, odnosno 34% pripadnika većinske populacije). Takođe, oni češće navode da se trude da obezbijede materijalne uslove (Grafikon 30). S druge strane, roditelji djece koja ne pohađaju školu

Grafikon 30

Spremnost roditelja da budu angažovani kako bi svojoj djeci pomogli da završe školu

skloniji su da vjeruju kako nema načina da se pomogne njihovom djetetu (15% Roma i Egipćana i 24% pripadnika većinske populacije), kako se trude, ali ne mogu mnogo da doprinesu uspjehu djeteta u školi (14% Roma i Egipćana i 2% pripadnika većinske populacije). Nizak nivo ili u nekim slučajevima nepostojanje obrazovanja utiče na kapacitet roditelja da pomažu svojoj djeci prilikom savladavanja školskih obaveza, a očigledno je da odgovarajuće finansiranje obrazovanja djeteta direktno zavisi od finansijske situacije porodice. Trebalo bi razmotriti koje bi to intervencije mogle da povećaju kapacitet neobrazovanih roditelja, kao i koje bi pomogle kod troškova obrazovanja.

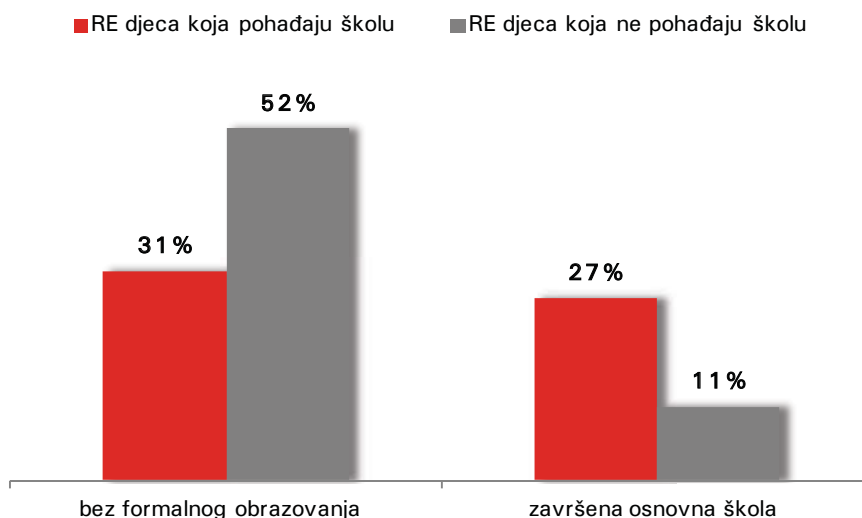
Pismenost roditelja

Kao što smo napomenuli u dijelu iznad, stepen agnažovanja roditelja oko obrazovanja djece dijelom je u vezi s nivoom obrazovanja samih roditelja. I što se više oni angažuju to je veća vjerovatnoća da će djeca ostati u školi i napredovati. Pismenost roditelja je ključna determinanta kojom će se baviti ovaj odjeljak. U

grupi romskih i egipćanskih domaćinstava često je slučaj da su roditelji bez ikakvog formalnog obrazovanja. Veoma je značajno da je unutar romskih i egipćanskih domaćinstava obrazovanje oca povezano s djetetovim pohađanjem škole: očevi djece koja nijesu upisana u školu i sami često nijesu završili istu.

Čak polovina romskih i egipćanskih očeva čija djeca ne idu u školu bez ikakvog je obrazovanja (52%), dok je među Romima i Egipćanima čija djeca pohađaju školu značajno manje očeva koji nemaju obrazovanje – približno svaki treći otac (31%). Osnovnu školu kao posljednju završenu ima svega 11% romskih i egipćanskih očeva čija djeca ne idu u školu (Grafikon 3). Među romskim i egipćanskim očevima čija djeca pohađaju školu značajno je više onih koji imaju završenu osnovnu školu (27%).

Grafikon 31
Obrazovanje oca: romska i egipćanska populacija

U domaćinstvima iz većinske populacije zanemarljiv je broj očeva koji su bez obrazovanja (svega 2%). Takođe, očevi iz većinske populacije češće imaju završenu srednju školu u poređenju s očevima iz romskih i egipćanskih domaćinstava. Tako je trogodišnju srednju stručnu školu završilo 34% očeva iz većinske populacije, naspram svega 1% romskih i egipćanskih, dok je četvorogodišnju srednju stručnu školu završilo 15% očeva iz većinske populacije naspram 2% romskih i egipćanskih očeva.

Obrazovanje romskih i egipćanskih majki je lošije od obrazovanja očeva. Preko polovine njih je bez ikakvog obrazovanja (63% majki čija djeca ne idu u školu i 55% majki čija djeca idu u školu³⁴). Osnovnu školu kao posljednju završenu ima svega 9% romskih i egipćanskih majki, naspram 36% majki iz većinske populacije. Završenu srednju školu gotovo da nema nijedna majka iz romskih i egipćanskih domaćinstava.

Pismenost roditelja nije povezana s pohađanjem škole u domaćinstvima većinske populacije, ali se zato u romskim i egipćanskim domaćinstvima dobija sasvim drugačija slika. U domaćinstvima većinske populacije, bez obzira na to da li se radi o roditelju čije dijete pohađa ili ne pohađa školu, gotovo svaki roditelj sa kojim je obavljen razgovor umije da čita i piše na ćirilici (98%), kao i na latinici (99%). Slično je i s njihovim supružnicima – na ćirilici umije da čita i piše njih 81%, dok na latinici umije da čita i piše njih 83%. S druge strane, približno svaki drugi roditelj iz romskog ili egipćanskog domaćinstva u kojem djeca pohađaju osnovnu školu umije da čita i piše na ćirilici (46%), dok je ovo slučaj sa svakim trećim roditeljem čija djeca ne pohađaju osnovnu školu (31%). Na latinici umije da čita i piše oko polovine romskih i egipćanskih roditelja, pri čemu opet nešto manje roditelja čija djeca ne idu u školu (42% naspram 51% roditelja čija djeca pohađaju školu).

³⁴ Ova razlika nije statistički značajna.

Rano stupanje u brak

1. Karakteristike romskih i egipćanskih domaćinstava

Djeca obuhvaćena ovim istraživanjem uglavnom žive u domaćinstvima sa više članova (prosječan broj članova iznosi 5,7). U romskim i egipćanskim domaćinstvima generalno ima nešto više članova: prosječno 5,9 u onima u kojima djeca idu u školu i 6,2 u onima u kojima djeca nijesu u obrazovnom sistemu. S druge strane, domaćinstva iz većinske populacije u kojima djeca idu u školu u prosjeku broje 4,9 članova, a ona u kojima djeca ne pohađaju nastavu imaju prosječno 5,2 člana.

Roditelji iz romske i egipćanske populacije generalno su nešto mlađi od roditelja iz većinske populacije. Tako, na primjer, u populaciji Roma i Egipćana očevi su najčešće stari između 31 i 40 godina, dok očevi iz većinske populaciji najčešće imaju između 41 i 50 godina. Takođe, u romskim i egipćanskim domaćinstvima ima više majki mlađih od 30 godina (32% naspram 17% u većinskoj populaciji). Za Rome i Egipćane karakteristično je stupanje u tradicionalni brak, dok se većinsko stanovništvo u većem procentu zvanično vjenčava u crkvi/opštini (46% naspram 16% romskih i egipćanskih roditelja).

Kada je riječ o životnoj dobi u kojoj se stupa u brak, Romi i Egipćani češće stupaju u brak veoma mladi. Tako je, na primjer, 20% majki iz romskih i egipćanskih domaćinstava brak sklopilo do navršene petnaeste godine (naspram svega 1% majki iz većinskih domaćinstava), dok je 30% očeva iz romskih i egipćanskih domaćinstava sklopilo brak između šesnaeste i osamnaeste godine (nasuprot svega 5% očeva iz većinskih domaćinstava).

Posmatrano na nivou cjelokupnog uzorka, prvo dijete najčešće se dobija u starosnoj dobi između 19 i 25 godina (49%), u čak 28% romskih i egipćanskih domaćinstava su roditelji prvo dijete dobili u životnoj dobi od 16 do 18 godina, što je bio slučaj u svega 8% većinskih domaćinstava. Takođe, za domaćinstva većinske populacije karakteristično je da roditelji prvo dijete dobijaju sa više od 25 godina (44%), dok je to slučaj u samo 11% romskih i egipćanskih domaćinstava. U pogledu životne dobi u kojoj roditelji dobiju prvo dijete, romska i egipćanska domaćinstva u kojima djeca idu u školu ne razlikuju se značajno od romskih i egipćanskih domaćinstava u kojima djeca ne idu u školu.

2. Stavovi o braku

U nekim romskim i egipćanskim zajednicama češći su rani brakovi, kao i testiranje djevičanstva, trudnoća među tinejdžerkama, kao i više stope napuštanja škole među djevojčicama Romkinjama i Egipćankama. Ali, i istraživanja u drugim zemljama JIE takođe su pokazala da presudni faktori mogu da budu „[...] predrasude koje imaju [pojedini] nastavnici po pitanju ranih brakova i trudnoća kod tinejdžerki [što ima za posljedicu niža očekivanja od romskih i egipćanskih djevojčica [uključujući] očekivanje da će one ranije da napuste školu.“³⁵ Štaviše, takođe „je važno da napomenemo da, iako su rani brakovi statistički govoreći češći u

nekim romskim i egipćanskim zajednicama, [uključujući i Crnu Goru] u poređenju sa [...] državnim prosjekom, trudnoća među tinejdžerkama u velikoj mjeri predstavlja problem i brigu većine društva.“³⁶ Svo stanovništvo bi imalo koristi od boljeg obezbjeđivanja časova obrazovanja o seksualnom vaspitanju. Ipak, strogi zahtjevi po pitanju djevičanstva među nekim Romima i Egipćanima mogu da dovedu do vršenja pritiska da se Romkinje i Egipćanke rano udaju što je u vezi s visokom stopom napuštanja škole među njima.³⁷ Podaci o osipanju govore o tome da nakon navršene 11. godine opada broj romske i egipćanske djece u školovanju, posebno djevojčica. Sve romske i egipćanske majke sa kojima se u okviru studije razgovaralo (bilo u fokus grupi ili u okviru studije slučaja), bez obzira na to da li njihova djeca idu ili ne idu u školu, spontano su pomenule da se „plaše za svoje ćerke da će se zaljubiti i da će ih neko prevariti“. Većina njih smatra da je pravo vrijeme za osnivanje porodice između 15. i 17. godine. Komentari nekih romskih i egipćanskih majki o onome šta ih brine jeste mogućnost da njihove kćerke izgube nevinost prije braka. Ipak, ima i onih drugih romskih i egipćanskih majki koje se nadaju da se njihove kćerke neće udavati kao tinejdžerke, već da će prvo da završe školu. Upravo je ovakvo različito predviđanje budućnost majki Romkinja i Egipćanki za svoje kćerke ono što ih je natjeralo da ih upišu u školu.

³⁵ Ravnbøl, Camilla Ida. [2011] *Women, Motherhood, Early Childhood Development: Exploring the question of how poor Roma women's status and situation influences children's survival, growth and development*. UNICEF. pp. 59. (Žene, majčinstvo, razvoj u ranom djetinjstvu: istraživanje pitanja kako loš status i situacija žena Romkinja utiče na preživljavanje djece, rast i razvoj)

³⁶ Ravnbøl, Camilla Ida. [2011] *Women, Motherhood, Early Childhood Development: Exploring the question of how poor Roma women's status and situation influences children's survival, growth and development*. UNICEF. pp. 44. (Žene, majčinstvo, razvoj u ranom djetinjstvu: istraživanje pitanja kako loš status i situacija žena Romkinja utiče na preživljavanje djece, rast i razvoj)

³⁷ European Roma Rights Center (2006) *Forced Arranged Marriage of Minors Among Traditional Romani Communities in Europe*. ERRC, Budapest. pp.3-4. Evropski centar za prava Roma: *Prisilni dogovoreni brakovi maloljetnika među tradicionalnim romskim zajednicama Evrope* <www.errc.org/cms/upload/media/02/BA/m000002BA.pdf>

MERSIDA I ELMA, DJEVOJČICE KOJE ČUVAJU ZA BRAK

Mersida ima 15 godina, a njena sestra Elma godinu manje. Žive u petočlanoj porodici sa samohranom majkom. U požaru na Koniku izgorjela im je sva imovina. Privremeno su smješteni u šatoru. Žive od sakupljanja sekundarnih sirovina. Čekaju stambeni kontejner u kojem će živjeti.

Mersida je, po riječima njene majke, redovno završila četiri razreda u školi na Koniku. S polaskom u peti razred prešla je u školu „Božidar Vuković Podgoričanin“, ali ju je poslije nekoliko dana napustila i više se nije vratila na nastavu. Majka je objasnila da se jednog dana u školi neki dječak pred Mersidom skinuo poptuno go. Taj čin je djevojčicu toliko uplašio da ona više nikada nije htjela da ode u školu. Sljedeće godine, kada je mlađa sestra trebalo da pređe u matičnu školu, takođe iz straha nije željela da ide bez sestre. Djevojčica je jako stidljiva i nije željela da odgovara na pitanja tokom intervjuja. Ipak, majčina priča se ne može u potpunosti uzeti kao pouzdana, prije svega stoga što,

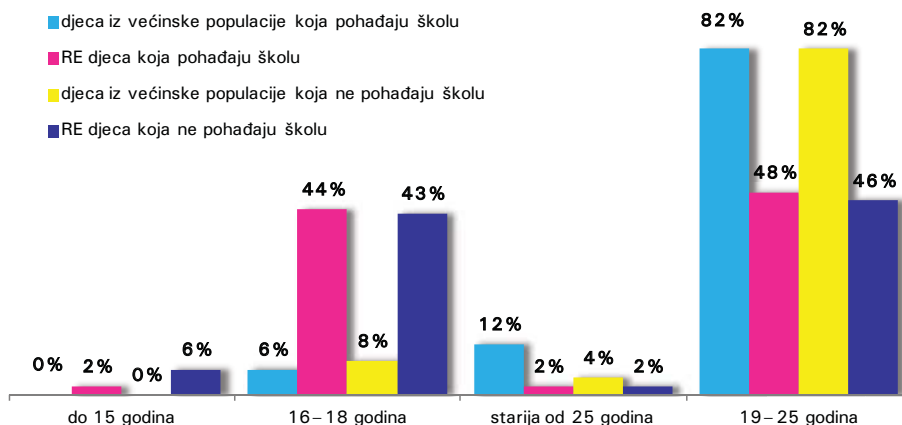
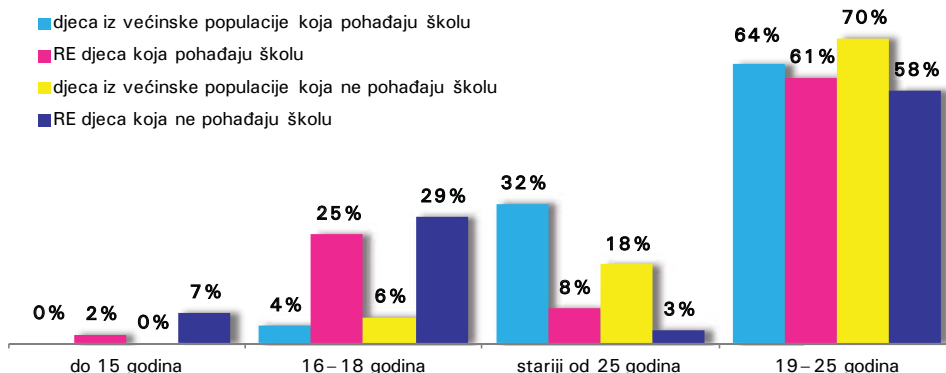
kako sama kaže, nije reagovala u toj situaciji niti je nekome prijavila slučaj u školi. Ni predstavnicima škole nije poznato da se takav događaj ikada odigrao.

Kasnije se kroz razgovor otkrio suštinski uzrok ranog napuštanja škole. Majka se plaši da bi njene kćerke mogle da se zaljube te da ih neko „iskoristi“ nakon čega ne bi mogle da se udaju. Na direktno pitanje da li ih je strah otmice mlade, majka odgovara da to ne bi predstavljao problem ukoliko bi je taj muškarac uzeo za ženu „ali, ako je iskoristi i ostavi meni ispred vrata, šta da radim onda s njom“. Dvoje mlađe djece (djevojčica od osam godina i dječak od šest godina) pohađaju osnovnu školu, ali majka nije sigurna da li će je završiti. Po njenim riječima, „ako budu htjeli, ići će“, ali je tada napomenula da su njihovi materijalni uslovi jako loši, još gori nego što su bili prije požara.

Lanac reagovanja i u ovom slučaju je bio isti. Škola je preko medijatora pozvala majku koja se nije odazvala pozivu.

Podaci iz kvantitativnog dijela ovog istraživanja potvrđuju razliku u romskoj i egipćanskoj tradiciji i tradiciji većinskog stanovništva kada je u pitanju stupanje u brak. Dok su romski i egipćanski roditelji skloniji da adolescentske godine vide kao idealne za stupanje u brak, ostali gotovo da nijesu pominjali uzrast ispod 18 godina. Ono što je ipak zajedničko roditeljima u Crnoj Gori, bez obzira na etničku pripadnost, jeste uvjerenje da bi osobe ženskog pola trebalo u brak da stupe ranije u odnosu na muškarce. Takođe je važno da

nema značajnih razlika u zavisnosti od toga da li su djeca uključena ili ne u sistem obrazovanja. Tako 47% Roma i Egipćana čija djeca ne idu u školu i 46% onih čija idu smatraju da je za osobe ženskog pola idealno vrijeme za brak do 18 godina starosti (Grafikon 32). Za momke se, pak, ove tinejdžerske godine pominju nešto rjeđe (36% Roma i Egipćana čija djeca ne idu u školu, 27% Roma i Egipćana čija djeca idu u školu, Grafikon 33). Većinskom stanovništvu maloljetnički brakovi nijesu prihvatljivi ni za jedan pol (manje od

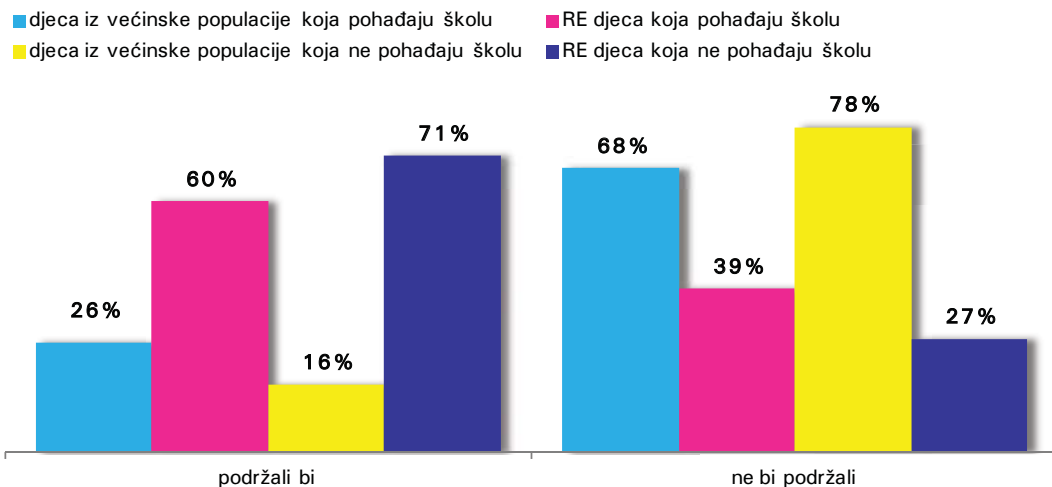
Grafikon 32**Idealna starost za stupanje u brak za ženske osobe****Grafikon 33****Idealna starost za stupanje u brak za muškarce**

10% smatra uzrast do 18 godina idealnim za brak). Još jedna zajednička odlika većine roditelja, bez obzira na etničku pripadnost, jeste da podrazumijevaju da je do 26. godine idealno vrijeme za brak. Jedino roditelji iz većinske populacije čija djeca idu u školu za dječake u nešto značajnijem procentu (32%) navode da bi trebalo da se ožene nakon 25. godine.

Sve u svemu, studija ukazuje na to da bi većina romskih i egipćanskih roditelja podržala odluku o ulasku u bračnu zajednicu prije navršenih 18 godina (71% onih čija djeca ne idu u školu i 60% onih čija idu), dok bi, s druge strane, podrška izostala kod većine roditelja neke druge etničke pripadnosti (78% roditelja čija djeca ne idu u školu, 69% roditelja čija djeca idu u školu).

Grafikon 34

Podržavanje djece za stupanje u rane brakove

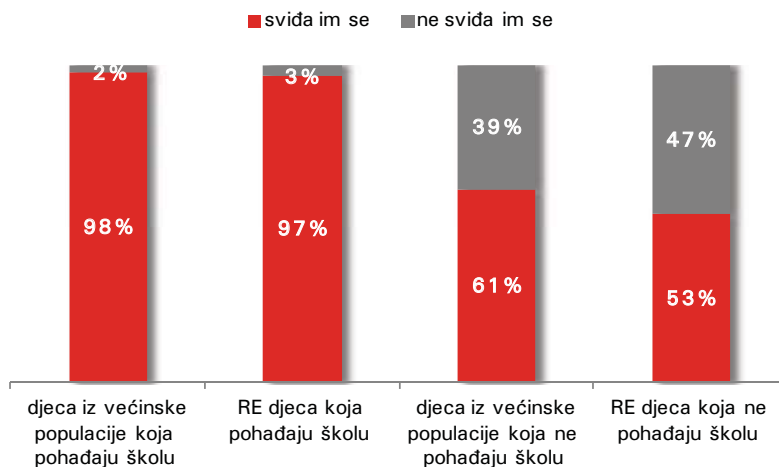

Smanjena motivacija i zainteresovanost mladih za obrazovanje

Budući da je odbijanje djeteta da uči i ide u školu jedan od najčešćih razloga za prekid školovanja, sasvim je očekivan rezultat da djeca koja su i dalje u sistemu obrazovanja u većoj mjeri vole da pohađaju školu. Ocjene roditelja u kojoj mjeri njihova djeca vole da idu u školu konzistentne su s ocjenama same djece. Tako 97% roditelja djece koja idu u školu i 98% djece iz ove grupe pozitivno ocjenjuju odnos prema školi („vole ili jako vole da idu u školu“), dok su ovakve ocjene značajno rjeđe kada su u pitanju djeca koja su napustila školu (pozitivne ocjene je dalo 55% roditelja i 59% djece iz ove grupe). Očigledno je da veći broj romske i egipćanske djece koja

ide u školu ima bolje mišljenje o tome u odnosu na one koji ne idu, kao što je iznijeto, 98% nasuprot 59%. Trebalo bi posebno istaći činjenicu da bi polovina djece koja su rano napustila školu, bilo da su Romi i Egipćani ili pripadnici neke druge manjine, željela da se vrati u školu. Djeca ne vole školu iz brojnih i raznih razloga, i sigurno je da bi trebalo ispitati kvalitet, uključujući i specifične komponente postavke sistema obrazovanja i metoda, kao što su odgovarajući nastavni plan i program i okruženje koje je prilagođeno potrebama djece.

Nažalost, ovo istraživanje nije dozvolilo dalje ispitivanje razloga koji su uticali na to da izvjesna djeca i roditelji formiraju svoje mišljenje.

Grafikon 35**Ocjena roditelja u kojoj mjeri djeca žele ili ne žele da idu u školu**

Polovina djece koja su ispala iz sistema obrazovanja, bilo da su romske i egipćanske ili neke druge etničke pripadnosti, po sopstvenim tvrdnjama, voljela bi da se vrate u školu.

podataka mogu dati neke naznake o tome da li su škole inkluzivne i da li zadovoljavaju potrebe djece s posebnim obrazovnim potrebama i romske djece.

Kontinuirana potreba

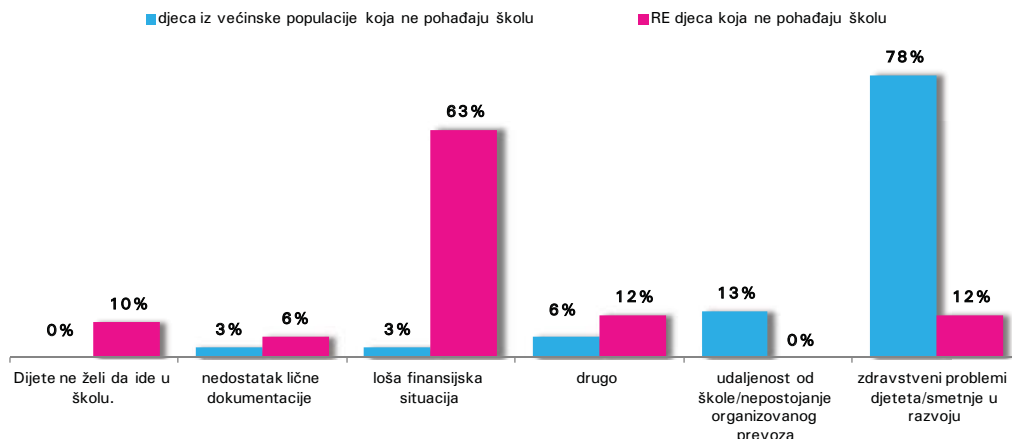
Romska i egipćanska djeca, kao i djeca iz drugih ranjivih grupa, nijesu samo u opasnosti od ranog napuštanja škole već često ne pohađaju redovno nastavu ili ponavljaju razrad, zbog više faktora. Sposobnost redovnog pohađanja i neprekidnost određenog pravca određuje ishode obrazovanja. Većina djece iz većinske populacije koja nijesu dio sistema obrazovanja nijesu se upisala u osnovnu školu, u najvećem broju slučajeva, iz zdravstvenih razloga. Neupisivanje i rano napuštanje škole među Romima i Egipćanima najviše se povezuje s njihovom lošom finansijskom situacijom. Ovo istraživanje otkrilo je da djeca koja su ranije napustila školu nijesu redovno pohađala nastavu ni prije toga. Ona su takođe ponavljala razrede. Nedostatak ličnih dokumenata i krštenica značajnog procenta Roma i Egipćana još jedan je faktor koji doprinosi neupisivanju i ranom napuštanju. Dostupni su takođe i podaci o zdravstvenom stanju djece u školi i van nje. Obje grupe

1. Djeca van obrazovnog sistema

Djeca koja ne završe obavezno osnovno obrazovanje mogu se podijeliti na onu koja nikada nijesu ni ušla u sistem i onu koja su iz sistema ispala. U ovoj studiji obuhvaćeno je 150 djece van obrazovnog sistema, od čega je **46% iz nekog razloga napustilo školovanje, dok preostali nikada nijesu ni bili upisani u školu.**

Kod većinskog stanovništva nešto je češći slučaj da školovanje nije ni otpočelo (64%) nego što je to zabilježeno u romskoj i egipćanskoj populaciji (49%). Postoje različiti razlozi za neupisivanje škole u romskoj i egipćanskoj, i s druge strane većinskoj populaciji (Grafikon 36). Naime, na osnovu izjava roditelja, djeca iz većinske populacije školu ne upisuju prije svega zbog teške zdravstvene situacije i smetnji u razvoju, koji ih onemogućavaju da prisustvuju nastavi (78% djece iz većinske populacije koja nijesu ni upisala školu). Istovremeno, kako roditelji kažu, odluku o njihovom neupisivanju češće je donosio ljekar (53%) nego što su to činili oni sami (31%).

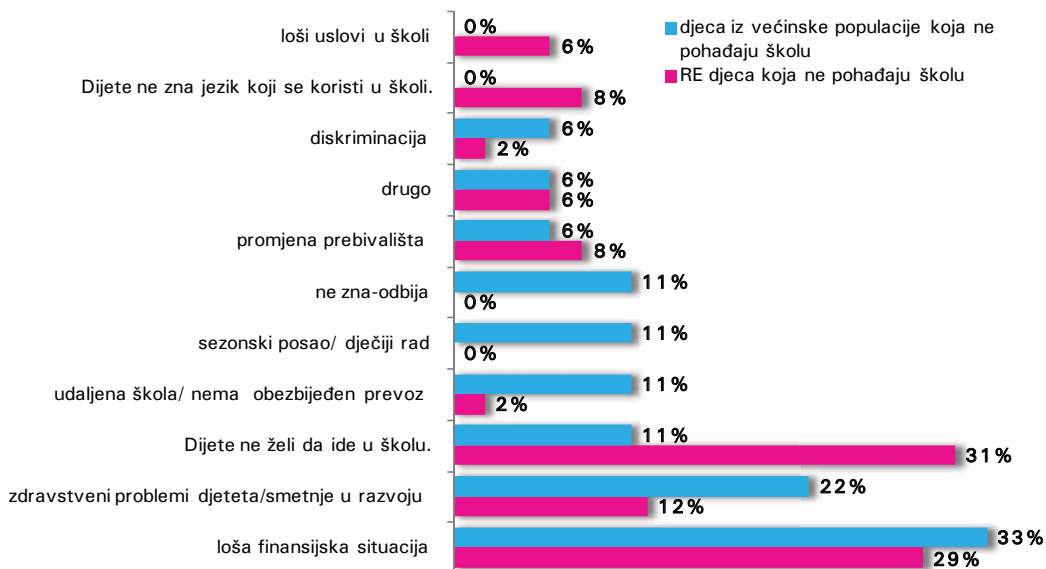
Grafikon 36
Glavni razlozi neupisivanja u školu

Dominantni razlog za neuključivanje romske i egipćanske djece u obrazovni sistem su loši materijalni uslovi i nedostatak novca, koje je kao razlog navelo 63% roditelja čija djeca nijesu upisala školu. To su istovremeno i

razlozi zbog kojih romska i egipćanska djeca napuštaju školu koju su upisala (29% razloga za napuštanje, Grafikon 37). Po tvrdnjama roditelja, školovanje nekad prestane jer dijete ne želi da pohađa nastavu (31%).

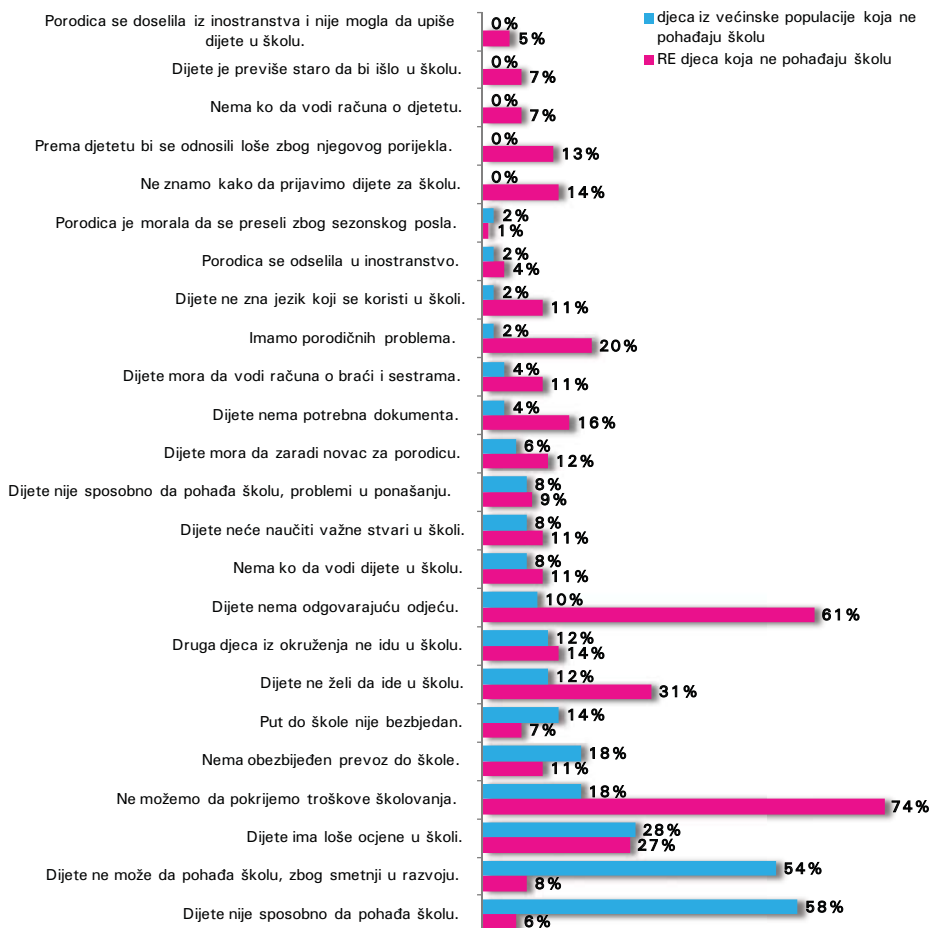
Grafikon 37
Glavni razlog za rano ispisivanje

I kod romske i egipćanske djece i djece iz većinskog stanovništva ostali razlozi, poput udaljenosti škole, nepoznavanje jezika, promjene mjesta boravka, rijetko predstavljaju presudni faktor za neupisivanje/napuštanje škole (u manje od 10% slučajeva). Ipak, kad roditelji navode sve razloge koji su doveli do toga da dijete ostane van obrazovnog sistema, slika postaje nešto kompleksnija. Naime, često je u pitanju kombinacija faktora koji su negativno uticali na krajnji ishod. Kod romske i egipćanske populacije ponovo preovladavaju materijalni uslovi, kao što su

nedostatak novca za troškove školovanja (razlog za 74% romske i egipćanske djece koja ne idu u školu) i nedostatak odgovarajuće garderobe za školu (61%) i to značajno češće nego u većinskoj populaciji, gdje se izdvajaju fizičke (54%) i mentalne, senzorne i kombinovane smetnje u razvoju (58%). Za Rome i Egipćane je karakteristično i da prepreku predstavlja nedostatak dokumenata, strah da će dijete biti diskriminirano na etničkoj osnovi, to što nema ko da brine o njemu i to što je preraslo uzrast za polazak u školu (Grafikon 38). U obje

Grafikon 38
Svi razlozi za rano napuštanje

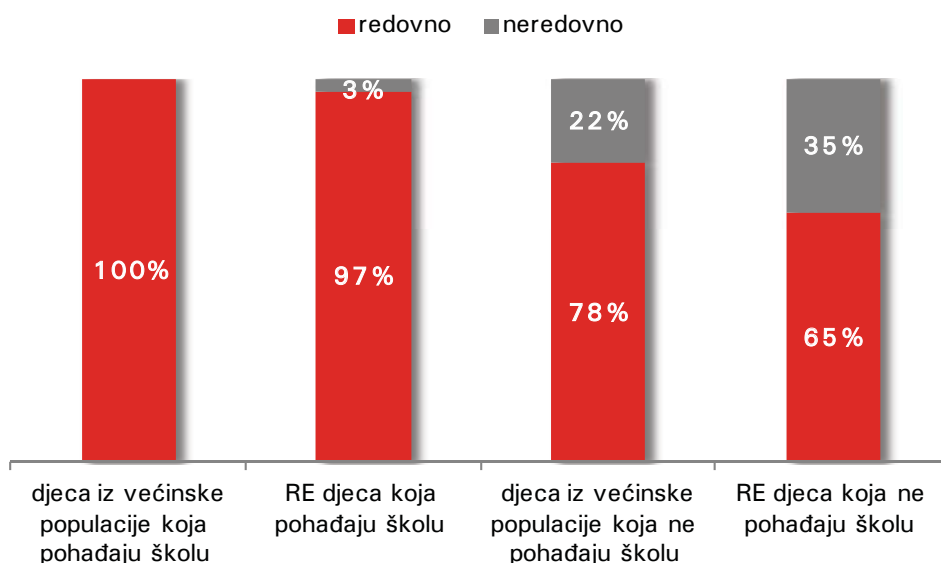
populacije se, pak, podjednako često kao prepreka u obrazovanju javljaju loše postignuće djeteta u školi (27% romske i egipćanske populacije, 28% većinske populacije), te nedostatak želje kod djeteta da pohađa školu (31% romske i egipćanske populacije, 12% većinske populacije). Značajno je i da 14% romskih i egipćanskih roditelja navodi da je problem to što nijesu dovoljno informisani o tome gdje i kako da upišu svoju djecu u školu.

Iako nepoznavanje jezika nije u značajnom procentu navođeno kao prepreka u obrazovanju, rezultati ukazuju da razlike u poznavanju jezika na kom se izvodi nastava ipak postoje, te da se ovaj faktor može posmatrati kao potencijalna smetnja u procesu školovanja. Dok velika većina djece koja trenutno idu u školu (97% Roma i Egipćana i 92% većinskog stanovništva) govori crnogorski jezik, djeca koja su ispala iz sistema obrazovanja u manjem procentu spadaju u grupu onih koji znaju standardizovani jezik (85% Roma i Egipćana i 78% većinskog stanovništva).

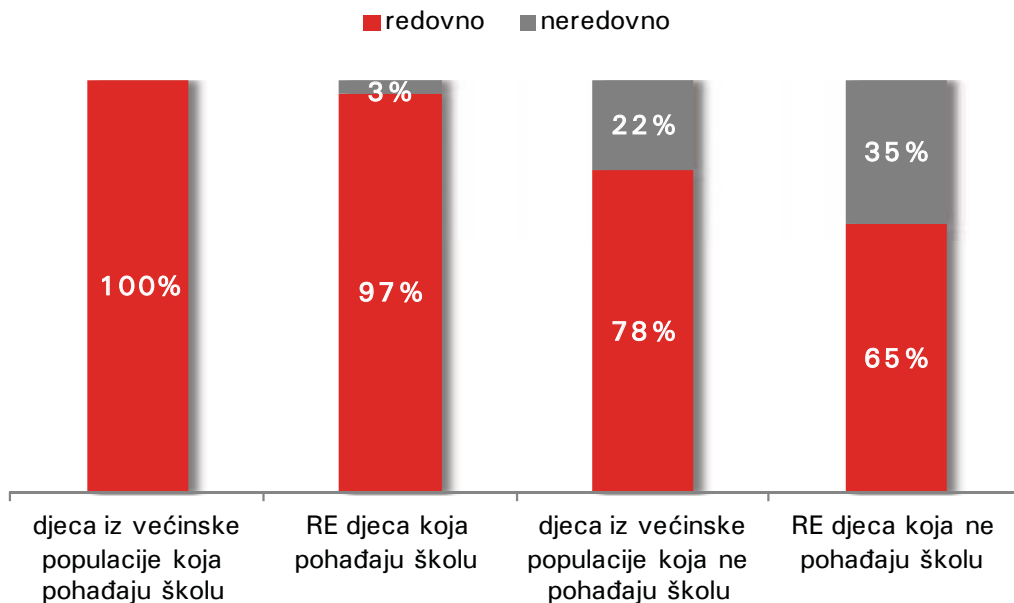
Pohađanje škole

Sva djeca obuhvaćena ovim istraživanjem, koja su u nekom trenutku bila uključena u obrazovni sistem i ona koja još uvijek jesu njegov dio, imaju slična iskustva kada je u pitanju broj škola koji su pohađali. U pitanju je najčešće samo jedna škola (93%), tako da nema značajne razlike među djecom po ovom kriterijumu. Ali ono što je značajno različito u iskustvima djece koja su prestala da pohađaju nastavu i one koja to još uvijek čine, jeste redovnost pohađanja i učestalost ponavljanja razreda. Tako čak trećina romske i egipćanske djece i petina djece iz većinskog stanovništva koja su ispala iz sistema obrazovanja prije napuštanja škole nijesu redovno pohađala nastavu (Grafikon 39), što gotovo da se nije dešavalo među djecom koja i dalje idu u školu (3% Roma i Egipćana, 0% većinskog stanovništva). Razlozi za izostanke, koje navode roditelji romske i egipćanske djece van sistema obrazovanja, isti su oni koji su označeni kao razlog prekida školovanja, a to su protivljenje djeteta odlasku u školu (39%) i materijalni uslovi (22%), ali u svakom desetom slučaju i nepoznavanje jezika ili zdravstveni problemi.

Grafikon 39
Redovnost pohađanja škole

Grafikon 40
Ponavljjanje razreda

Kad je u pitanju ponavljanje razreda, zabilježene razlike su nešto kompleksnije i ukazuju na prepreke u obrazovanju na koje Romi i Egipćani nailaze češće od pripadnika većinskog stanovništva. Naime, ponavljanje razreda nije se dešavalo samo kod djece koja su napustila školu (22% u obje etničke skupine), već podjednako često i kod Roma i Egipćana koji i dalje pohađaju školu (17%), dok ove pojave kod djece iz većinske populacije koja idu u školu gotovo da nije bilo (Grafikon 40). Po tvrdnjama romskih i egipćanskih roditelja, njihova djeca su postizala nedovoljan uspjeh zbog nedostatka novca, a neki čak navode da njihova djeca „ne vole školu i ne uče“. Kod Roma i Egipćana koji idu u školu, još jedan važan razlog koji se javlja su zdravstveni problemi kao uzrok ponavljanja razreda.

Budući da podaci ukazuju na učestaliju pojavu neredovnosti pohađanja i ponavljanja razreda među djecom van sistema obrazovanja, ovi faktori se mogu smatrati značajnim pokazateljima potencijalnog ranog napuštanja škole, posebno kod romske i egipćanske djece. Iz toga razloga bi na njih trebalo posebno obratiti pažnju prilikom kreiranja programa pomoći i socijalnih politika.

Izazovi kod upisivanja u knjige rođenih i dokumenta za ličnu identifikaciju

U kontekstu upisivanja djece u školu značajno je razmotriti da li roditelji djece i sama djeca posjeduju ličnu dokumentaciju, jer neposjedovanje ličnih dokumenata može biti ozbiljna formalna prepreka upisivanju djeteta u školu. Rezultati istraživanja potvrdili su ovu hipotezu. Naime, kada su u pitanju domaćinstva iz većinske populacije, gotovo svi očevi i majke posjeduju izvod iz matične knjige rođenih, kao i ličnu kartu. Kod Roma i Egipćana to, pak, nije slučaj, ali i među njima postoje razlike.

Među romskim i egipćanskim očevima čija djeca ne pohađaju školu, 21% ne posjeduje izvod iz matične knjige rođenih, naspram 9% romskih i egipćanskih očeva čija djeca idu u školu. Dalje, 24% očeva ne posjeduje ličnu kartu, naspram 6% onih čija djeca idu u školu. Među romskim i egipćanskim majkama situacija je veoma slična: 20% romskih i egipćanskih majki čija djeca ne idu u školu ne posjeduje izvod iz matične knjige rođenih, nasuprot 9% majki čija djeca idu u školu, dok 31% ne posjeduje ličnu kartu, što je slučaj sa 14% majki čija djeca idu u školu.

Romska i egipćanska djeca u manjem broju slučajeva posjeduju ličnu dokumentaciju u poređenju s djecom iz većinske populacije. Takođe je manji procenat njih po rođenju prijavljeno matičnoj službi, tako da većina nema izvod iz matične knjige rođenih. Naime, 18% romske i egipćanske djece koja ne pohađaju osnovnu školu nije po rođenju prijavljeno matičnoj službi, dok u populaciji romske i egipćanske djece koja idu u školu takvih ima 5%. Takođe, romska i egipćanska djeca koja ne idu u školu u značajno manjem broju slučajeva

zvanično su upisana u matične knjige u poređenju s romskom i egipćanskom djecom koja idu u školu. Tako, izvod iz matične knjige rođenih nema 22% romske i egipćanske djece koja ne idu u školu nasuprot 10% djece koja idu.

Razlozi za neprijavljivanje djeteta matičnoj službi drugačiji su u populaciji romske i egipćanske djece koja idu u školu i romske i egipćanske djece koja ne idu u školu. Prema rječima anketiranih roditelja, u slučaju romske i egipćanske djece koja ne pohađaju školu dominantan razlog za neupisivanje djeteta u matične knjige na rođenju je nedostatak slobodnog vremena roditelja da prijave rođenje svoje djece, dok je kod djece koja idu u školu najčešće pominjan uzrok taj da roditelji nijesu imali potrebna dokumenta da dijete upišu u matične knjige.

Vjerovatno u vezi s nedostatkom ličnih dokumenata, romska i egipćanska djeca koja su upisana u školu i koja nijesu, takođe se razlikuju prema državi rođenja. Naime, trećina romske i egipćanske djece koja ne idu u školu rođena je na Kosovu (predstavljaju raseljena lica), dok je ovo slučaj sa 14% djece koja idu u školu. Ipak, većina djece prijavljena je u opštini na adresi na kojoj živi (ukupno 94% djece), ali je značajno da među romskom i egipćanskom djecom koja ne idu u školu ima manje prijavljene djece (88%) u poređenju s romskom i egipćanskom djecom koja idu u školu (97%).

Zdravlje djece i teškoće u razvoju kao prepreka za upis i pohađanje škole

Zdravstveno stanje djeteta većina roditelja ocjenjuje kao dobro (84%). Značajno je da u domaćinstvima većinske populacije u kojima djeca ne idu u školu čak nešto više od polovine roditelja (54%) smatra da je djetetovo zdravstveno stanje loše, dok u preostalim tipovima domaćinstava gotovo svi roditelji (93%) ocjenjuju stanje djeteta kao dobro. Ovako izražena razlika u pogledu ocjene zdravstvenog stanja djece sugeriše da je u

većinskoj populaciji loše zdravstveno stanje djeteta jedan od važnih faktora za neupisivanje ili osipanje iz škole, što su potvrdili podaci dobijeni iz razgovora s roditeljima u fokus grupama i studijama slučajeva.

Takođe, kod djece iz većinske populacije koja ne idu u školu u značajno većem broju slučajeva je dijagnostifikovan neki teži zdravstveni problem ili neki vid smetnje u razvoju (svega 38% djece nema problema, dok 22% ima teškoće u razvoju, 18% ima cerebralnu paralizu, 12% ima epileptične napade, 10% probleme sa govorom/sluhom). U ostalim tipovima domaćinstava većina djece je zdrava ili nema smetnje u razvoju (preko 80%). Status djece, s nekim od opisanih prepreka, koja ne idu u školu može da bude pokazatelj nedostatka odgovarajućih inkluzivnih škola i učionica za njih i vjerovatno ograničen pristup i broj službi koje su zadužene da pronađu takvu djecu i pruže podršku njihovom pohađanju nastave.

Iako je u romskim i egipćanskim domaćinstvima zdravstveno stanje djece generalno ocijenjeno kao dobro, značajno je primijetiti da je, u slučaju romske i egipćanske djece koja pohađaju školu, zdravstveno stanje nešto češće ocjenjivano kao odlično (82%) nego kod romske i egipćanske djece koja ne pohađaju školu (69%).

Ovaj podatak može da ukaže i na nedostatak inkluzivnog smještaja u školama za djecu sa SEN-om, kao i nedovoljno dobrog okruženja i nastavnog plana i programa koji je napravljen u skladu s potrebama djece i koji podržava različitosti.

KVALITET

Determinante koje potpadaju pod kategoriju kvaliteta imaju odlučujući uticaj na rezultate obrazovanja djece iz ranjivih i marginalizovanih grupa. Sva djeca bi trebalo da imaju jednak pristup obrazovanju i to **kvalitetnom** obrazovanju. Da bi se ublažile mane i ojačala inkluzija, škole i učionice bi trebalo da ispunjavaju standarde u najmanje jednoj od sljedećih oblasti: kvalitet predavanja i metode bi trebalo da budu najvišeg kvaliteta, inkluzivne, usmjerene na djecu, i prilagođene pojedinačnim potrebama i vještinama svakog djeteta, uključujući i SEN djecu; trebalo bi obezbijediti primanje djece čiji maternji jezik nije jezik na kome se predaje; školska infrastruktura mora da bude bezbjedna i odgovarajuća i da posjeduje sve neophodne materijale i opremu, uključujući i onu za djecu sa smetnjama u razvoju; nastavni plan i program bi trebalo da bude multikulturološki i odgovarajući za romsku i egipćansku djecu, kao i za druge manjine; škole bi trebalo da budu okruženja prilagođenog dječijim potrebama i da rade aktivno na suzbijanju predrasuda i neprijateljskog ponašanja, a unapređuju toleranciju i različitost. Bez ovih, kao i drugih faktora, romska i egipćanska djeca i djeca iz drugih marginalizovanih grupa ne mogu da budu u potpunosti uključena u škole. S obzirom na to da je ovo istraživanje bilo ograničeno pitanjima koja su postavljena roditeljima i djeci, ono što slijedi su odgovori po pitanju njihovog zadovoljstva nastavnim osobljem i odnosima među učenicima. Takođe smo obezbijedili i podatke o zdravlju djece u školi i izvan škole. I jedni i drugi podaci mogu da nam daju sliku o tome da li su škole inkluzivne ili ne i da li izlaze u susret potrebama djece sa smetnjama u razvoju i romske i egipćanske djece.

Pošto je istraživanje predstavljeno u ovom dokumentu bilo ograničeno na pitanja postavljena roditeljima i djeci, u nastavku slijede podaci o njihovom zadovoljstvu

nastavnim osobljem i odnosima među đacima. Rezultati istraživanja će potom biti dopunjeni glavnim zaključcima Evaluacije reforme obrazovnog sistema u Crnoj Gori 2010–2012.

Koliko su roditelji i djeca zadovoljni nastavnicima i odnosima s vršnjacima

Uopšteno govoreći, djeca koja idu u školu i njihovi roditelji daju pozitivnu ocjenu nastavnika i odnosa među đacima, u poređenju s djecom koja nijesu u školi i njihovim roditeljima.

Podaci iz ove studije ukazuju na to da su roditelji djece koja su napustila školu, u odnosu na ostale roditelje, u većoj mjeri nezadovoljni odnosom drugih učesnika u obrazovnom procesu prema njihovoj djeci. Naime, oni imaju više zamjerki na rad nastavnika, i za razliku od roditelja djece koja još uvijek idu u školu, u manjoj mjeri iskazuju zadovoljstvo odnosom druge djece u odjeljenju, kao i roditelja te djece prema njihovom djetetu. Velika većina roditelja djece koja pohađaju školu (91%) pozitivno ocjenjuje rad nastavnika, ali to isto čini značajno manje roditelja djece van sistema (71%).

Kada su u pitanju socijalni odnosi, razlike su primjetne, posebno u grupi Roma i Egipćana, i ukazuju na to da su Romi i Egipćani koji idu u školu bolje prihvaćeni od vršnjaka, kao i od roditelja tih vršnjaka. Tako su odnosom vršnjaka zadovoljni gotovo svi romski i egipćanski roditelji djece koja idu u školu (96%) i 71% onih čija djeca ne idu, dok je odnos roditelja druge djece iz odjeljenja pozitivno ocijenilo 95% Roma i Egipćana čija djeca idu u školu i 82% onih koji ne idu.

O socijalnim odnosima u školi djeca su se izjašnjavala vrlo slično roditeljima. Dok su ona djeca koja i dalje pohađaju školu, bilo da su Romi i Egipćani ili ne, u preko 95% slučajeva zadovoljni tretmanom vršnjaka i nastavnika, djeca koja su nekada bila u sistemu imala su nešto lošija iskustva.

Nešto više od dvije trećine djece pozitivno je ocijenilo odnos drugova i drugarica iz odjeljenja i nastavnika prema njima. Oni koji nijesu zadovoljni odnosom sa drugom djecom nailazili su na problem fizičkog i verbalnog maltretiranja. Pored ovih problema, petina djece navodi da se tokom pohađanja škole suočila sa još nekim problemom, i to su najčešće loša materijalna situacija, tuče, nezainteresovanost za školu i udaljenost od škole.

Evaluacija Reforme obrazovnog sistema u Crnoj Gori (2010–2012)³⁸, Implementacija inkluzivnog obrazovanja

Da bismo dopunili rezultate istraživanja analizirane u ovom dokumentu, iskoristićemo priliku da ukratko predstavimo glavne nalaze nedavno sprovedene Evaluacije reforme obrazovnog sistema u Crnoj Gori (2010-2012), koja pored ostalog u fokusu ima implementaciju i kvalitet inkluzivnog obrazovanja generalno:

- Zakonski okvir u oblasti inkluzivnog obrazovanja je sveobuhvatan, inovativan i u trajnom procesu usaglašavanja s relevantnim evropskim i međunarodnim standardima i normama.
- Izazovi koji preostaju u vezi su s implementacijom relevantnih zakona i strategija i jačanjem saradnje između sektora na državnom i lokalnom nivou.

³⁸ Evaluation of the Reform of the Education System in Montenegro (2010-2012), *Foundation Open Society Institute, NGO Pedagogical Centre, with the support of the Ministry of Education, Bureau of Education and Bureau for Textbooks and Teaching Materials*, December 2012

- Postoji potreba da se operativne procedure poboljšaju i učine efikasnijim, definišući jasne ciljeve, zadatke, mehanizme koordinacije i protoka informacija između svih aktera u obrazovnom procesu.
- Obuku i obrazovanje nastavnog kadra u oblasti inkluzivnog obrazovanja trebalo bi proširiti i učiniti trajnom.
- Individualni razvojno-obrazovni plan ostaje prije formalni nego funkcionalni dokument, čiji je cilj poboljšanje kvaliteta obrazovnog rada sa djetetom za koje je napravljen.

Prepoznajući važnu ulogu Ministarstva prosvjete i sporta u nastavljanju procesa reformi i implementaciji inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori, studija ističe da se broj djece, upisane u školu, s posebnim obrazovnim potrebama (prvenstveno djece sa smetnjama u razvoju i romske i egipćanske dece) povećava svake godine. Ipak, postoji nekoliko konkretnih tačaka koje bi trebalo razmotriti kada je u pitanju kvalitet inkluzivnog obrazovanja:

- Nedovoljna obuka nastavnika za rad sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama (Special Education Needs (SEN)).
- Nedostatak adekvatno obučeni asistenata za nastavu za rad s djecom s posebnim obrazovnim potrebama.
- Kriterijumi za ocjenjivanje rezultata učenja djece s posebnim obrazovnim potrebama nijesu uniformno implementirani i ponekad su samo formalni, ne doprinoseći na taj način ličnom razvoju djeteta.
- Nastavno osoblje nije dovoljno stručno i obučeno za pripremu individualnih razvojno-obrazovnih planova, posebno kada su u pitanju: definisanje kratkoročnih i dugoročnih obrazovnih ciljeva i zadataka; alati za evaluaciju napretka djeteta kada su u pitanju akademski ciljevi; diferencijacija nastavnih procesa koji odgovaraju potrebama djeteta; kreiranje holističkog pristupa u obrazovnom procesu i utvrđivanje odgovarajuće komunikacije u učionici.
- Neophodno je da participativni pristup pripremi individualnih obrazovnih planova bude poboljšan i kada je u pitanju učešće roditelja i nastavnika koji učestvuju u obrazovnom procesu.

Opšti utisak je da je Crna Gora ostvarila značajan napredak u implementaciji inkluzivnog obrazovanja u zemlji, posebno u smislu postavljanja zakonskog i institucionalnog okvira za reformu. Ministarstvo prosvjete i sporta i svi relevantni akteri predano nastavljaju da rade na poboljšanju kvaliteta inkluzivnog obrazovanja.

SPECIFIČNA ISKUSTVA DJECE SA SMETNJAMA U RAZVOJU

Kako rezultati studije ukazuju da su u većinskoj populaciji najčešće djeca s smetnjama u razvoju ta koja ostaju van sistema obrazovanja, u ovoj sekciji posebna pažnja će biti posvećena ovoj grupi djece. Za potrebe studije anketirana su domaćinstva iz većinske populacije u kojima barem jedno dijete ne ide u školu. Ispostavilo se da je čak 27 od ukupno 50 anketirane djece s nekom smetnjom u razvoju, te će ovdje biti prikazani rezultati analize podataka dobijenih od pomenutih 27 djece odnosno njihovih roditelja.

Smetnje koje djeca imaju najčešće su cerebralna paraliza (33%), epilepsija (11%) ili neka smetnja koja nije posebno klasifikovana. Iz razgovora s roditeljima u fokus grupi i prema njihovim stavovima, stekao se utisak da **van sistema obrazovanja ostaju ona djeca čije smetnje u potpunosti onemogućavaju odlazak u školu**. U pitanju su smetnje u kretanju (nijesu sposobna da sjede, već većinu vremena provode u krevetu) usljed kojih djeca fizički nijesu u mogućnosti da borave u školi i prisustvuju časovima i razvojne poteškoće poput nemogućnosti govora i pamćenja, zbog kojih roditelji smatraju da njihova djeca nijesu

Fotografija:
UNICEF Crna Gora/Risto Božović

u mogućnosti da prate bilo kakav oblik nastave.

Djeca sa smetnjama u razvoju obuhvaćena ovim istraživanjem žive u nešto manje nepovoljnim materijalnim uslovima u poređenju s ostalom djecom u istraživanju.

Stambeni objekti uglavnom su dovoljno prostrani (85% domaćinstava ima preko 10 kvadratnih metara po članu, a polovina ima više od 0,4 odvojene sobe po članu), svi imaju kupatilo s tekućom vodom i osnovne uređaje, kao što su bojler, frižider, mašina za veš, televizor. Ipak, 55% roditelja ove djece uslove u kojima žive ocjenjuju kao nepovoljne. Gotovo polovina ne može tokom zime uvijek da obezbijedi ogrijev, dok se neki od problema,

poput vlage, buke, zagađenosti, javljaju u svakom četvrtom ili svakom petom domaćinstvu.

Opšte materijalno stanje kao loše vidi 63% porodica. Prosječna primanja po članu domaćinstva u više od polovine slučajeva iznose preko 50 eura, ali s tim novcem nije moguće zadovoljiti određeni dio potreba. Uglavnom ne postoji problem s nabavkom hrane, budući da su dva obroka dnevno minimum, a da u više od 80% domaćinstava djeca konzumiraju hranu tri ili više puta dnevno. **Ipak, neke stvari koje su djeci potrebne ne mogu se obezbijediti.** Tako polovina porodica ne može da priušti svojoj djeci udžbenike za školu, dok 60% nema

novca za garderobu (bilo ljetnju bilo zimsku), iako većina njih uvijek uspijeva da dječiju odjeću održava čistom.

Učesnici fokus grupa naveli su da je njihova materijalna situacija kao roditelja djece sa smetnjama u razvoju **dodatno otežana time što ova djeca usljed specifičnog stanja imaju poseban režim ishrane i piju određene lijekove**. Dodatni troškovi su i pomagala (kolica i sl.), kao i prevoz do najbliže zdravstvene ustanove koji sami plaćaju ukoliko ne posjeduju automobil, a to je često slučaj. Jedan dio troškova pokriva država, ali u situaciji kada je osiguranjem pokrivena zamjena za lijek koji djeca piju roditelji ulažu dodatni novac i napor da pronađu propisane lijekove od kojih je njihovoj djeci bolje (zamjena nema isti efekat kao propisani lijek).

Porodice u kojima je ovdje riječ, djecu su dobili kao punoljetni građani i gotovo svi smatraju da njihovom vaspitanju posvećuju dovoljno vremena. Većina roditelja oba pola (preko 60%) ima završenu neku srednju školu, a čak i oni nižeg nivoa obrazovanja su pismeni. Ipak, gotovo 60% majki i očeva je nezaposleno, a još trećina majki su domaćice.

Kada su roditelji u fokus grupi govorili o svakodnevici svoje djece sa smetnjama u **razvoju, stekao se utisak da su zbog svog stanja ta djeca gotovo isključivo vezana za kuću i svoje najbliže**. Ovi podaci su potvrđeni i u kvantitativnoj studiji. Tako je utvrđeno da djeca sa smetnjama u razvoju najviše vremena provode s odraslim članovima domaćinstva (67%) ili braćom i sestrama, dok samo jedna trećina ima vršnjake sa kojima se druži. Vrijeme uglavnom provode u kući, tačnije ispred televizora (19%), ležeći (15%) ili jednostavno „u kući“ (11%), dok tek četvrtina vrijeme provodi u igri, a 4% u šetnji. Sasvim

očekivano, ova djeca ne pomažu u kućnim poslovima. Roditelji koji su učestvovali u fokus grupi naveli su da je bavljenje djetetom sa smetnjama u razvoju svakodnevna borba, koja zahtijeva cjelodnevni aktivni angažman. Često sami obavljaju fizikalnu terapiju, rade vježbe i pokušavaju da djecu nauče sve što mogu. Proces je spor i dug, često po principu „jedan korak naprijed, dva koraka nazad“, ali je svaki i najmanji napredak najveća satisfakcija.

Samo jedno od 27 dece je išlo u vrtić, dok je dvoje upisalo osnovnu školu, ali je zbog smetnji ipak nije završilo. I pored toga što su roditelji dobro obaviješteni o vremenu za upis, odluka da se dijete ne upiše u školu, najčešće je, prema tvrdnjama roditelja bila donijeta na osnovu stručne procjene ljekara. Važno je naglasiti da kod ove djece, sem navedenih, ne postoji nijedan drugi razlog koji bi uticao na neupisivanje škole (materijalni uslovi, dječiji rad i sl.) i da roditelji iskazuju vrlo pozitivne stavove prema školovanju i njegovom značaju. Većina roditelja smatra da se u školi nauče važne stvari i ne slaže se s tvrdnjom da je životna škola važnija od formalnog obrazovanja.

Tokom razgovora s roditeljima u fokus grupi došlo se do podatka da sva druga djeca u domaćinstvu pohađaju školu, bilo osnovnu ili srednju, i da roditelji njihovom obrazovanju posvećuju pažnju. Shodno tome, **roditelji su uglavnom spremni da učine sve da bi se i njihova djeca sa smetnjama u razvoju školovala, ali većina smatra da se ništa ne može učiniti po tom pitanju ili ne znaju šta je to što bi moglo da im pomogne**. Gotovo svaki od 27 roditelja smatra da dijete ne može da završi školu zbog zdravstvenog stanja i da je stoga neće ni završiti, a da čak i u slučaju završetka školovanja dijete ne bi imalo šanse da nađe posao, jer nije sposobno za rad.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Fotografija:
UNICEF Crna Gora/Risto Božović

Studija o preprekama u obrazovanju u Crnoj Gori

PODSTICAJNO OKRUŽENJE

Društvene norme

Diskriminacija među djecom iz osjetljivih društvenih grupa i djece sa smetnjama u razvoju

Sve zemlje se bore da obezbijede što bolje uslove za integraciju manjina i djece sa smetnjama u razvoju u obrazovni sistem. Diskriminacija romske i egipćanske dece, kao i predrasude o djeci sa smetnjama u razvoju, i dalje su rasprostranjeni problemi u mnogim zemljama Evrope. Oba imaju izuzetno štetan uticaj na inkluziju romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju u obrazovni sistem.

U nekim evropskim zemljama, romska i egipćanska djeca često se smatraju intelektualno inferiornom, i njima škole i nastavni kadar pružaju obrazovanje nižeg kvaliteta usljed nižih očekivanja od njihovih akademskih sposobnosti. Romska i egipćanska djeca takođe su često žrtve

zlostavljanja, fizičkih i verbalnih uvreda u školskom okruženju, uglavnom bez ikakvog davanja povoda za takvo ponašanje prema njima.

Kroz niz nacionalno reprezentativnih istraživanja, i stavovima i praksi, stigma koju nose djeca sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori identifikovana je kao jedna od glavnih prepreka za njihovu punu inkluziju u obrazovanje u društvu.

Kao što je već pomenuto, nacionalno reprezentativna istraživanja javnog mnjenja, koja mjere socijalnu distancu po osnovu nacionalnosti u Crnoj Gori, sprovedena su 2004. i 2007.³⁹ Rezultati istraživanja ukazuju na značajnu distancu prema romskoj i egipćanskoj zajednici. Takođe, nalazi istraživanja sprovedenog 2011 – Istraživanje diskriminacije manjinskih naroda i marginalizovanih društvenih grupa⁴⁰, čiji predmet je bila diskriminacija kad je u pitanju dostupnost obrazovanja, zaposlenja, zdravstvene zaštite i pravosuđa, pokazuju da su, u prosjeku, članovi romske i egipćanske zajednice najviše marginalizovani i diskriminisani u Crnoj Gori.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Kao odgovor na stigmatizaciju djece sa smetnjama u razvoju, Vlada Crne Gore je 2010. godine zajedno s UNICEF-om pokrenula kampanju pod nazivom „Govorimo o mogućnostima“ radi borbe protiv takve vrste stigme i stvaranja pozitivnog slike o djeci sa smetnjama u razvoju u javnosti. Ova kampanja je bila uspješna i trebalo bi je nastaviti. Mogu se

pokrenuti i slične kampanje, koje bi se bavile predrasudama i diskriminacijom romske i egipćanske djece i njihovih porodica.

Takva kampanja bi takođe podržala napore Vlade da rasformira postojeće romske i egipćanske kampove i pripremi uspješnu integraciju u društvo.

³⁹ Ethnic distance in Montenegro, Center for Democracy and Human Rights (CEDEM), 2004 and 2007 (<http://www.cedem.me/sr/programi/istraivanja-javnog-mnjenja/ostala-istraivanja/viewdownload/38-ostala-istraivanja/203-etnika-distanca-u-crnoj-gori-maj-2007.html>)

⁴⁰ Survey on Discrimination of Minorities and Marginalised Societal Groups, CEDEM, June 2011 (<http://www.cedem.me/sr/programi/istraivanja-javnog-mnjenja/ostala-istraivanja/viewdownload/38-ostala-istraivanja/208-istraivanje-diskriminacije-manjinskih-naroda-i-marginalizovanih-drutevni-grupa-jun-2011.html>)

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Vlada bi trebalo da aktivno podržava primjenu zakona i politike protiv diskriminacije, uključujući razvijanje ili unapređivanje efikasnih mehanizama za podnošenje žalbi, kapaciteta za poštovanje ljudskih prava, kao i mehanizama za dobijanje odštete – i da se postara da su

svi potencijalni korisnici ovih usluga o njima obaviješteni. Obuka koja će se baviti različitostima za zvaničnike i osoblje koje je zaposleno u ovim službama u odgovarajućim sektorima, kao i u lokalnim samoupravama, trebalo bi da bude standardna.

Zakonodavstvo i politika obrazovanja

Uprkos činjenici da Crna Gora ima zakone koji zabranjuju diskriminaciju i zapravo sadrže strategije i akcione planove za uključivanje Roma i Egipćana, čak i na lokalnom nivou, njihova implementacija bi mogla da bude još brža.⁴¹ Štaviše, uglavnom nedostaje politika inkluzivnog obrazovanja, pa ključne oblasti

koje bi poboljšale kvalitet obrazovanja romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju nijesu pokrivena obrazovnom politikom, uključujući: metode podučavanja, jezik nastave, odgovarajuću i bezbjednu infrastrukturu u školama, nastavni plan i program koji je jednostran, kulturološki posmatrano, i neinkluzivan, kao i predrasude i animozitet, što je već ranije opisano.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Mora se povećati nivo političke volje za primjenu strategija, akcionih planova, zakona i politika. Svijest o prednostima društvene inkluzije, uključujući i ekonomske, trebalo bi da bude povećana među donosiocima odluka. Jasno izraženi ciljevi, planovi i rokovi, redovne procjene i ocjene inicijativa u okviru akcionih planova neophodne su za primjenu. Centralna vlast bi trebalo da postavi standarde za lokalnu primjenu – nadzor i kontrolu, kao i mehanizme koji bi podržali lokalno učešće.
- Mehanizmi za podnošenje žalbi i dobijanje odšteta zbog diskriminacije i kršenja ljudskih prava trebalo bi da budu ojačani, razvijeni i upareni s kampanjama podizanja svijesti o zakonima i kako ih

koristiti. Trebalo bi takođe sprovesti izgradnju kapaciteta za one koji su odgovorni za primjenu zakona i politika.

- Postojeću politiku, strategije i akcione planove za inkluzivno obrazovanje trebalo bi adekvatno finansirati radi obezbjeđivanja njihove potpune implementacije.
- Zakone bi trebalo dopuniti i izmijeniti tako da djeca sa smetnjama u razvoju mogu da budu identifikovana i uključena, što obuhvata njihovu eksplicitnu inkluziju i definisanje u okviru zakona i politika. Trebalo bi u potpunosti primjenjivati dodatno dopunjene i izmijenjene zakone, koji od 2010. godine sveobuhvatnije govore o potrebama romske i egipćanske djece, kao i djece sa smetnjama u razvoju.

⁴¹ Roma Education Fund. (2009) *Advancing Education of Roma in Montenegro 2009 Country Assessment and the Roma Education Fund's Strategic Directions*. Budapest. pp. 14-15.

Budžet i troškovi obrazovanja u Crnoj Gori

Nivo finansiranja obrazovanja, kao i metode raspodjele tih finansija, takođe mogu da budu diskriminišuće i da isključuju određene grupe. Određeni aspekti budžetiranja i određivanja troškova u Crnoj Gori zapravo ne rade radi unaprjeđenja inkluzivnog obrazovanja romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju i trebalo bi da budu unaprjeđeni. U

poređenju s izdacima za plate, finansiranje obrazovanja po đaku je malo, kao i određivanje troškova za ostale stavke koje se ne tiču plata, a koji su neophodni za obezbjeđivanje kvalitetnog inkluzivnog obrazovanja. Dio koji se odvaja za mjere poboljšanja kvaliteta jednostavno rečeno je neodgovarajući, kao i novac određen za ovu ciljnu grupu djece u lošijem položaju. Jasno je da bi te mjere poboljšale njihovouključivanje u društvo.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Postoji potreba da se promijeni struktura određivanja troškova i značajno poveća dio koji se usmjerava ka mjerama unapređivanja kvaliteta, uključujući i rani razvoj djece, srednje obrazovanje i doživotno učenje. Na kraju krajeva, ovo će igrati važnu ulogu kod buduće konkurentnosti Crne Gore.
- Novac bi trebalo da bude usmjeren prema zahtjevima obrazovanja, kao i na snabdijevanje i potražnju, „ulaganje u infrastrukturu obrazovanja da bi se prevazišli nedostaci i finansijska stimulacija radi poboljšanja upisa i ostajanja u sistemu obrazovanja.“⁴²
- Finansiranje širenja besplatnog predškolskog obrazovanja trebalo bi da bude pojačano, uzimajući u obzir njegov značaj kod smanjivanja jaza između Roma i Egipćana i pripadnika većinske populacije po pitanju obrazovanja i životnih šansi.
- Trebalo bi sprovesti studije i istraživanja radi testiranja različitih modela investiranja u rano i predškolsko i osnovno obrazovanje sa ciljem povećanja obuhvata i poboljšanja kvaliteta obrazovanja.

⁴² UNICEF, 2011, *The Right of Roma Children to Education: Position Paper*. Geneva: UNICEF Regional Office for Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States (CEECIS). pp. 21. (*Pravo romske djece na obrazovanje: Rad o položaju*. Ženeva: UNICEF-ova regionalna kancelarija za CIE i Komonvelt nezavisnih država)

Upravljanje i koordinacija

Dobre i loše strane upravljanja i koordinacije obrazovanja uopšteno, kao i inicijativa za posebno pružanje pomoći inkluzivnom obrazovanju, određuju ishode obrazovanja djece iz ranjivih grupa. Ključ efikasnog upravljanja je postojanje tačnih podataka, kao i sistemi kontrole i ocjene. Ovi elementi nijesu dovoljno razvijeni u Crnoj Gori kada govorimo o romskoj i egipćanskoj djeci i djeci sa smetnjama u razvoju i njihovom obrazovanju. Posebno je očigledan nedostatak informacija o romskoj i egipćanskoj djeci, uključujući i onu koja su raseljena lica/interno raseljena lica. Bez preciznih statističkih podataka nemoguće je pokrenuti i unaprijediti politike i programe kojima je cilj da poboljšaju obrazovanje ranjive djece, da bi bili sigurni da imaju očekivani uticaj. Redovno nedostaje popis stanovništva i ključne informacije o romskoj i egipćanskoj djeci bez dokumenata, koja ne

idu u školu, koja ponavljaju razrede, koja ne znaju jezik na kome se predaje i koja ne idu redovno u školu. Takođe nemamo ni druge informacije o njihovom zdravstvenom stanju, socijalnom stanju, njihovoj porodici. Moraju se napraviti bolji sistemi kontrole s osnovnim podacima o romskoj i egipćanskoj djeci, kao i djeci sa smetnjama u razvoju. Nedostatku podataka doprinosi i loša koordinacija među sektorima i odgovarajućim institucijama, koje bi sakupljale podatke, a da bi se odredilo koja to djeca spadaju u rizične grupe. Takođe je slaba propratna koordinacija oko holističkih ciljanih mjera koje bi mogle da spriječe rano napuštanje škole i loše rezultate među romskom i egipćanskom djecom i djecom sa smetnjama u razvoju. Značajnija inkluzija romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju u sistem obrazovanja zahtijeva koordinisane i višestrane strategije, čija se uspješnost i uticaj kontrolišu i ocjenjuju.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Trebalo bi utvrditi bolje mehanizme za nadzor i prikupljanje podataka o ugroženoj djeci koja su pod rizikom od napuštanja ili nijesu obuhvaćena obrazovnim sistemom (djeca sa smetnjama u razvoju, Romi i Egipćani,

interno raseljena/raseljena djeca). Ove baze podataka trebalo bi da budu dostupne svim relevantnim državnim institucijama radi boljeg protoka informacija i jačanja saradnje među ključnim akterima.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Trebalo bi da postoji bolja koordinacija kod pružanja podrške djeci Romima i Egipćanima i djeci sa smetnjama u razvoju kod pristupa i korišćenja kvalitetnog obrazovanja, uključujući i predškolsko. Trebalo bi ojačati i međusektorski rad u okviru drugih mjera. Ovo se može sprovesti putem proširenja međusektorskih ovlašćenja. Iako je Strategija za poboljšanje položaja romske i egipćanske populacije u Crnoj Gori za period 2008–2012.⁴³ sadržavala međusektorska ovlašćenja, ona su bila slabo primjenjivana. Kada bi ova ovlašćenja bila ojačana, mogla bi da pomognu kod obezbjeđivanja da romska i egipćanska djeca i djeca sa smetnjama u razvoju primaju neophodnu podršku kroz sistem obrazovanja, posebno kroz holističke mjere koje su napravljene za njihove specifične potrebe. Konkretnije kada su u pitanju djeca sa smetnjama u razvoju, potrebno je raditi na: podizanju svijesti ljekara o važnosti multisektorske saradnje i pristupa, unapređivanju rane dijagnostike i intervencije, osnaživanju rada sa djecom sa smetnjama u razvoju, kao i psihosocijalne podrške porodici, poboljšanju informisanosti o tome što nude sistem vaspitanja i obrazovanja i servisi i davanja sistema socijalne i dječije zaštite.
- Kao što je već napomenuto, trebalo bi izmijeniti i dopuniti zakone da bi djeca sa smetnjama u razvoju bila identifikovana i evidencija unaprijeđena, što uključuje njihovu eksplicitnu inkluziju i definisanje njihovog položaja u zakonskim okvirima i politikama. Trebalo bi u potpunosti primjenjivati dodatno izmijenjene i dopunjene zakone iz 2010. koji sveobuhvatnije pokrivaju potrebe romske egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju.
- Preporučuje se neka vrsta centralnog nadzora nad lokalnim naporima kod primjene akcionih planova i politika koji se odnose na Rome i Egipćane.
- Kreiranje jasnih procedura i jačanje mehanizama koji bi omogućili efikasnu implementaciju odredaba Zakona o osnovnom obrazovanju u vezi s upisom i napuštanjem školovanja i sankcijama koje slijede ukoliko dijete nije upisano ili napusti školovanje. Trebalo bi razviti jasan lanac odgovornosti, tako da svaka institucija uključena u proces upisa i prevencije napuštanja ima jasnu sliku o sankcijama koje bi uslijedile (državni organ zadužen za vitalnu statistiku, škole, centri za socijalni rad, sudovi). Ove institucije bi trebalo smatrati odgovornim u slučaju da procedure nijesu ispoštovane.
- Romski medijatori mogli bi da odigraju važnu ulogu u informisanju što većeg broja roditelja i u identifikovanju djece koja nijesu dio obrazovnog sistema ili koja su pod rizikom od napuštanja škole. Njihov angažman bi mogao da poboljša saradnju i koordinaciju između relevantnih aktera, među kojima su škole, centri za socijalni rad, NVO, roditelji i djeca. Povećanje broja romskih medijatora za nastavu moglo bi u budućnosti da bude jedan od prioriteta kada je u pitanju povećanje prisustva djece u školi i smanjenje rizika od napuštanja školovanja.

⁴³ Roma Education Fund. (2009) *Advancing Education of Roma in Montenegro 2009 Country Assessment and the Roma Education Fund's Strategic Directions*. Budapest. pp. 15.

Fotografija:
UNICEF Crna Gora/Risto Božović

RASPOLOŽIVI RESURSI

Transport i blizina škola

Udaljenost nekih škola koje su daleko od roditeljskih domova i nedostatak prevoza do obrazovnih ustanova umanjuje mogućnosti romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju da pohađaju nastavu. Posebno je naglašena ta prepreka među Romima i Egipćanima, udaljenost škola od

roditeljskog doma. Mnoga romska i egipćanska djeca žive predaleko od svojih škola i ne mogu bezbjedno pješke da idu do njih. Plaćanje prevoza često se ni ne razmatra kao mogućnost zbog teških materijalnih uslova u kojima žive. Trebalo bi obezbijediti prevoz za svu školsku djecu bez obzira na uzrast, sposobnosti, pol, etničku pripadnost ili neki drugi faktor. Sljedeće prijedloge treba razmotriti da bi se uklonila ova prepreka obrazovanju koja se odnosi na udaljenost i nedostatak prevoza.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Vlada i opštine bi trebalo da razmotre ulaganja u besplatan i bezbjedan prevoz za djecu koja žive u udaljenim krajevima, kada budu planirali budžet za obrazovanje, kao što smo već ranije napomenuli.
- Trebalo bi razmotriti neka druga rješenja u posebno udaljenim regionima, dok se

ne riješi pitanje odgovarajućeg prevoza, posebno zimi. Mogu se privremeno osnovati pokretne škole s više razreda. Ipak, njih bi trebalo osnovati sa strogim odredbama o dužini njihovog korišćenja, dok se istovremeno sprovode aktivnosti za pronalaženje trajnog rješenja koje ne odvaja djecu.

Pristup kvalitetnom predškolskom obrazovanju i odgovarajući kadar službi

Pružanje kvalitetnog obrazovanja zahtijeva da nastavnici i pružaoci usluga budu stručno obučeni, posebno po pitanju metoda koje su uspješne kod marginalizovanih grupa i stanovništva u nepovoljnijem položaju. Nedostatak pristupa predškolskom obrazovanju, posebno za romsku i egipćansku djecu, glavna je prepreka kod završavanja

obaveznog obrazovanja u Crnoj Gori, kao i manjak smještaja u školama za romsku i egipćansku djecu čiji maternji jezik nije crnogorski. Bez boljeg pristupa kvalitetnim uslugama ranog i predškolskog obrazovanja za romsku i egipćansku djecu i djecu sa smetnjama u razvoju, šanse za uspješnu tranziciju u osnovnu školu i dostizanje punog potencijala u obrazovanju značajno je umanjeno. Dodatno, Vladine institucije ne sprovode odgovarajuće mjere određivanja i rješavanja slučajeva ranog napuštanja škole, a čak i kad do njih dođe, to rade NVO.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Za Crnu Goru bi trebalo da bude prioritet širenje besplatnog univerzalnog i obaveznog predškolskog obrazovanja za djecu uzrasta 5/6 godina. Jezička priprema bi trebalo da bude sastavni dio ovog predškolskog nastavnog plana i programa gdje god je to neophodno. Postojeći planovi za pripremnu nastavu za ovaj uzrast trebalo bi da se postaraju da su romska i egipćanska djeca izmiješana s ostalom školskom djecom da bi unaprijedila svoje znanje crnogorskog jezika.
- Trebalo bi takođe razmotriti neka alternativna rješenja predškolske nastave za zajednice koje su udaljene i/ili gdje je posebno visoka stopa nepismenosti među roditeljima, ali ipak ne kao zamjena za trajnije mjere. Primjer bi mogao da bude organizovanje predškolske nastave kod kuće kao kombinacija podizanja svijesti o važnosti predškolske nastave i pismenosti roditelja s kvalitetnim predškolskim aktivnostima za njihovu djecu.
- Trebalo bi olakšati upis u predškolske ustanove, posebno za roditelje koji su nepismeni ili koji možda nemaju odgovarajuću dokumentaciju. Trebalo bi ukinuti plaćanje kod upisa u predškolsku ustanovu kao i davanje prednosti porodicama gdje su oba roditelja zaposlena.
- Osoblje i nastavnici u predškolskim i školskim ustanovama trebalo bi da budu obučeni za dvojezičnu nastavu da bi mogli primiti djecu čiji maternji jezik nije crnogorski. Trebalo bi organizovati dodatne časove crnogorskog jezika da bi se pružila pomoć djeci Romima i Egipćanima koja treba da nauče jezik na kome se predaje.
- Jačati sistem i ulogu romskih nastavnika koji bi radili s romskom i egipćanskom djecom koja ne govore jezik na kome se predaje.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Trebalo bi razviti mjere za jačanje kapaciteta centara za socijalni rad i drugih odgovarajućih učesnika, uključujući škole, da bi pratili koji to đaci ranije napuštaju školu ili koji ne pohađaju redovno nastavu. Trebalo bi takođe uspostaviti sisteme bolje kontrole i baze podataka, kao i razvijati bolje odnose s drugim odgovarajućim institucijama, da bi se uspješno pratilo odsustvovanje sa časova, ponavljanje razreda i rano napuštanje škole. Takođe može biti od pomoći razmjena informacija sa NVO koje rade u ovoj oblasti u vezi s njihovim aktivnostima i metodama. Ipak, državni ili opštinski zvaničnici i institucije trebalo bi da preuzmu na sebe ovu odgovornost od NVO-a i pomognu porodicama oko upisa u škole i ranog napuštanja iste. U vezi s ovim, obezbjeđivanje druge šanse za obrazovanje pomoglo bi kod ponovne integracije romske i egipćanske djece koja su napustila školu.
- Primjena mjera koje bi pomogle romskim i egipćanskim roditeljima da se informišu o važnosti predškolskog obrazovanja i njihovim opcijama. Istraživanje je pokazalo da roditelji romske i egipćanske djece nijesu dovoljno obaviješteni o svim opcijama predškolskog obrazovanja. Njihova djeca ne moraju da pohađaju lokalni vrtić za Rome i Egipćane, oni mogu da upišu svoju djecu u etnički mješovite vrtiće gdje god da se oni nalaze.

Zahtjevi

Stambeno pitanje

I romsko i egipćansko kao i većinsko stanovništvo lošeg socio-ekonomskog statusa pati od nestašice odgovarajuće odjeće, obuće i sredstava da plate osnovne školske potreštine. Posebno teška prepreka su neodgovarajući stambeni uslovi za romsko i egipćansko stanovništvo. Loši stambeni uslovi u nekim slučajevima znače i nepostojanje tekuće vode, grijanja zimi ili sobe u kojoj djeca mogu

da uče. Svi ovi faktori onemogućavaju učešće u sistemu obrazovanja i doprinose lošoj obrazovnoj strukturi i rezultatima među romskom i egipćanskom djecom i djecom sa smetnjama u razvoju čije se porodice suočavaju sa materijalnom oskudicom. Posebno su pogođena mnogobrojna romska i egipćanska djeca čije su porodice raseljene tokom sukoba na Kosovu i koja još uvijek žive u kampovima. Vlada bi trebalo da se pozabavi životnim uslovima ovih porodica i uspostavi mjere da bi im pružila osnovne uslove stanovanja, infrastrukture i bezbjednog okruženja.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Rasformiranje postojećih kampova u kojima žive Romi i Egipćani trebalo bi da bude prioritet za Vladu. Trebalo bi pronaći i primijeniti trajna stambena rješenja za porodice koje još uvijek žive u kampovima. U međuvremenu, opštine i škole mogu da pruže pomoć kod obezbjeđivanja odgovarajućeg prostora za učenje za romsku i egipćansku djecu, čiji životni uslovi to onemogućavaju.
- Prije preduzimanja sljedećih koraka, u smislu rasformiranja postojećih kampova i integracije Roma i Egipćana, trebalo bi intenzivirati aktivnosti usmjerene na pripremu uspješne tranzicije djece i stvaranje inkluzivnih škola i kvartova. To bi trebalo da se dešava uporedo s intenzivnom C4D (engl. Communication for Development) kampanjom, koja bi omogućila interkulturalnu komunikaciju i rad na sprječavanju da novi kraj ili kvart postane geto.
- Trebalo bi takođe obezbijediti odgovarajuće snabdijevanje vodom i grijanjem za porodice koje to nemaju. Druge mjere obuhvataju: obezbjeđivanje zajedničkih kupatila u romskim i egipćanskim naseljima gdje djeca mogu da se tuširaju svaki dan; obezbjeđivanje proizvoda za ličnu higijenu domaćinstvima koja se suočavaju s ozbiljnim materijalnim problemima.

Finansijski problemi

Loši materijalni uslovi su jedan od najčešćih razloga za prekid školovanja među romskom i egipćanskom djecom. Bez sredstava da obezbijede udžbenike, potrebštine za školu, odjeću, odgovarajuće stambene uslove i zdravstvenu zaštitu, kao i u mnogim slučajevima tri obroka na dan, romske i egipćanske porodice i njihova djeca su u mnogo težem položaju kada

govorimo o pristupu i uspješnom učešću u obrazovanju. Podaci iz ove studije nesumnjivo ukazuju na to da su upravo po svim navedenim kriterijumima romska i egipćanska djeca, a posebno ona koja ne idu u školu, u lošijoj poziciji od svojih vršnjaka. Trebalo bi se pozabaviti propustima u socijalnoj pomoći da bi bili sigurni da posebno romske i egipćanske porodice imaju dovoljno novčanih sredstava da pošalju svoju djecu u školu.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Mogu se istražiti razne finansijske šeme i načini pružanja pomoći da bi se pružila podrška pohađanju nastave u školama i uklonila ova materijalna prepreka. Uslovljeni transferi novca (engl. CCT) bez kaznenih mjera su obećavajući. Ovo se odnosi na transfere novca kod upisa u školu i redovnog pohađanja i ne utiču negativno na bilo koji drugi oblik socijalne pomoći ukoliko se ne ispune dati kriterijumi. Oni mogu da budu uzeti u obzir kao način pružanja pomoći, posebno romskim i egipćanskim porodicama, da kupe osnovne potrepštine za pohađanje škole. Ali, trebalo bi ih pažljivo istražiti. Trebalo bi da postoje odgovarajuće mjere snabdijevanja, a njihova upotreba bi trebalo da bude strogo kontrolisana. Bilo je slučajeva da su romske i egipćanske porodice dobijale CCT, a da djeca nijesu pohađala školu. Kako je romskoj i egipćanskoj djeci često potrebna dodatna pažnja u školi, u nekim mjestima gdje je bio sproveden CCT zaposleni su upisivali romsku i egipćansku djecu kao prisutnu, iako to nije bio slučaj, da bi omogućili da ova novčana pomoć ode porodicama.⁴⁴ Neophodna je bolja konceptualizacija i primjena CCT-a, uključujući temeljnu kontrolu i ocjenu, kako bi bili sigurni da, ukoliko se koristi CCT, on pomaže djeci Romima i Egipćanima da dobiju kvalitetno obrazovanje. Zajedno sa CCT-om, škole bi trebalo da dobiju odgovarajuću obuku i podršku da bi se pozabavile SEN-om romske i egipćanske djece.
- Poboljšati identifikovanje romskih i egipćanskih porodica koje nijesu evidentirane i vjerovatno ne dobijaju materijalnu pomoć ili zdravstvenu zaštitu koja im pripada. Trebalo bi ojačati kapacitete socijalne pomoći, zaštite djece i zdravstvene zaštite da bi aktivno tražili i identifikovali djecu iz rizičnih grupa i njihove porodice i pružili im neophodnu pomoć.
- Druge mjere uključuju: nastavak besplatne podjele udžbenika i potrepština za školu uz bolji nadzor upotrebe novčane pomoći za školske potrepštine, da bi se spriječila zloupotreba.
- Mjere za podizanje stope zaposlenosti među romskim i egipćanskim stanovništvom koje mogu pomoći porodicama da finansiraju obrazovanje svoje djece. Primjer je dobro koncipirana nastava za obrazovanje odraslih, povezana sa zapošljavanjem koje je dostupno roditeljima Romima i Egipćanima i koja ih uči vještinama trenutno traženim na tržištu rada. Ovakve mjere bi trebalo razvijati imajući na umu specifičnu situaciju romske i egipćanske populacije i uz njihovo učešće. Na primjer, majke Romkinje i Egipćanke ne mogu uvijek da pohađaju nastavu kada moraju da vode računa o djeci. U ovom slučaju bi trebalo razmisliti o odgovarajućem smještaju za brigu o djeci koji je usaglašen s pružanjem obuke i časova za obrazovanje odraslih.
- Rad s lokalnim poslodavcima u vezi s programima zapošljavanja Roma i Egipćana, radi uklanjanja predrasuda većine stanovništva, da bi pružili veće šanse za zapošljavanje Roma i Egipćana.

⁴⁴ UNICEF, 2011, *The Right of Roma Children to Education: Position Paper*. Geneva: UNICEF Regional Office for Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States (CEECEIS).

Nezadovoljavajuća podrška roditelja za nastavak obrazovanja

Podrška roditelja je od suštinske važnosti za ostajanje djece u školi, kao i za njihov uspjeh. Roditelji Romi i Egipćani iz različitih razloga nemaju uvijek mogućnosti i kapaciteta da na odgovarajući način podrže obrazovanje svoje djece. Niska stopa nezaposlenosti, niska stopa pismenosti, kao i nizak nivo obrazovanja samih roditelja doprinose i tehničkoj nemogućnosti određenog dijela

romskih i egipćanskih roditelja da pomognu svojoj djeci oko izrade domaćih zadataka, na primjer; i prenose jedan odnos beznadežnosti po pitanju potencijala za obrazovanje da bi se poboljšale životne šanse i zaposlenje. Značajan udio u toj beznadežnosti je osjećanje da će njihovu djecu diskriminirati sektor zapošljavanja bez obzira na činjenicu da su obrazovana. Roditelji Romi i Egipćani, posebno oni čija djeca ne pohađaju školu, često nijesu svjesni važnosti osnovnog obrazovanja i njegovih prednosti.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Trebalo bi da bude uspostavljen bolji i bliskiji odnos između škola i romskih i egipćanskih roditelja, pri čemu bi škole trebalo da budu osjetljive na kapacitete i situaciju romskih i egipćanskih roditelja i njihovih porodica. Škole bi trebalo da aktivno traže učešće roditelja Roma i Egipćana i da im pomažu tako što će ih obavještavati o prednostima obrazovanja. Može se organizovati rad s roditeljima i djecom nakon nastave da bi se podržalo ulaganje u obrazovanje samih Roma i Egipćana, i pomoglo djeci sa školskim zadacima i povećao kapacitet među roditeljima Romima i Egipćanima da sami mogu da pomognu svojoj djeci.
- Organizovanje časova opismenjavanja može da bude jedno od rješenja u zajednicama gdje je pismenost roditelja Roma i Egipćana veoma niska. Kao što smo već ranije napomenuli, pružanje druge šanse za obrazovanje i časovi podučavanja odraslih uz mogućnosti zapošljavanja trebalo bi da budu uzeti u obzir kao jedna od mjera pomoći kod jačanja vrednovanja obrazovanja.
- Vrijednost formalnog obrazovanja bi trebalo da bude unaprijeđena. Nastavni plan i program i vještine koje se podučavaju u školi moraju da budu bolje usaglašene sa zahtjevima tržišta rada. U vezi s ovim, trebalo bi organizovati kampanje koje će isticati značaj i prednosti obrazovanja, uključujući i davanje i širenje primjera Roma i Egipćana koji su stekli obrazovanje i poboljšali svoje situacije.
- Trebalo bi pokrenuti kampanje za borbu protiv diskriminacije da bi se pružila pomoć kod uklanjanja predrasuda i unaprijedilo bolje razumijevanje između Roma i Egipćana i većinskog stanovništva.
- Trebalo bi pojačati saradnju s medijima i sprovesti programe obuke za novinare usmjerene na stvaranje i njegovanje pozitivne slike o Romima i Egipćanima.

Rano stupanje u brak

Romi i Egipćani stupaju u brak u prosjeku u nešto ranijem uzrastu nego pripadnici većinske populacije u Crnoj Gori. Rezultati istraživanja ukazuju da veći broj Roma i Egipćana nego većinskog stanovništva smatra mlađi uzrast idealnim za stupanje u brak. Podaci takođe ukazuju na veću stopu napuštanja obrazovnog

systema među Romima i Egipćanima nakon navršenih 11 godina starosti, naročito među djevojčicama. Na ovakvo stanje vjerovatno utiče stav prema odgovarajućem uzrastu za brak i zahtjevi kada je u pitanju nevinost mladih djevojaka u nekim romskim i egipćanskim zajednicama. Potrebno je uzeti u obzir niz mjera za prevazilaženje rodno-zavisne dimenzije kad je u pitanju isključivanje iz obrazovanja.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Trebalo bi istrajati u naporima da se efikasno sprovede zakon o dozvoljenom stupanju u brak samo punoljetnih osoba. Uz to su neophodne i aktivne mjere, angažovanje zajednice, podizanje svijesti i davanje podrške romskim i egipćanskim zajednicama kada su u pitanju prava žena i djevojčica, kao i benefiti nastavka školovanja. Poželjne su i radionice o planiranju porodice i časovi seksualnog obrazovanja.
- Rad na prevenciji ranog stupanja u brak i drugih kriminalnih i nasilnih postupaka prema djeci mogao bi da zahtijeva posebnu obuku i protokole za povezivanje s romskom i egipćanskom zajednicom, na osnovu tipova praksi povezivanja s određenim zajednicama koje postoje u nekim državama članicama EU.
- Mladim majkama bi trebalo omogućiti drugu šansu za obrazovanje.
- Škole bi trebalo da budu senzibilne na pitanja koja se tiču ranih brakova i osjetljivosti Roma i Egipćana na djevičanstvo svojih kćerki.
- Trebalo bi razvijati programe koji pomažu ženama Romkinjama i Egipćankama da bolje kontrolišu svoj reproduktivni sistem; i koji bi podizali njihov nivo svijesti, samopouzdanja, nezavisnosti i ovlašćenja po pitanju sklapanja brakova, porodice i njihove budućnosti.

Problemi s registracijom po rođenju i ličnim dokumentima

Nedostatak zvaničnih dokumenata, ličnih dokumenata, kao i krštenice, značajna su

prepreka za upis u obrazovni sistem među Romima i Egipćanima, posebno među raseljenom romskom i egipćanskom populacijom. Bez ovih dokumenata upis u predškolske i školske ustanove nije moguć.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Pojačati napore centara za socijalni rad da identifikuju porodice u riziku i pruže pomoć kad je u pitanju upis djece u školu, nabavka svih potrebnih dokumenata, kao i obavještanje romskih i egipćanskih zajednica o važnosti registracije po rođenju i o tome da djeci nijesu neophodna dokumenta za upis u osnovnu školu. Takođe, opštine i nadležne službe trebalo bi da upotpune svoje baze podataka i uključe u njih sve ugrožene i romske i egipćanske porodice i djecu, radi bolje koordinacije pomoći sa centrima za socijalni rad i lokalnom upravom. To podrazumijeva i informacije o interno raseljenim licima i građanima koji nijesu državljani Crne Gore.
- Dublji uvid u mehanizme usljed kojih novorođeni Romi i Egipćani nijesu upisani u matične knjige. To su, na primjer: nedostatak zdravstvenog osiguranja, mali broj djece rođene u bolnici, nepismenost i nepotrebno složen proces upisa u matične knjige i nabavke dokumenata koji nedostaju, strah dijela roditelja romske i egipćanske nacionalnosti od posljedica ako i sami nemaju dokumenta.
- Pitanje državljanstva interno raseljenih Roma i Egipćana trebalo bi rješavati u svakom kampu i zajednici.

Zdravstveno stanje djeteta i teškoće u razvoju kao prepreka za upis u školu i pohađanje škole

Studija takođe ukazuje da su djeca čije zdravstveno stanje njihovi roditelji ocjenjuju kao loše, uključujući djecu sa smetnjama u razvoju, većinom ostala van obrazovnog sistema. Stoga bi škole trebalo da pojačaju podršku romskoj, egipćanskoj i djeci sa smetnjama u razvoju, naročito kada je u

pitanju inkluzivnost.

Iako je u romskim i egipćanskim domaćinstvima zdravstveno stanje djece generalno ocijenjeno kao dobro, značajno je primijetiti da je u slučaju romske i egipćanske djece koja pohađaju školu zdravstveno stanje nešto češće ocjenjivano kao odlično (82%) nego kod romske i egipćanske djece koja ne pohađaju školu (69%).

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Jačanje uloge i razvijanje kapaciteta lokalnih intersektorskih komisija za usmjeravanje djece s posebnim obrazovnim potrebama radi pružanja podrške roditeljima romske, egipćanske i djece sa smetnjama u razvoju u pronalaženju najbolje opcije za dijete.
- Potrebno je izraditi mjere za procjenu i unapređenje zdravlja romske i egipćanske djece, koje uključuju: širenje opsega djelovanja aktera u zdravstvu i sektoru socijalne i dječije zaštite u saradnji sa školama; radionice o zdravlju djece radi podizanja svijesti među romskim i egipćanskim roditeljima o bolestima koje je moguće spriječiti i o mogućnostima zdravstvene zaštite; povećanje broja romske i egipćanske djece s izabranim pedijatrima koji mogu odgovoriti na njihove posebne potrebe.

Kvalitet

Jednak pristup obrazovanju nije dovoljan; sva djeca bi trebala da imaju jednak pristup kvalitetnom obrazovanju. Kvalitetno obrazovanje je ono u okviru kog su sva djeca jednako ohrabrivana da ostvare svoj najveći potencijal i koji djeci obezbjeđuje bezbjedno, inkluzivno okruženje i relevantne programe. Nalazi nedavno sprovedene studije Evaluacija reforme obrazovnog sistema u Crnoj Gori (2010–2012), koja je u fokusu imala implementaciju i kvalitet inkluzivnog obrazovanja, ukazuju na neke pozitivne aspekte, ali i na glavne nedostatke procesa reformi. Prepoznajući zakonodavstvo u oblasti inkluzivnog obrazovanja kao sveobuhvatan, inovativan i kontinuiran proces usklađivanja s odgovarajućim evropskim i međunarodnim standardima, studija ističe da implementacija i dalje ostaje izazov, zajedno sa saradnjom između sektora na nacionalnom i lokalnom nivou. Potrebni su i dodatni napori za promovisanje kontinuirane obuke i

obrazovanja nastavnog kadra i asistenata u školama, sa ciljem da se implementira princip inkluzije u praksi i nastavne metode prilagode individualnim potrebama djece.

Iako u ovo istraživanje nije direktno uključeno nastavno osoblje i ostali akteri u obrazovanju, pitanja postavljena roditeljima romske i egipćanske nacionalnosti i roditeljima djece sa smetnjama u razvoju o zdravlju djece koja su uključena i djece koja nijesu uključena u sistem školstva, i o tome koliko su zadovoljni nastavnicima i odnosom s vršnjacima, nagovještavaju kakav je kvalitet obrazovanja. Djeca koja nijesu obuhvaćena sistemom obrazovanja i njihovi roditelji bili su manje zadovoljni odnosom vršnjaka i nastavnika u školi. Takođe, veliki broj djece lošeg zdravstvenog stanja i djece sa smetnjama u razvoju nije bio uključen u sistem obrazovanja. Iz toga slijedi da bi škole trebalo da povećaju kvalitet obrazovanja koje pružaju, posebno kada je u pitanju inkluzivnost.

Preporuke za sistemsko i međusektorsko rješavanje prepoznatih problema uključuju:

- Trebalo bi izvršiti procjenu kvaliteta školstva. U školama bi trebalo koristiti nastavne metode usmjerene na dijete i dvojezične metode, kao i koncepte prilagođene djeci, a osoblje bi trebalo obučiti za njih. Potrebno je, takođe, sprovesti reviziju nastavnog plana i prilagoditi ga različitim populacijama.
- Predškolske ustanove i škole trebalo bi da ostvare saradnju s udruženjima osoba sa smetnjama u razvoju. Ova udruženja su dobro upoznata s problemima osoba sa smetnjama u razvoju, što može da pomogne predškolskim ustanovama, školama ili lokalnoj upravi da pronađu takvu djecu i komuniciraju s djecom i njihovim roditeljima.
- Na osnovu preliminarne procjene stručnog tima, škole bi trebalo da pripreme individualne obrazovne programe za djecu i da prate njihov napredak. Djecu s posebnim obrazovnim potrebama trebalo bi pažljivo pratiti, u saradnji s osobljem škole i s vanškolskim sektorima i institucijama. Trebalo bi aktivno tražiti i saradnju roditelja. To takođe može uključivati angažovanje pomenutih međusektorskih komisija za inkluziju, ukoliko postoje.
- Formiranje školskih timova za inkluzivno obrazovanje u koje su uključene zajednice Roma i Egipćana i većinskog stanovništva, osoblje škole, nastavnici i djeca. Timovi mogu olakšati razvoj mjera inkluzivnog obrazovanja i promovisati razumijevanje, toleranciju i kulturološke različitosti u školama. Trebalo bi organizovati mješovite radionice, grupe za učenje i vanškolske aktivnosti radi poboljšanja uspjeha u školi; izgraditi razumijevanje i odnose između djece romske i egipćanske nacionalnosti i djece iz većinskog stanovništva i njihovih roditelja; i pomoći romskoj i egipćanskoj djeci koja ne govore crnogorski da ga nauče.
- Kad je u pitanju poboljšanje sveukupnog kvaliteta obrazovanja romske i egipćanske djece, trebalo bi proširiti i ojačati sistem romskih medijatora, povećanjem njihovog broja i mogućnosti da efikasno rade s većim brojem djece i njihovih roditelja. Njihova uloga i standardi rada trebalo bi da budu jasno definisani kroz odgovarajuće propise, kao i obrazovne i programe obuke za profesionalni razvoj.⁴⁵
- Trebalo bi standardizovati obuku nastavnika, osoblja škole i socijalnih radnika, prije nego što počnu da rade i u toku rada, po pitanju različitosti i rješavanja konflikata.

⁴⁵ Opinion of the Ombudsperson's Office to the Ministry of Education with regards to Implementation of Inclusive Education in Primary schools, November 2011:
http://www.ombudsman.co.me/djeca/preporuke/15112011_MINISTARSTVO_PROSVJETE_I_SPORTA.doc

ANEKS 1: ZAJEDNIČKI OSNOVNI PRINCIPI INKLUZIJE ROMA

Zaključci Savjeta Evrope o inkluziji Roma 2947. sastanak Savjeta: ZAPOSLENOST, SOCIJALNA POLITIKA, ZDRAVSTVENA I POTROŠAČKA PITANJA
Luksemburg, 8. juna 2009.⁴⁶

Zajednički osnovni principi inkluzije Roma – prema prvom sastanku o integriranoj evropskoj platformi za inkluziju Roma, april 2009.

Romi su nesrazmjerno pogođeni fenomenima socijalne isključenosti, predrasuda i diskriminacije. Romske zajednice su decenijama dio evropskih društava, često marginalizovane i ponekad progonjene. U protekle dvije decenije, očigledno je da je socio-ekonomska situacija mnogih Roma stagnirala ili se čak pogoršala u nizu država članica EU. Mnogo Roma je nezaposleno, imaju male prihode, skraćen životni vijek i loš kvalitet života. To je svakako tragično za njih, ali je i ogroman gubitak za društvo u cjelini. Takođe, dalekosežno, isključenost podrazumijeva socijalnu nestabilnost i predstavlja problem u ekonomskom smislu.

Dakle, pitanje rješavanja problema koji utiču na romski narod sve više se prepoznaje kao veoma hitno i u etičkom i u praktičnom smislu. Evropska unija prepoznaje da postoji potreba za aktivnijom i efikasnijom javnom politikom kad je u pitanju inkluzija Roma. Praktična primjena ove politike počiva najprije na državama članicama i, posebno, na regionima i opštinama. Iako broj i socio-ekonomski uslovi u kojima žive Romi u pojedinačnim državama članicama veoma varira, postoji nekoliko zajedničkih imenitelja. Takođe, iskustvo nekoliko država članica pokazuje da postoje opšti pristupi, koji su se pokazali korisnim i stoga mogu biti preporučeni i drugima.

Princip 1: Konstruktivna, pragmatična i nediskriminatorna politika

Politika koja za cilj ima inkluziju Roma kreira se i ostvaruje u skladu s osnovnim vrijednostima Evropske unije, među kojima su: ljudska prava i dostojanstvo, nediskriminacija i jednakost mogućnosti, kao i ekonomski razvoj. Politika inkluzije Roma integrirana je s glavnim političkim pravcima, naročito na polju obrazovanja, zaposlenja, socijalnih pitanja, stambenih pitanja, zdravstva i bezbjednosti. Cilj ove politike je da Romima obezbijedi efektivan pristup jednakim mogućnostima u društvima država članica.

⁴⁶ http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/lisa/108377.pdf

Princip 2: Eksplicitno, ali ne ekskluzivno, uključivanje

Eksplicitno, ali ne ekskluzivno, uključivanje Roma od ključne je važnosti za inicijative inkluzivne politike. Ono podrazumijeva stavljanje fokusa na Rome kao ciljnu grupu, ali ne i isključivanje drugih ljudi koji žive u sličnim socio-ekonomskim uslovima. Ovakav pristup ne odvaja intervencije usmjerene na Rome od intervencija šireg obuhvata. Pored toga, kad je potrebno, mora se uzeti u obzir vjerovatan uticaj širih politika i odluka na socijalnu inkluziju Roma.

Princip 3: Interkulturalni pristup

Postoji potreba za interkulturalnim pristupom, koji uključuje Rome i ljude različitog etničkog porijekla. S obzirom na to da su od ključne važnosti za efikasnu komunikaciju i politiku, interkulturalno učenje i vještine zaslužuju da budu promovisani zajedno s borbom protiv predrasuda i stereotipa.

Princip 4: Stremljenje ka glavnim tokovima društva

Svaka politika inkluzije ima za cilj da ubaci Rome u glavne tokove društva (redovne obrazovne institucije, redovna radna mjesta i uobičajeni stambeni prostor). Tamo gdje djelimično ili potpuno i dalje postoji segregacija u obrazovanju ili stanovanju, politika inkluzije Roma mora težiti da prevaziđu ovo nasljeđe. Trebalo bi izbjegavati razvoj vještačkih, a posebno „romskih“ tržišta rada.

Princip 5: Svijest o rodnoj dimenziji

Inicijative politike inkluzija Roma trebalo bi da uzmu u obzir potrebe i okolnosti u kojima se nalaze Romkinje. Trebalo bi da se bave pitanjima kao što su višestruka diskriminacija i problemi pristupa zdravstvenoj zaštiti i pomoći oko djece, ali i problemima kao što su porodično nasilje i eksploatacija.

Princip 6: Transfer politike zasnovane na dokazima

Neophodno je da države članice uče iz svojih iskustava u razvoju inicijativa za inkluziju Roma i da razmjenjuju iskustva s drugim državama članicama. Poznato je da razvoj, implementacija i praćenje politika inkluzije Roma zahtijevaju dobru bazu redovno prikupljenih društveno-ekonomskih podataka. Gdje je relevantno, takođe se uzimaju u obzir primjeri i iskustva politike socijalne inkluzije kada su u pitanju druge ugrožene grupe, i unutar i van EU.

Princip 7: Korišćenje instrumenata zajednice

U razvoju i sprovođenju njihovih politika koje za cilj imaju inkluziju Roma, od ključnog je značaja da države članice u potpunosti iskoriste instrumente zajednice, uključujući pravne instrumente (Direktiva o jednakosti rasa, Okvirna odluka o rasizmu i ksenofobiji), finansijske instrumente (Evropski socijalni fond, Evropski fond za regionalni razvoj, Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj, Pretpristupni instrument) i instrumente za koordinaciju (Otvoreni metodi koordinacije). Države članice moraju da se pobrinu da finansijski instrumenti budu u skladu s ovim Zajedničkim osnovnim principima i da iskoriste ekspertizu Evropske komisije u pogledu evaluacije politike i projekata.

Princip 8: Uključivanje regionalnih i lokalnih vlasti

Države članice treba da kreiraju, razviju, implementiraju i evaluiraju inicijative politike inkluzije Roma u tijesnoj saradnji s regionalnim i lokalnim vlastima, koje imaju ključnu ulogu u praktičnoj implementaciji politike.

Princip 9: Uključivanje civilnog društva

Potrebno je, takođe, da članice kreiraju, razviju, implementiraju i evaluiraju inicijative politike inkluzije Roma u tijesnoj saradnji s

akterima civilnog društva, kao što su nevladine organizacije, socijalni partneri i akademski građani/istraživači. Učešće civilnog društva je od vitalne važnosti i za mobilizaciju ekspertize i za širenje znanja koje je neophodno za razvijanje javne debate i odgovornosti kroz politički proces.

Princip 10: Aktivno učešće Roma

Politika je efikasnija ako su Romi uključeni u svaku fazu procesa. Romi moraju da budu uključeni i na nacionalnom i na evropskom nivou, kroz stručna znanja romskih eksperata i državnih službenika, kao i kroz konsultacije s nizom Roma aktera u izradi, implementaciji i evaluaciji inicijativa. Od vitalne je važnosti da politika inkluzije bude zasnovana na otvorenosti i transparentnosti, i da se bavi teškim ili tabu temama na odgovarajući i efikasan način. Podrška punoj participaciji Roma u javnom životu, podsticanje njihovog aktivnog učešća u građanskom životu i razvoj njihovih ljudskih resursa takođe su od izuzetne važnosti.

ANEKS 2: PRIMJERI DOBRE PRAKSE

Problem osipanja iz obrazovanja karakterističan je za veliki broj zemalja EU. Evropska unija je na osnovu podataka i istraživanja ustanovila da efikasne strategije za smanjenje ranog napuštanja obrazovanja, pored obrazovne politike, treba da uključe i politike socijalne zaštite i politike za mlade, a mjere treba da budu preventivne, interventne i kompenzatorske. U ovom dijelu prikazane su dobre prakse iz EU iz studije „smanjenje ranog napuštanja školovanja“ („Reducing Early School Leaving“, 2010).⁴⁷

Prevenција

U mjere prevencije spadaju sistemske mjere, kao što su produžetak obaveznog obrazovanja i razvoj sistema za evidentiranje učenika, što omogućava lakše praćenje i pružanje kontinuiranih mjera podrške djeci u riziku, zatim programi ranog rasta i razvoja, mjere desegregacije, veća podrška profesionalnom razvoju nastavnika, povećanje dostupnosti i unapređenje infrastrukture za učenje u udaljenim oblastima.

Sistemske mjere

Na osnovu istraživanja koja su pokazala da produženje trajanja obaveznog obrazovanja vodi smanjenju broja djece koja rano napuštaju školu,⁴⁸ **jedna od sistemskih mjera, koja je primijenjena u velikom broju zemalja, jeste produženje trajanja obaveznog obrazovanja** (Holandija, Mađarska, Poljska, Italija). I u Crnoj Gori je primijenjena ova mjera uvođenjem obaveznog pripremnog predškolskog programa, čime je obavezno obrazovanje produženo s osam na devet godina.

Produženje obaveznog obrazovanja u Poljskoj. U protekloj deceniji, Poljska je postepeno produžavala trajanje obaveznog obrazovanja. U 1999. godini obavezno obrazovanje produženo je sa 14 na 16 godina starosti. Uveden je obavezni nulti razred čija je svrha pripremanje djece za osnovnu školu, čime je uzrast djece koja polaze u školu smanjen sa sedam godina na šest godina. Prema zakonu usvojenom 2009. godine, djeca se u obavezno predškolsko obrazovanje uključuju s pet godina, dok se u obavezno osnovno obrazovanje uključuju sa šest godina.

⁴⁷ http://ec.europa.eu/education/school-education/doc/earlywp_en.pdf

⁴⁸ GHK Consulting Ltd (2005) Study on Access to Education and Training, Basic Skills and Early School Leavers; Oreopoulos (2009) "Would More Compulsory Schooling Help Disadvantaged Youth?" in Gruber (ed, 2009) – The Problems of Disadvantaged Youth, NBER

Produženje obaveznog obrazovanja u Italiji.

Od 2007. godine, u Italiji je obavezno obrazovanje produženo sa osam na 10 godina (do uzrasta od 16 godina) i uspostavljena je obaveza i dužnost da se pohađa srednje obrazovanje, srednja škola ili stručna škola, u trajanju od najmanje tri godine, do 18. godine. Prije toga, obavezno obrazovanje trajalo je do 14. godine, a dalje školovanje nije bilo obavezno. Reforma je sprovedena paralelno sa širenjem i diversifikacijom inicijalnog srednjeg stručnog obrazovanja i uvođenjem novih zanata i profila.

Jedna od značajnih preventivnih mjera predstavlja uvođenje efikasnog **systema za evidentiranje učenika**, koji pohranjuje relevantne informacije o svakom učeniku, te prilagođavanje i adekvatna primjena pedagoških intervencija za učenike koji su pod većim rizikom napuštanja obrazovnog sistema.

Školski broj (Holandija). Uvođenjem ovog sistema registracije učenika postoji kompletna i veoma pouzdana evidencija o stopi napuštanja škole, na nacionalnom, regionalnom, gradskom i školskom nivou. Podaci o osipanju povezani su s relevantnim socio-ekonomskim i demografskim podacima na nivou regije, grada i okruga, čime je kreirano bogatstvo informacija koje igraju ključnu ulogu u implementiranju i prilagođavanju strategija.

Jedinstveni broj učenika (Engleska). Od 1997. godine, svaki učenik u Engleskoj ima svoj jedinstveni registracioni broj, koji u anonimnom formatu sadrži informacije o učeniku i njegovim obrazovnim postignućima. Zahvaljujući ovim podacima, pedagoške intervencije mogu se adekvatno usmjeriti i prilagoditi, posebno u pružanju podrške učenicima s lošijim postignućem ili učenicima koji su pod rizikom za napuštanje škole.

Programi ranog rasta i razvoja

Dobar kvalitet obrazovanja u ranom djetinjstvu smatra se osnovom uspostavljanja potreba i kapaciteta za buduće učenje i osnovom za usvajanje vještina neophodnih za dalje školovanje, te kao takvo predstavlja značajnu preventivnu mjeru za „djecu u riziku“, koja poboljšava njihovo fizičko stanje, društveni i emocionalni razvoj, razvoj jezičkih sposobnosti i kognitivnih vještina. Obrazovanje i vaspitanje u ranom djetinjstvu nudi djeci iz socijalno manje razvijenih sredina bolji početak obaveznog obrazovanja.⁴⁹ Stoga su razvijene zemlje svoje programe najviše usmjerile na predškolski uzrast, imajući u vidu benefite ulaganja u rani rast i razvoj djece za njihov dalji život i za društvo uopšte.

Kvalitetno predškolsko obrazovanje u Švedskoj. Predškolsko obrazovanje u Švedskoj predstavlja svrsishodnu i značajnu pripremu za cjeloživotno učenje i obrazovanje, kao i njegovanje socijalne kohezije. Ono se bazira na velikom stepenu ulaganja, uz adekvatno planiranje i akcenat na pripremi za prelazak u osnovnu školu, kao i na prilagođenom sadržaju i organizaciji u predškolskom obrazovanju. Posebna pažnja posvećuje se integraciji sistema obrazovanja i staranja i kvalifikaciji osoblja, kao i socijalnim kompetencijama i načinima pristupa jezičkom razvoju djece imigranata.

I u drugim državama EU projekti su često usmjereni na najmlađu populaciju. Tako, u **Francuskoj** i u **Holandiji** djeca u riziku od druge do pete godine života imaju prioritet pri upisu u programe ranog rasta i razvoja. U **Mađarskoj**, djeca iz ugroženih kategorija (najčešće definisana preko statusa roditelja i njihovog nivoa obrazovanja) moraju imati mjesto u vrtiću i imaju prioritet prilikom upisa. Svi vrtići moraju imati rezervisano do četvrtine mjesta za djecu iz marginalnih grupa.

⁴⁹ EC, Reducing early school leaving, 2010.

U Mađarskoj postoji veliki broj stanovnika romske nacionalne manjine sa zabrinjavajućim indikatorima obrazovanja. Mnogi romski učenici pohađaju segregirane škole ili segregirana odjeljenja unutar škola. Radi rješavanja ovog pitanja Vlada je, u saradnji s Mađarskim institutom za pedagoška istraživanja i razvoj i Romskim obrazovnim fondom, promovisala razvoj integrisanog obrazovanja, kroz dodjelu grant programa i tehničke pomoći. Škole koje su koristile ove programe pomoći bile su obavezne da među učeničkom populacijom obezbijede socio-ekonomski balans.

Desegregacija u školama u Bugarskoj.

Romske organizacije u devet gradova, kao i jedna redovna škola u Blagoevgradu, pokrenule su akciju desegregacije. Oko 3500 romske djece iz škola koje su pohađali isključivo Romi prebačeno je u redovne škole, prema strateškom modelu iz 2000. godine. Ovaj model uključuje motivacione kampanje među roditeljima romske djece radi uključivanja djece u redovne škole koje se nalaze izvan romskih naselja, plansko uključivanje romske djece u redovne škole da bi se izbjegla ponovna segregacija u novoj školi, obezbjeđivanje akademske podrške romskoj djeci kojoj je potrebno da sustignu svoje vršnjake, vannastavne aktivnosti koje uključuju romske i učenike drugih nacionalnosti i prevoz romske djece školskim autobusom do njihove nove škole. Evaluacije ukazuju da se učinak romske djece integrisane u odjeljenja značajno poboljšao u poređenju s učinkom njihovih vršnjaka koji pohađaju segregirane škole, dok je postignuće djece koja ne pripadaju romskoj populaciji ostalo stabilno. Socijalizacija romske djece s njihovim vršnjacima iz drugih sredina u školskom dobu od velikog je značaja za njihovu socijalnu inkluziju.

Intervencije na nivou škole

Učenici najmanje napuštaju školske klupe ukoliko idu u škole koje su inspirativno mjesto za učenje za sve đake. To su škole u kojima se primjenjuju aktivne metode učenja, praktična nastava, gdje se njeguje demokratija u svakodnevnim aktivnostima. EU promovise koncept Škola kao zajednica koja uči (Learning Community). Škole koje teže ka „školi kao zajednici koja uči“ slažu se oko zajedničke vizije, osnovnih vrijednosti i ciljeva školskog razvoja. Ova zajednička vizija nastavnika, roditelja i ostalih aktera povećava posvećenost i podržava razvoj nastavnog plana i programa na školskom nivou, organizaciju nastave i učenja, ocjenjivanje i evaluaciju.

Zajednice koje uče (Španija). Cilj inicijative je da se osigura uspjeh škole za sve, uključivanjem svih ključnih aktera. Zajednice koje uče u središte stavljaju pedagoške inovacije, npr. dijaloško učenje ili pedagogiju čiji je cilj promovisanje učenja i otvorene razmjene i solidarnosti između učenika i zaposlenih u školi. Učenici, nastavnici, rukovodioci škole, roditelji, zainteresovani učesnici u zajednici i predstavnici vlasti u oblasti obrazovanja uključeni su u definisanje i pravljenje projekta za školu. Na taj način aktivno učestvuju u procesu učenja jedni od drugih. U Španiji preko 100 centara sprovodi projekte koji se baziraju na konceptu „zajednica koje uče“. Sprovođenje inicijative obuhvata više faza. Prvi korak je razmišljanje i otvorena razmjena ideja o motivaciji za promjenu. Da bi se nastavilo, projekat mora odobriti većina relevantnih aktera (nastavnika, direktora, porodice i administracije). Kad škola jednom odluči da promovise koncept, sve zainteresovane strane moraju da odluče šta žele da poprave, kako u akademskom tako i u

neakademsom smislu. Mješovit upravni odbor, u kome su zastupljene sve relevantne interesne grupe, prati sprovođenje različitih faza transformacije škole u „zajednicu koja uči“.

Umrežavanje s učesnicima van škole

Program završetka škole (Irska).⁵⁰ Ova mjera favorizuje lokalne i međusektorske pristupe, koji se baziraju na razvoju lokalnih strategija. Škole su grupisane u klaster srednjih i osnovnih škola. Svaki klaster ima lokalni upravni odbor koji čine: direktori, dobrovoljne agencije, agencije propisane zakonom, uključujući odbore za razvoj okruga, lokalne radne timove za sprječavanje upotreba droga, partnere u određenim oblastima (lokalne organizacije koje se bave socijalnom inkluzijom), lokalne program koordinate, roditelje, zainteresovane iz same zajednice i dr. volonterske agencije, okružne razvojne savjete, lokalne radne grupe za prevenciju bolesti zavisnosti, lokalna partnerstva fokusirana na socijalno uključivanje, itd. Odbor razvija i nadgleda sprovođenje integrisanog plana za borbu protiv ranog napuštanja škole. Klasteri škola dobijaju dodatna sredstva da organizuju aktivnosti kao što su kontinuirana akademska i neakademska podrška učenicima. Da bi se izbjegao osjećaj netrpeljivosti, stigmatizacije zbog izdvajanja pojedinih učenika za određene aktivnosti podrške, većina aktivnosti uključuje cijeli razred ili cijelu školu.

Projekat ruralnog obrazovanja (Rumunija).⁵¹ Projekat ruralnog obrazovanja je projekat na nacionalnom nivou sa ciljem povećanja kvaliteta obrazovanja u ruralnim

oblastima, povećanja stope učenika koji završavaju obavezno obrazovanje i lakšeg prelaska u srednju školu ili na fakultet. Ova intervencija velikih razmjera obuhvata četiri komponente radi smanjenja razlika u postignućima učenika u ruralnim i urbanim oblastima: prvo, školski model profesionalnog razvoja nastavnika koji se bazira na otvorenom učenju na daljinu i koji je podržan razvijenom šemom mentorstva nastavnika, koja odgovara potrebama udaljenih zajednica. Drugo, ulaganje u školsku infrastrukturu i nastavni materijal sa ciljem da školsko okruženje u udaljenim područjima bude prijatnije. Treće, grant programi za škole i zajednice sa ciljem poboljšanja i škola i zajednica, izgradnje lokalnih kapaciteta za upravljanje projektima, podršku školskim razvojnim programima i uspostavljanje lokalnih obrazovnih savjeta. Četvrto, uspostavljanje nacionalne baze podataka u obrazovanju za praćenje postignuća škola kao jednog od osnovnih uslova za donošenje politika zasnovanih na dokazima. Projekat je bio vrlo uspješan u povećanju stope prelaska u srednju školu i u smanjenju razlika u postignućima između škola u urbanim i onih u ruralnim oblastima.

Povećanje učešća roditelja

Ojačavanje veza između kuće i školske zajednice (Irska).⁵² Inicijativa ima za cilj uspostavljanje saradnje između roditelja i nastavnika radi unaprjeđenja učenja djece, posebno ciljajući na one porodice koje su socio-ekonomski deprivirane ili iz socio-ekonomski deprivirane sredine. Da bi se prevazišla negativna iskustva roditelja sa školom, inicijativa pokušava povratiti povjerenje tako što se roditelji prepoznaju kao

⁵⁰ Izvještaj o prevenciji ranog napuštanja škole u Irskoj, Prevencija i kompenzatorne mjere za smanjenja ranog napuštanja škole, <http://www.kslll.net/PeerLearningActivities/PlaDetails.cfm?id=22> preuzeto sa:

http://ec.europa.eu/education/school-education/doc/earlywp_en.pdf

⁵¹ http://ec.europa.eu/education/school-education/doc/earlywp_en.pdf

⁵² http://ec.europa.eu/education/school-education/doc/earlywp_en.pdf

dio škole (npr. posebne sobe za roditelje), nude se kursevi za odrasle, uključuju se roditelji u predavanja matematike ili u nastavu čitanja za djecu koja su u osnovnoj školi, uključuju se roditelji djece s posebnim obrazovnim potrebama u pomaganje svom djetetu na času. Roditelji na taj način stiču znanja i razumijevanje o procesu učenja i mogu da pruže veću podršku svom djetetu kod kuće. Druga ključna funkcija programa je „koordinator između kuće i škole“, koji ima ulogu medijatora i kontakt osobe. Koordinator redovno posjećuje porodice i može da interveniše, naročito u kriznim situacijama, nakon izostajanja iz škole ili u slučaju lošeg ponašanja.

Mjere fokusirane na učenike

Podrška i mentorstvo

Timovi za brigu i savjetodavni timovi (Holandija). Ovi timovi sastoje se od profesionalaca koji rano, tj. na vrijeme identifikuju rizike i preduzimaju odgovarajuće mjere za prevenciju osipanja. Oni imaju direktan kontakt s omladinskim službama, socijalnim radnicima, policijom i pravosudnim organima i organizuju neophodnu pomoć da bi se spriječilo osipanje kod mladih ljudi. Takođe se trude da se uvjere da je praćenje/mentorstvo na raspolaganju kad god je to potrebno.

Podrška povratku u redovno obrazovanje

„SAS collection-transitional centers“ (Belgija). SAS je školski program ponovnog uključivanja djece od 13 do 17 godina starosti, koja su prestala sa školovanjem. Neki SAS centri djeluju uz direktniju saradnju sa školama, ili čak rade u školama, drugi rade nezavisno od škola u okviru saradnje između centra, učenika i njihovih roditelja. Osnovni princip je da se ponudi plaćeni period od najduže godinu dana da učenici istražuju druge oblasti aktivnosti (npr. aktivnosti vezane

za umjetnost), pružajući im iskustva, što može da pojača samopouzdanje djece i osposobi ih da se lakše suoče s izazovima škole. Iako učenici nijesu registrovani kao da su napustili školu, period proveden u SAS centrima nije priznat kao godina školovanja. Učenici treba ponovo da krenu sa školovanjem s onog mjesta na kojem su stali. Ideja koja stoji iza ovog pristupa je da se izbjegne stigmatizacija –etiketiranje vezano za nastavljanje školovanja tj. za ponavljanje razreda. Glavni cilj je dovođenje učenika nazad u redovnu školu: akademsko obrazovanje treba da se odvija u okviru škole.

„Belvárosi Tanoda Alapítvány Foundation“ (Mađarska). Mađarska „Belvárosi Tanoda“ srednja škola je dio mreže „Tanoda“ centara čiji je cilj pružanje dodatne podrške djeci iz nepriviligovanih sredina. „Belvárosi Tanoda“ je škola druge šanse za one učenike koji su napustili srednju školu. Usmjerena je na učenje koje je prilagođeno samim učenicima, njihovim ličnostima i sposobnostima i pomaže im da završe školu i polože maturu. Škola ne nudi mnogo razreda tokom cijele godine već organizuje manje grupe za određene predmete. Kad je potrebno i moguće, koristi se i učenje „jedan na jedan“, svaki učenik može da se obrati nastavniku za sam proces učenja, ali i za druge aspekte života. Učenik potpisuje ugovor s ličnim ciljevima za predstojeću školsku godinu i uči na osnovu svog sopstvenog plana.

Objekti, koji ne liče na klasične školske zgrade, prave porodičnu atmosferu i stvaraju osjećaj sigurnosti i prihvatljivo okruženje za mlade. Sobe se koriste na fleksibilan način, uključujući odmor, kulturne ili sportske aktivnosti, kao i lične i grupne diskusije. Jedan od osnovnih ciljeva je kreiranje bogatog društvenog okruženja s različitim mogućnostima za učenje društvenih uloga i za razvijanje samopouzdanja. Škola je 2007. godine imala 100 stalnih i 35 povremenih učenika u opštem srednjem obrazovanju, 18

stalno zaposlenih i 13 povremeno zaposlenih nastavnika, kao i šest dodatnih članova osoblja.

Finansijska podrška

Mjere borbe protiv ranog osipanja treba da uzmu u obzir finansijske teškoće čija je posljedica da mnogi mladi ljudi rano napuštaju školu. Neke nordijske zemlje imaju u okviru „građanskih prava“ i finansijsku nadoknadu za školovanje. Finansijski podsticaji takođe mogu biti uslovljeni redovnim pohađanjem nastave.

Programi kompenzacije

Druga šansa

Dok je prevencija osipanja mnogo bolje rješenje, druga šansa je važna opcija koja nudi suštinske mogućnosti da se nastavi obrazovanje i obuka za one koji su rano napustili redovno obrazovanje. Ipak, oni koji su rano napustili školu često nailaze na prepreke za nastavak učenja; mnoge od njihovih teškoća povezane su s prethodnim lošim iskustvima u školi i nedostatkom povjerenja u sopstvene sposobnosti da uče.

Još neke od efikasnih mjera koje se sprovode za marginalne i rizične grupe u evropskim zemljama:

- Specijalni programi u savladavanju jezika, posebno za one kojima je maternji jezik drugačiji od jezika na kojem se izvodi nastava (uz mogućnost uključivanja u programe i osoba kojima je maternji jezik onaj na kome se izvodi nastava). Posebno je važno da se ovi programi izvode u programima ranog rasta i razvoja (pa čak i ranije, od tri do šest godina).
- Obuka nastavnika i osoblja u redovnom školstvu za osjetljivost na probleme djece s posebnim obrazovnim potrebama, kao i djece iz marginalnih grupa. Prilagođavanje nastavnog plana i programa i razvoj vještina kod nastavnog osoblja za rad s ovom djecom.
- Rano uključivanje roditelja u proces obrazovanja djece, programi vezani za obrazovanje i podršku čitavoj porodici, treninzi usmjereni na podršku učesnika u obrazovanju (nastavnika, psihologa). Što češći sastanci s roditeljima koji su rijetko uključeni u aktivnosti zajednice i u obrazovanje djeteta.
- Radno vrijeme ustanova za obrazovanje prilagođeno radnom vremenu većine roditelja.

Fotografija:
UNICEF Crna Gora/Risto Božović

CIP – Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе

ISBN 978-9940-582-03-6
COBISS.CG-ID 22361360

Izdavač:

UNICEF Crna Gora
Vladike Danila 28
20 000 Podgorica,
Crna Gora
E-mail: podgorica@unicef.org
www.unicef.org/montenegro

© Fond Ujedinjenih nacija za djecu
(UNICEF), jun 2013. godine